

Тақризчилар: доцентлар Н.Абдурахмонов ва А.Собиров.

Маъсул муҳаррир: Кўкон давлат педагогика институти махсус педагогика кафедраси мудир, педагогика фанлари номзоди, доцент М.Толипов.

Турғунбоев К. ва бошқалар.
Педагогика назарияси ва тарихи. Ўқув қўлланмаси-Андижон.
«Andijon nashriyot-matbaa» ОАЖ, 2005 йил. 240 бет.

Андижон давлат университети педагогика кафедраси олимлари томонидан тайёрланган ушбу қўлланмада педагогика назарияси ва тарихига оид долзарб мавзулар ўрин олган.

Ушбу курс бўйича маъруза матнлари Ўзбекистон Республикаси Давлат таълим стандартларининг 5141600-Бошланғич таълим ва тарбиявий иш ҳамда 5140800-Педагогика ва психология йўналишлари бўйича ишлаб чиқилди.

Мазкур курс юзасидан тайёрланган ўқув қўлланмаси, шунингдек, жисмоний маданият ва жисмоний тарбия, касб таълими, миллий истиқлол роҳи, махсус сиртки йўналишда таълим олувчилар учун ҳам фойдаланишга тавсия этилади.

Бобур номли
Андижон вилояти
кутубхонаси
74.04(5 Ўзб)
Т-88

© «Andijon nashriyot-
matbaa» ОАЖ,
2005.

СЎЗ БОШИ

«Педагогика назарияси ва тарихи» фани ўз бахс-мавзусига кўра болалар ва катталарнинг фаолиятини бошқариш механизмини очиб беришга хизмат қилади. Ушбу фан ихтисослик берувчи фанлар қаторида, университет талабаларини келажакдаги педагогик касбий фаолиятга тайёрлаш тизимида асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

Мазкур фаннинг мақсад ва вазифалари бўлажак ўқитувчи, мураббийлар, таълим тизими раҳбарлари, ота-оналарни педагогиканинг умумий назариясига асосланган ҳолда таълим-тарбия жараёнида зарур бўладиган фаолиятнинг кўникма ва малакалари билан қуроллантиришдан, касбий ва хусусий услубий тайёргарлик тизимини ҳосил қилишдан иборат.

Қўлингиздаги қўлланма педагогика, касб таълими, жисмоний тарбия, миллий истиқлол ғояси, махсус сиртки йўналишдаги талабалар, шу соҳада дарс берувчи ўқитувчилар учун мўлжалланган.

Қўлланма 5 та асосий бўлимдан иборат бўлиб, улар қуйидаги тартибда берилган:

1. Педагогиканинг умумий асослари.
2. Педагогика тарихи.
3. Таълим назарияси.
4. Тарбия назарияси.
5. Таълим тизимини бошқариш.

Қўлланмани тайёрлашда муаллифлар айрим мавзулар ечимига ўз нуқтаи назаридан ёндашишга ҳаракат қилганликларини ва ушбу иш методик, назарий жиҳатдан айрим камчиликлардан холи эмаслигини ҳам айтиб ўтиш ўринли. Ишнинг камчиликлари юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини, маслаҳатларини берган ўртоқларга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

I. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

1- боб. ЎҚИТУВЧИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТДА ТУТГАН ЎРНИ

1. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни бажаришда ўқитувчининг ўрни

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўзда тутилган вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланаётган шароитда таълим-тарбияни ташкил этишдан кўзланаётган мақсадга эришиш - ўқувчиларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш вазифалари ўқитувчилар зиммасига юклатилган.

Ўқитувчининг кўп қиррали ва мураккаб фаолияти замирида ёш авлодни баркамол шахс сифатида тарбиялаш, уларни илмий билимлар билан қуроллантириш каби муҳим вазифалар ётади. Буларни амалга ошириш эса ўқитувчининг хилма-хил фаолиятига боғлиқ: болаларни ўқитиш, дарсдан ва таълим муассасаларидан ташқари тарбиявий ишларни ташкил эта билиш ва ўтказиш, ота-оналар ва жамоатчилик ўртасида педагогик тарғибот ишларини олиб бориш ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси ўқитувчидан чуқур билимга эга бўлишни, ўз соҳасини, ўқувчиларни севишни талаб қилади.

Таълим муассасаларида таълим ва тарбия ишларини ташкил этувчи ва амалга оширувчи шахс, бу - ўқитувчи. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзи етарли эмас. Чунки педагогик назария болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун-қоидалар,

умумлаштирилган услубий ғояларни илгари суради. Бирок таълим бериш жараёнида педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар ҳам учраб турадики, уларнинг оқилона ечимини топиш учун ўқитувчидан билимдонлик, пухта амалий тайёргарлик, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорлик талаб қилинади.

II. Ўқитувчи олдида турган асосий вазифалар

Ўзбекистон давлатининг умумий таълим муассасаларида ишлайдиган ўқитувчи:

- педагогик қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;
- миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол шахс;

- Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тўғри англаган, эътиқодли фуқаро;

- ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек, назарий илмларни мукамал эгаллаган мутахассис;

- ўқитувчилик касбига меҳр қўйган, болаларни яхши кўрадиган, ҳар бир ўқувчиси улғайиб, яхши одам бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, унинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишига кўмаклашадиган мураббий;

- эркин ва ижодий фикрлай оладиган, талабчан, адолатли, одобли касб эгаси бўлмоғи даркор.

Ўқитувчи ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ, давлат олдида жавоб берадиган, ўқувчиларга таълим-тарбия беришга махсус тайёргарлик кўрган, касбига мувофиқ педагогик фаолият билан шуғулланаётган инсондир. Бу ерда «касбига мувофиқ» жумласига эътибор бериш лозим, чунки нокасбий педагогик фаолият билан деярли барча одамлар шуғулланади, аммо фақат ўқитувчигина қачон,

қаерда, қандай тарбия бериш кераклигини билади ва бу тарбиянинг самарали усулларида фойдаланиш ҳамда педагогик қоидаларга мос ҳолда олиб боришни уддалай олади, ўз касбий бурчини бажариш учун белгиланган тартибда масъулиятни сезган ҳолда меҳнат қилади.

Ўқитувчилик иши - инсон фаолиятининг энг мураккаб турларидан биридир. Ўқувчиларни тарбиялашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ўрганиш ниҳоятда мураккаб. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигини ўзида акс эттирувчи махсус усуллардан фойдаланилади. Аммо одамларнинг аксарият қисми ўқитувчилик касбидан чуқур хабардор эмас ва педагогик фаолиятнинг ташқи белгилари бўйичагина фикр юритади. Агар саволни: «Ўқитувчининг бошқа касбдагилардан нима фарқи бор?», - деб берсак, кўп нарса ойдинлашади. Ўқитувчилик фақатгина фанни билган кишининг вазифаси эмас, у педагогик фаолиятни ҳам эплай олиши керак.

Албатта, математикани ўргатиш фақат математикани билладиган одамнинг қўлидан келади. Лекин тарбиялашни билмаган билимли математиклар ҳеч нарсага ярамайдиган ўқитувчи бўлиб чиқадилар. «Ўқитувчи ўзи нима иш қилади? Унинг педагогик вазифаларини қандай сўзлар билан ифодалаш мумкин?», деган саволга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

III. Педагогик профессиограмма

Педагогик фаолиятга тайёргарлик кўраётган ёшлар педагогик профессиограммада келтирилган ихтисослик хусусиятларини билишлари лозим. Профессиограмма қуйидаги хусусиятларни ўз ичига олади:

- 1) ўқитувчи шахси хусусиятлари;
- 2) ўқитувчининг руҳий-педагогик тайёргарлигига қўйилладиган талаблар;
- 3) махсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмуни;
- 4) ихтисосга оид услубий тайёргарликнинг мазмуни.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касбга хос хусусиятларини шакллантириш учун уларнинг педагогик-психологик қиёфаси, яъни миллий профессиограммасини яратиш зарур. «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўқитувчиларга, айниқса бошланғич синф ўқитувчиларига алоҳида эътибор қаратилган. Шунинг учун ҳам бошланғич синф ўқитувчисининг педагогик-психологик қиёфасини яратиш бугунги кундаги долзарб масаладир. Жумладан, бошланғич синф ўқитувчиси *Ўзбекистон келажакги буюк давлат эканига ишониши, миллий ифтихор туйғусига эга бўлиши; болаларни халқ педагогикаси дурдоналари ҳамда миллий қадриятларимиз асосида тарбия қила олиши; нутқи равон, тили бой бўлиши зарур.*

Бошланғич таълим ўқитувчилари учун зарурий билимлар:

1. Педагогика ва психология фанининг методологик асосларини эгаллаш.
2. Тарбия моҳиятини, унинг мақсад ва вазифаларини ҳамда методларини билиш.
3. Ўқувчининг ривожланишини, педагогик, психологик-физиологик хусусиятларини билиш.
4. Бошланғич синф ўқувчилари билан тарбиявий ишлар олиб бориш методикасини билиш.
5. Бошланғич синф ўқувчиларига дарс ўтишнинг педагогик-психологик йўллари билиш.
6. Фан ва маданият соҳасида умумий билимларни эгаллаш.

Бошланғич таълим ўқитувчиси учун зарур малакалар
Амалий-конструктив малакалар:

1. Тарбиявий ишларни режалаштира билиш.
2. Ўқувчи шахсини жамоа шароитида тарбиялашнинг индивидуал режасини амалга ошира билиш.
3. Ҳар хил ўйинлар орқали ўқувчилар тарбиясини муваффақиятли амалга ошириш.

Ташкилотчилик малакалари:

1. Ўқувчилар жамоасидаги фаол болаларни аниқлай билиш, синф фаолларини ташкил қилиш ва уларни бошқара олиш.

2. Ўқувчиларнинг жамоатчилик фаолиятини уюштира билиш, уларнинг ижтимоий фаоллигини ривожлантириш.

3. Ўқувчиларга берилган жамоа топшириқларининг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш ва уларга зарур вақтда амалий ёрдам бера билиш.

4. Мактабда синф раҳбарлиги ишларини фаол амалга ошира билиш.

5. Жамоатчилик ва ота-оналар ўртасидаги ишларни ташкил эта билиш.

Коммуникатив малакалар:

1. Ўқувчилар, ота-оналар, ўқитувчилар, жамоатчилик вакиллари билан педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ келадиган муносабат ва алоқалар ўрната билиш.

2. Ўқувчилар жамоасининг қизиқишларини, ички муносабатларини идора қила билиш.

3. Ўқувчилар фикрини тушуниш ва ўз фикрини тушунтира билиш.

4. Ўқувчилар билан яқиндан муносабатда бўлиш ва уларда ўзига нисбатан меҳр, ишонч, ҳурмат уйғота билиш.

Амалий малакалар:

1. Расм солиш.

2. Ашула айтиш.

3. Спорт билан шуғулланиш.

4. Саёҳат қилдириш.

5. Ўйинлар ташкил қилиш.

6. Пазандалик.

7. Тикувчилик.

Касбий сифатлар:

1. Билимдонлик.

2. Касбга эътиқодлилиқ.
3. Фуқаролик бурчини англаш (масъулиятни англаш).
4. Адолатлилиқ.
5. Талабчанлик.
6. Ўзини тута билиш.
7. Педагогик назокат.
8. Вазминлик, сабр-тоқатлилиқ.
9. Кузатувчанлик ва зийраклик.
10. Нутқ маданияти.
11. Аниқ, ифодали ўқиш.
12. Ижодий хаёл - келажакни кўра олиш ёки педагогик тасаввур.

13. Таъсир эта олиш. Касбий лаёқатлилиқ.

Шахсий сифатлар:

1. Болаларни севиш.
2. Меҳнатсеварлик.
3. Ижтимоий вайрат.
4. Кузатувчанлик.
5. Меҳрибонлик.
6. Камтарлик.
7. Қувноқлик.
8. Қатъийлик.
9. Дадиллик.
10. Интилувчанлик.
11. Диққат-эътиборлилиқ.

Ижодий сифатлар:

1. Таълим-тарбияга оид ишларни амалга ошириш жараёнида педагогик маҳоратни мукаммаллаштиришга доимий интилиш.

2. Тарбиявий таъсир натижасини олдиндан кўра билишга интилиш.

3. Бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга, тарбияланувчиларга нисбатан янгича қараш қобилияти.

4. Ўзини тарбияланувчи ҳолатига қўя билиш, атроф-муҳитга нисбатан унинг қарашини кўра билишга интилиш.

Қобилиятлар:

1. Дидактик қобилият.
2. Академик қобилият.
3. Перцептив қобилият.
4. Нутқ қобилияти.
5. Ташкилотчилик қобилияти.
6. Авторитар қобилият.
7. Коммуникатив қобилият.
8. Педагогик хаёл.
9. Дикқатни тақсимлай олиш қобилияти.
10. Умуминсоний ва миллий қадриятларни билиш ва тарғиб қила олиш қобилияти.

Ушбу педагогик-психологик қиёфа педагогларни танлашда, уларнинг билим қобилиятларини ташхис қилишда қўлланиши мумкин.

IV. Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари

Ғоявий йўналишда: илмий дунёқараш ва эътиқод; ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чуқур тушуниш; ижтимоий ва фуқаролик бурчини англаш; ижтимоий-сиёсий фаоллик.

Педагогик касб йўналишида: ўқувчиларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик фаолиятдан хузурланиш; руҳий педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик талабчанлик; қатъийлик; ўзини тута билиш; касбий лаёқатлилик.

Билиш борасида: кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш; ўзининг педагогик маълумотини оширишга интилиш.

Педагогнинг вазифаси педагогларга хос касбий билим ва маҳоратни қўллашга интилишдир. Албатта, педагогларнинг

Ўз маҳоратларини ишга солишлари билан боғлиқ асосий йўналиш - бу ўқитиш, билим бериш, тарбия бериш, ўқувчиларнинг билим савиясини ошириш ва уларнинг малакаларини шакллантиришдан иборат. Бу йўналишларнинг ҳар бири доирасида муайян хатти-ҳаракатлар бажарилади ва бу ишлардан кўзда тутилган вазифалар кўп ҳолатларда яширинган бўлиб, ҳамма вақт ошкора кўриниб турмайди. Шунга қарамасдан, педагог ишининг моҳиятига қараб, касбий педагогик фаолиятнинг асоси нима эканлигини аниқлаймиз: ўқитувчининг асосий вазифаси - бу таълим ва тарбия бериш, малакаларни шакллантириш жараёнларини бошқаришгина эмас, шунингдек мустақил билишга йўл кўрсатиш, тарбиялаш жараёнига раҳбарлик қилишдан ҳам иборат. У ўз вазифасини яққолроқ англаган сари ўз ўқувчиларига мустақилликни, ташаббускорлик ва эркинликни кўпроқ тақдим қилади.

Шунинг учун ҳам Сукрот моҳир педагогларга «фикр доялари» номини берган. Тажрибали педагог тайёр маълумот беришгина қолмасдан, шунингдек ўқувчининг миёсида фикр туғилишига ёрдамлашиши ҳам керак. Демак, педагог меҳнатининг моҳияти - бу инсон шаклланишига ҳам-роҳ бўладиган барча жараёнларни бошқаришдир.

Республикамиз мустақиллиги эълон қилинган сана - 1991 йил 31 август халқимиз ҳаётида улуғвор воқеалардан ҳисобланади. Энди халқимиз ўзининг бой тарихи, маданияти, урф-одатларини ўрганиш, тарғиб қилиш, ўзлигини таниш имкониятига эга бўлди. Бу воқеадан сўнг кўп сонли ўқитувчилар жамоалари олдига Ватан равнақи учун ҳормайтолмай хизмат қила оладиган, буюк Ватан йўлида ўз жонини ҳам аямайдиган ёшларни тарбиялаш вазифаси кўндаланг кўйилди.

Бу вазифани адо этишда бошланғич синф ўқитувчилари алоҳида мавқега эга. Зеро, мактабга илк бор қадам кўйган бола дунёнинг, ҳаётнинг қонун-қоидаларини, сир-асрорларини ўқитувчидан ўрганади. Агар ўқитувчи болани чуқур

билимли, эътиқодли, маданиятли қилиб тарбияламоқчи бўлса, шу фазилатлар ўзида мужассамланган бўлмоғи зарур. Бирор касбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун кишида табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий хислатлар, албатта, бўлиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим концепциясида мутахассис вазифалари қуйидагича белгиланган: «...мутахассис ўз фаолияти, соҳасидан қатъи назар, ижодий жамоаларда ишлай олиш қобилиятига, менежмент ва маркетинг соҳаларида тайёргарликка эга бўлиши, янги технологияларни жорий этишнинг хўжалик, ижтимоий ва маданий жиҳатларини аниқ тасаввур қила олиши керак». Ушбу фикрлар ўқитувчиларга ҳам бевосита тааллуқли. Чунки жамиятимизда содир бўлаётган туб ўзгаришлар, нафақат касбий билимларни, балки иқтисодий, ҳуқуқий, техникавий билимлардан хабардор бўлишни ҳам тақозо этмоқда.

2-боб. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ БАҲС МАВЗУСИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

1. Педагогика инсон тарбияси ҳақида баҳс юритувчи фан эканлиги. Унинг асосий вазифалари

Баркамол авлод - юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мўлжални мустақил равишда тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлоди ҳисобланади.

Жамият тараққиёти тарихида шу жамият аъзоси қай даражада шаклланганлиги, унинг дунёқараши, маънавий-ахлоқий сифатлари, мураккаб ўзаро муносабатлар жараёнида фаол ва самарали иштироки мавжуд тузумнинг илгарилаб боришида муҳим аҳамият касб этиб келган. Ана шу нуқтаи назардан ҳар бир шахсни мақсадли, жамият манфаатларига мос келадиган, ҳар томонлама баркамол инсон қилиб вояга

етказиш мазкур давлат ички ва ташқи сиёсатининг бош йўналишларидан биридир.

Бу ўринда давлат ва жамиятнинг муҳим буюртмаси - ҳар томонлама баркамол шахсни тарбиялаш нафақат бутунги кундаги, балки келажакдаги тараққиётнинг ҳам пойдевори эканлигини унутмаслигимиз зарур.

Педагогика фанининг мақсад ва вазифалари бўлажак педагоглар, раҳбарлар, ўқувчи ёшлар билан шуғулланувчи барча кишиларни педагогиканинг умумий назарий асослари, таълим-тарбия жараёнида зарур бўладиган фаолиятнинг кўникма ва малакалари билан қуроллантиришдан, касбий ва ўзига хос услубий тайёргарлик тизимини ҳосил қилишдан иборат.

Педагогика фани олдида турган асосий вазифалар
Педагогика фани:

1. Энг аввало, таълим-тарбия қонуниятларини, диалектикасини, моҳияти ва назарияларини чуқурроқ очиб беришга қодир бўлган тадқиқотлар билан шуғулланиши керак.

2. Таълим-тарбиянинг ҳаётий муҳим томони бўлган янги педагогик технологияларнинг назарий асосларини ишлаб чиқиши зарур.

3. Ўзаро мулоқот, мустақил фикрлаш асоси, ижодий муносабат, ҳар бир фаолиятга танқидий қарашларни юзага келтиришнинг асоси - ноанъанавий дарслар, ўзига хос билиш усуллари билан ёшларни қуроллантириши лозим.

4. Доимо илгарилаб борувчи педагогик амалиёт-тажрибаларнинг назарий асосларини ишлаб чиқиши, умумлаштириши ва татбиқ этиши керак.

5. Янги йўналишдаги педагогика фани методологиясининг фундаментал асосларини яратиши лозим.

6. Замон талабига жавоб бера оладиган самарали услубий тавсиялар ишлаб чиқиши керак.

7. Таълим-тарбиянинг янги мазмунини, такомиллашган метод ва шаклларини яратиши зарур.

II. Педагогика фанининг асосий тушунчалари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Ҳар бир фан моҳиятини унинг ўрганиш объекти, фойдаланиладиган асосий категориялар, яъни асосий таянч сўз, тушунча ва иборалар, улар ўртасидаги ўзаро мантикий боғлиқлик белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан ҳар бир педагогик тушунча алоҳида кўриб ўтилиши зарур.

Жамият ўзининг келажагини таъминлаши учун, аввало, мавжуд ижтимоий-турмуш тажрибаларини кейинги авлодга бериши, уни мустаҳкамлаши керак.

Бунинг асоси тарбиядир. Тарбия деганда катта авлоднинг жамиятда, турмуш ва меҳнатда орттирган ҳаётий тажрибаларини келажак авлодларга етказиши ва янги авлод томонидан уларни фаол, оғли ўзлаштириши, улардан жамият тараққиёти учун унумли фойдаланишга эришиши тушунилади.

Педагогика фанининг предмети – баҳс мавзуси – жамиятнинг алоҳида функцияси сифатида инсон ривожланишининг барча босқичларида тарбия тўғрисида баҳс юритишдир.

Шахснинг ривожланиши – инсоннинг ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган, ижтимоий ва табиий омиллар таъсири остида шахс сифатида шаклланиши жараёнидир.

Шахс ривожланишида руҳий, жисмоний ва умумий ривожланиш тушунчалари мавжуд. Руҳий ривожланиш деганда, шахс интеллекти, иродаси, ҳиссиёти, эҳтиёжи, қобилият ва характерининг ривожланиши; жисмоний ривожланиш деганда, инсон жисмининг мўътадил ўсиши; умумий ривожланиш деганда, руҳий, жисмоний, ахлоқий ва бошқа шахсий сифатларнинг ривожланиши тушунилади. Таълим деганда, ўқувчилар томонидан илмий билимларни ўрганиш, кўникма ва малакаларни эгаллаш асосида уларда дунёқараш, ахлоқий ва бошқа шахсий сифатларнинг шаклланиши, шунингдек, ижодий қобилият ва кучларнинг ривожланиши тушунилади.

Маълумот таълим-тарбия натижасида ҳосил бўлган билим, кўникма ва малакалар йиғиндисидан иборат.

Тарбия деганда, махсус педагогик маънода - шахс ривожланиши, унинг муносабатлари, сифатлари, қарашлари, эътиқоди ва жамиятда риоя қилинадиган хулқ-атвор усулларига мақсадга мувофиқ таъсири жараёни ва натижаси тушунилади.

Тарбия кенг маънода - шахснинг мақсадга мувофиқ таълим ва тарбия таъсири остида ривожланиши жараёни ва натижасидан иборат.

Шахснинг шаклланиши муҳит, ирсият ва тарбия таъсири остида унинг ривожланиш жараёни ва натижасидир.

III. Педагогика фанининг бошқа фанлар билан алоқаси

Педагогика ўзининг тадқиқот мавзусига эга бўлгани ҳолда, у ёки бу педагогик муаммони бошқа фанлар билан бевосита ўзаро боғлиқ ҳолдагина муваффақиятли ҳал эта олади.

Шу нуқтаи назардан қаралганда, педагогика шахсни ўзининг тадқиқот, ўрганиш объекти қилиб олган барча фанлар билан бевосита боғлиқдир. Жумладан, у фалсафа, этика, тарих, социология, психология, одам анатомияси ва физиологияси, мактаб гигиенаси, медицина фанлари билан бевосита алоқадор.

IV. Педагогик фанлар тизими

Педагогиканинг фан сифатида шаклланиши жараёнида, унинг замирида бир қатор педагогик фанлар шаклланди ва ривожланди.

Жумладан, мактабгача тарбия педагогикаси, мактаб педагогикаси, касбий педагогика, қиёсий педагогика, олий мактаб педагогикаси, ҳарбий педагогика, педагогика тарихи, махсус педагогика (тифло - кўр, сурдо - кар, олигофрено - аклий заиф болалар), махсус фанларни ўқитиш методикаси.

Ушбу фанлар бирлашиб, педагогик фанлар тизимини ташкил этади.

V. Касбий фаолиятда педагогик назариянинг ўрни

Хар қандай касбий маҳоратни ўз-ўзидан ёки эмпирик тарзда юзага келувчи сифатлар йиғиндиси, деб қараш хато бўлур эди. Тўғри, хар бир касбий малака фаолиятда, жараёнда юзага келади. Лекин хар бир касбий малака замирида чуқур асосланган, умумлашган назарий тушунчалар, маълум қонуниятлар амал қилмаса, у вақтнинг, макон, самара ва натижанинг сифати нуқтаи назаридан четга чиқишга, ортиқча зўриқишга, беҳуда куч-қувват, вақт сарф қилишга олиб келади.

Ушбу мушоҳада нуқтаи назардан олиб қаралганда, педагогик касбий фаолият ҳам фанда тажрибаларни кузатиш, ўрганиш, маълум хулосалар чиқариш оқибатида юзага келган маълум фундаментал назарий тушунчалар, қонуниятлар, асосланган мазмун, шакл ва методлар мажмуасига асослангандагина юқори самарали натижа беради. Педагогика назарияси шахснинг ривожланиш динамикасини, унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, унинг диалектикаси, зиддиятлари, улар ўртасидаги боғлиқлик, амал қилувчи қонуниятларни очиб беради ва улардан фойдаланиш имкониятларини кўрсатади.

3-боб. ЯХЛИТ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН

1. Педагогик тизим. Педагогик жараён. Педагогик жараённинг ривожланиш динамикаси. Педагогик ўзаро таъсир. Субъект ва объект ўртасидаги муносабатлар. Педагогик жараённинг асосий элементлари. Ҳаракатлантирувчи кучлар

Тарбиячи ва тарбияланувчилар ўзаро ташкилий ҳамкорликда фаолият кўрсатувчи барча кўринишдаги мактабгача тарбия, ўрта умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ўқув юртлари, олий ўқув юртлари, мактабдан ташқари тарбия муассасаларининг ўзаро узвийликдаги тизими педагогик тизим дейилади.

Ушбу тизим шароитида таълим ва тарбия мақсадларини амалга оширувчи жараён педагогик жараён дейилади.

Педагогик жараённинг ривожланиш динамикаси унинг ички ҳаракати, тарбиячи билан тарбияланувчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар характериға, ўзаро таъсир кучига боғлиқ.

Педагогик жараёни ташкил этишнинг ўзига хослиги: тарбия объекти бир вақтнинг ўзида тарбия субъекти ҳам ҳисобланади. Ўзаро фаолликка асосланган педагог ва тарбияланувчи ўртасидаги ҳамкорлик педагогик ўзаро таъсир тushунчасини тўлароқ акс эттиради.

Субъект билан объект ўртасида турли-туман алоқалар мавжуд:

1. Ахборот характерида (ўзаро ахборотлар алмашилиб туриш).

2. Ташкилий фаолият алоқалари (ўзаро биргаликдаги фаолият).

3. Коммуникатив алоқалар (муомала, муносабат).

4. Бошқарув ва ўз-ўзини бошқарув алоқалари.

Педагогик жараённинг асосий элементлари: мақсад, вазифа, восита ва натижа. Восита кенг маънода мазмун, шакл ва усулларни ўз ичига олади. Педагогик жараёни ҳаракат-

лантирувчи кучлар: қўйилган талаблар билан тарбияланувчи имкониятлари ўртасидаги зиддиятлардир. Худди шу қарама-қаршилик ривожланиш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

II. Яхлит педагогик жараён. Унинг қонуниятлари

Таълим-тарбия тизимида барча мақсад ва вазифаларни, шунингдек, унинг таркибий қисмларини комплекс ҳал этишга йўналтирилган жараён яхлит педагогик жараён сифатида қабул қилинган.

Яхлит педагогик жараённинг ташқи қонуниятлари:

1. Педагогик жараённинг мақсади нафақат таълим ва тарбия вазифаларини қамраб олади, балки педагогни ҳам, ўқувчи шахсини ҳам ҳар томонлама баркамол қилиб ривожлантиришни ўз ичига олади.

2. Яхлит педагогик жараён, унинг мақсад-вазифалари, мазмуни, шакл ва методлари жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларидан келиб чиқади ва у жамиятнинг мафкураси ва сиёсатига боғлиқ.

3. Педагогик жараённинг мақсад ва вазифалари нафақат шахс эҳтиёжига, балки унинг имкониятларига ҳам боғлиқ бўлиб, **бу унинг ташқи белгиларидир.**

Яхлит педагогик жараённинг ички қонуниятлари:

1. Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

2. Тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш ўртасидаги боғлиқлик.

3. Шахс фаолияти билан унинг муносабати ўртасидаги боғлиқлик.

4. Шахс ва жамоа ўртасидаги боғлиқлик.

5. Шахснинг имкониятлари билан педагогик таъсир ўртасидаги боғлиқлик.

6. Вазифа, мазмун, шакл ва методлар ўртасидаги боғлиқлик.

III. Яхлит педагогик жараённи жадаллаштириш ва унинг асосий шартлари

Лотинча *Intensio* тушунчаси - кучайтириш, тезлатиш деган маънони англатади.

Яхлит педагогик жараённи жадаллаштириш - вақтнинг ҳар бир бўлаги учун таълим-тарбия самарадорлигини ошириш демакдир.

Яхлит педагогик жараённи жадаллаштириш шартлари:

1. Педагогик жараённинг мақсадга йўналтирилганлигини кучайтириш, ўқув-тарбия тадбирларида илгари сурилаётган вазифаларнинг жиддийлигини ошириш билан бирга уларнинг шу синфга, ўқувчиларга, жамоага қулайлигини ҳам ҳисобга олиш керак.

2. Ўқувчиларнинг ўқиш, ижтимоий, меҳнат ва бошқа фаолияти асосларини чуқурлаштириш.

3. Энг зарур ахборотларни сақлаган ҳолда мазкур синф ўқувчисига етказиладиган ахборот ҳажмини ошириш.

4. Ўқув, ижтимоий меҳнат ва бошқа фаолиятлар тезлигини ошириш.

5. Ўқувчиларнинг мустақил билиш ва ижтимоий фойдали фаолиятларини активлаштирувчи комплекс шакл ва методларни жорий этиш.

6. Ахборот ва таълим технологияларини кенг қўллаш.

7. Ўқувчиларнинг мустақил билишини йўлга қўйиш орқали ўз-ўзини таҳлил, ўз-ўзига таъсир кўрсатиш, мажбурият олиш, баҳо бера олиш, ўз-ўзига ҳисоб беришдан иборат усуллардан унумли фойдаланиш таълим-тарбия самарадорлигини оширишга кучли ёрдам беради.

IV. Яхлит педагогик жараённи оптималлаштириш ва унинг асосий шартлари

Яхлит педагогик жараённи оптималлаштириш (лотинча *optimus* - энг маъқул) - энг қулай, энг маъқул деган маънони билдириб, кенг маънода олиб қаралганда, ушбу шароит учун

хар қандай вазифаларни ҳал этишнинг энг қулай, энг маъқул, тўғри вариантларини танлаш демакдир.

Маълум мезонлар нуқтаи назаридан қаралганда, яхлит педагогик жараёни оптималлаштириш ушбу шароит учун таълим-тарбиянинг энг маъқул вазифа, мазмун, шакл ва методларини илмий асосланган ҳолда танлаш ва амалга ошириш деганидир.

Оптималлаштиришда бошланғич ҳолатдан қарор қабул қилингунгача бўлган жараён қуйидаги босқичларга бўлинади:

1. Қўйилган вазифаларни ҳал этишнинг бир нечта вариантларини қараб чиқиш.

2. Ушбу шароит учун танлаб олинган вариантнинг асослилигини, зарурлигини англаб етиш.

3. Ушбу вазифаларни ҳал этиш учун тавсия этилган усулларнинг самарадорлигини қиёсий таҳлил этиш орқали англаш.

4. Такдим этилган вариантларни энг маъқул иккита вариантгача қисқартириш.

5. Иккаласини вақт ва самара нуқтаи назаридан таққослаш.

6. Энг маъқул вариантни оптималлаштириш мезони нуқтаи назардан танлаш.

Лекин энг маъқул вариантни танлаш ўқитувчидан фикрлашнинг муаммоли-тадқиқот усулидан фойдаланишни тақозо этади.

Таълим жараёнини оптималлаштиришда унинг мезони фаолиятни тўғри баҳолашга ёрдам беради.

Ўқувчи у ёки бу материални ўзининг максимал даражадаги имконияти доирасида ўзлаштиради (натижага реал эришиш мумкин бўлган имконият). Бу эса, ўз ўрнида, ўқитишни оптималлаштириш учун ўқувчиларнинг реал ўқув имкониятларини ўрганишни талаб этади.

Реал ўқув имкониятлари ички (сорлиқ, билим даражаси, фикрлаш қобилияти, ўқишга муносабат, масъулият ҳиси) ва

ташқи (оила, тенгдошлар, жамият таъсири) шароитларнинг ўзаро узвийлигида намоён бўлади.

Ўқитувчи боланинг бугунги реал ўқув имкониятларини билишигина эмас, шунингдек, яқин ривожланиш зонасини, яъни яқин ривожланиш имкониятларини англаб етиши ҳам зарур бўлади.

Шундай қилиб, оптималлаштиришнинг биринчи мезонига кўра, ўқувчи шундай ўзлаштириш даражасига эришиши керакки, ушбу даража унинг яқин ривожланиш зонасидаги имкониятларига тўғри келсин.

Оптималлаштиришнинг иккинчи мезони шуки, ўқувчи ва ўқитувчи дарс ва уй машғулотларига ажратилган вақтга қатъий амал қилсинлар.

Тарбияда биринчи мезон эришилган натижанинг қўйилган мақсад ва вазифаларга тўғри келишида ифодаланади.

Иккинчи мезон тарбиячининг тарбияланувчи учун ажратилган меъёрларга қатъий амал қилишида кўринади.

Ўқитувчи амалий фаолиятидаги педагогик жараёнларнинг асосий компонентларини оптималлаштириш усуллари тизими қуйидагича:

1. Таълим-тарбия жараёни учун энг маъқул (рационал) вазифалар комплексини танлайди.

2. Ушбу синф хусусиятидан келиб чиқиб, вазифаларни аниқлаштиради.

3. Қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун зарур мазмун танлайди.

4. Ушбу мазмунни амалга ошириш учун энг маъқул метод, шакл ва воситалар танлайди.

5. Тезкор тарзда жараёнга ўзгартиришлар киритади ва унга кўра метод, шакл ва воситаларни ўзгартиради.

6. Қилинган ишлар чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этилади (натижа ва вақт нуқтаи назаридан).

4-боб. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1. Фан методологияси ва унинг асослари

Ҳар бир шахс фаолияти маълум бир асосга кўра йўлга қўйилади. Фаолиятнинг йўлга қўйилишида мақсад ва шу асосда ишлаб чиқилган вазифалар асосий рол ўйнайди. Мақсад эса маълум бир иқтисодий, ижтимоий, маънавий, рухий, жисмоний асосларга таянади. Демак, ҳар қандай фаолиятнинг муваффақиятини таъмин этувчи омиллар **ишқимиз** келажагини, унинг тақдирини ҳам белгилайди.

Шу нуқтаи назардан, ҳар бир фаннинг ҳам ана шундай таянч, фундаментал асоси, унинг тараққиётини белгиловчи омили мавжуд.

Барча фанлар, жумладан, педагогика фани эришган муваффақиятларни, унинг пойдеворини, тараққиётини белгиловчи асос унинг методологиясидир. Фанларнинг ривожланишида, уларнинг олдда турган муҳим, лекин мураккаб вазифаларнинг ҳал этилишида, шу соҳадаги йирик илмий-тадқиқот ишларининг муваффақиятли ҳал этилишида методология муҳим рол ўйнайди. Чунки методологияга асос қилиб олинган манбалар қанчалик тўғри исботланса, тажрибадан ўтса ва улар ёрдамида у ёки бу муаммо муваффақиятли ҳал этилса, демак, ушбу фан методологияси учун асос тўғри танланган ҳисобланади.

Фан методологияси - бу унинг соҳаси бўлиб, унинг ёрдамида илмий-текшириш методларини ва шу фаннинг предмети аниқлашга ёндашув принциплари ўрганилади. Ҳар бир фан фақат шу фаннинг ўзига хос бўлган изланиш предмети ва методларига эга бўлади. Барча фанлар учун **умумий** бўлган методология эса бу материалистик диалектикадир.

Материалистик диалектика дунёнинг моддийлигини эътироф этади. Бундай дунё доимо ҳаракатда, ривожланишида, ўзгаришда. Шунингдек, материалистик диалектика таби-

ат, жамият ва инсон тафаккурига хос умумийликни ва унга хос бўлган хусусийликни, унинг қонуниятларини очиб беради.

Шулардан бири, барча нарса ва ходисаларнинг бири-бирига боғлиқлиги ва бундан келиб чиқиб, ҳар қандай ходисанинг бошқа ходисалар билан бевосита боғлиқлигидир.

Табиат ва жамият ҳамда кишилик тафаккурига хос бўлган умумий тушунчалар ва қонуниятлар: сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодиф, мазмун ва шакл тушунчалари, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураш қонуни, инкорви-инкор қонунлари амал қилади.

Сабаб ва оқибат тушунчаларининг таълим-тарбиядаги татбиқи, айтайлик, ўқувчининг паст ўзлаштириши - оқибат, унинг сабаблари эса бир нечта бўлиши мумкин.

Бунга амалиётда жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

II. Педагогика фани методологиясига ёндашув

Педагогика фанининг методологияси – бу, умумий фан методологиясидан ва ижтимоий ривожланишнинг ўзига хослигидан келиб чиқиб, педагогик ҳодиса ва жараёнлар ҳамда уларни тадқиқ этиш методларининг, шунингдек, олинган билимларни таълим-тарбия амалиётига татбиқ этиш йўллари-нинг бош асосидир ёки асосий йўналишидир.

Ҳозирги пайтда тарбия ва таълимни турли фанлар нуқтаи назаридан яхлит тарзда ўрганиш эҳтиёжи туғилганлиги муносабати билан педагогик фанлар тизимида методологик муаммоларни ишлаб чиқиш катта аҳамият касб этмоқда. Бу ҳолда фан тадқиқотларига ёндашувда зарур бўлган етакчи қоида ва принципларни белгилашнинг методологик асосларини ишлаб чиқиш жуда муҳим.

Бу борада педагогика фанлари доктори, профессор Нурали Саидахмедовнинг «Узлуксиз таълим» журналининг

2004 йил 1-сонда эълон қилинган «Замонавийлик. Методология. Педагогика» мавзусидаги педагогика фанининг методологиясига оид илмий мақоласи мазкур масалага ойдинлик киритади.

Педагогика фани муаммолари ичида энг зарур методологик муаммо шу фан предмети, тарбия ва таълим мақсадларини, уларнинг манбаларини, тарбия ва таълимнинг ижтимоий йўналишини, шунингдек педагогиканинг жамият идеологиясини аниқлаш билан боғлиқ. Айниқса, Ўзбекистоннинг миллий мактаблари йўналишини, миллий тарбия масалаларини, умуман олганда педагогика фанининг кейинги тараққиёти муаммоларини ҳал этишнинг бош йўналишини, асосини аниқлаш методологияга янгича ёндашишни талаб этмоқда. Лекин, ушбу масалани жаҳон амалиётидаги шу масала бўйича қарашларга ижодий, таҳлилий, танқидий ёндашмасдан, ижтимоий тараққиётнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан баҳоламасдан ҳал этиш мумкин эмаслигини эсдан чиқармаслик керак. Чунки шу вақтгача ишлаб чиқилган, умумлаштирилган, таълим, тарбия амалиётида ўз самарасини берган, педагогиканинг назарий масалаларини ҳал этишда бош омил бўлиб хизмат қилган методология ютуқлари ҳам ҳисобга олиниши зарур.

Демак, ҳозирги замон педагогика фани муаммоларини ҳал этишда бош асос - методология ва унинг манбалари қайсилар деган масалани ҳал этиш муҳимдир.

Бизнингча, педагогика фани учун, биринчи навбатда, умумий асос - диалектик материализм.

Иккинчи асос, бу келажак шахс модулини яратиш, янги-баркамол шахс тарбиясининг асосий йўналишини, таълим-тарбия мақсадларини белгиловчи омилларни кўрсатиб берувчи давлат сиёсати, бу борада чиқарилган қонунлар ва фармонлар.

Учинчи асос - таълим-тарбия, шахс муаммоларини ҳал этишда жаҳон фани эришган тажрибалар.

Тўртинчи асос - таълим-тарбия борасидаги халқ педагогикаси манбалари.

Бешинчи асос бўлиб эса халқ оғзаки ижоди, ёзма манбалар, ёдгорликлар, классиклар, маърифатпарварлар, мутафаккирлар ижоди намуналари хизмат қилади.

III. Илмий-тадқиқот методлари ва уларнинг таҳлили

Ҳар бир педагог қайси таълим-тарбия муассасасида иш-ламасин, ўз фаолиятининг бош объекти бўлган шахснинг ривожланиши, таълим-тарбияси жараёнида турли муаммоларга дуч келади. Агар ўша мутахассис, юзага келаётган муаммоларни илмий асосда ҳал этишга киришса, бу йўлда ўзи эгаллаган турли илмий-тадқиқот методларидан самарали фойдаланиб иш кўрса, ўз олдидаги мазкур муаммо тез ва тўғри ҳал этилади.

Олий ўқув юртларида шу мақсадда бўлажак мутахассисни тайёрлашнинг умумий асосларини талабаларга сингдириш билан бирга, уларга педагогик тадқиқотлар олиб боришда ёрдам берадиган илмий-тадқиқот методларининг назарий асослари ҳам ўргатилади. Бу соҳани эгаллаш эса келажакда кенг қамровли илмий изланишлар билан бевосита шуғулланиш учун имконият яратади.

Педагогик ҳодисаларни таҳлил қилишга ҳамда турли илмий-педагогик муаммоларни ҳал этишга қаратилган йўл ва усуллар йиғиндисига педагогик илмий-тадқиқот методлари дейилади.

Ахборотларнинг тўпланиш манбаларига кўра, тадқиқот методлари назарий манбаларни ўрганиш ва реал педагогик жараёнларни таҳлил қилиш методларига бўлинади.

Табиий шароитда жараёнларни ўрганиш методларига кузатиш, суҳбат, анкета сўрови ўтказиш, интервью олиш, ҳужжатларни таҳлил этиш, фаолият натижаларини таҳлил этиш, ўқитувчи тажрибаларини таҳлил этиш киради.

Махсус ўзгартирилган шароитда жараёнларни ўрганиш методларига педагогик эксперимент; мактабларда оммавий тарзда тадқиқот хулосаларини тажриба асосида текшириш методлари киради.

Тадқиқот натижаларини қайта ишлаш ва таҳлил қилиш бўйича миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил методлари мавжуд.

Тадқиқот методлари методологик асосланганлигига кўра танлаб олинади.

Илмий-тадқиқот йўналишини асослашда **фаолиятли, шахсий, тизимли (системали) ёндашув** аҳамиятлидир.

Фаолиятли ёндашув педагогик жараённинг барча компонентларини яхлит тарзда ўрганишни талаб этади. Унинг мақсади, мотивлари, ҳаракатлари, операциялар, бошқариш усуллари ўзгартиришлар киритиб туришни, олинган натижаларни назорат ва таҳлил этишни тақозо қилади. Бундай тарзда текширишда фаолиятнинг барча томонлари бошдан охиригача тўлиқ қамраб олинади.

Шахсий ёндашув. Бунда умумий назарий асос: шахснинг жамиятдаги, жамоадаги ўрни, улар ўртасидаги муносабат, баркамол авлод тарбияси, шахсни объект ва субъект сифатида бир вақтда қараб чиқиш асос қилиниб олинади.

Бундай ёндашувда ҳар қандай ташқи таъсир бевосита шахс ички шароитлари, қарашлари, муносабатлари орқали, унинг бевосита онгли фаолияти орқали амалга оширилсагина ўз самарасини бериши ҳақидаги назарий фикр асос қилиниб олинади.

Тизимли ёндашув - педагогик масалаларни ҳал этишда барча шакл ва методларни ўзаро боғлиқ ва яхлит ҳолда танлаш ва қўллашни ҳамда булардан энг қулай, мақбул вариантни излаб топиш, етишмаётганини тўлдириш орқали мақсадга тўлақонли эришишдир.

Тизимли ёндашув педагогик тадқиқотлар методологияси учун ўта муҳим ва истиқболли ёндашув ҳисобланади.

5-606. ШАХС ТАРБИЯ ПРЕДМЕТИ СИФАТИДА

Шахс деганда ижтимоий тузум маҳсули - инсоннинг индивидуал-психик сифатлари (темпераменти, характери, қобилияти, ақлий ривожланиш даражаси, эҳтиёжи, қизиқишлари) ва ижтимоий вазифалари (борлиққа, одамларга, жамиятга, меҳнатга муносабати: инсон хулқи, унинг ижтимоий фаолияти) тушунилади.

I. Шахснинг ривожланиши масалалари

Ҳар қандай ишнинг муваффақияти ишланаётган материалнинг технологик хусусиятларини яхши билишга боғлиқ. Бошқа касб эгалари каби педагогик касби ҳам маълум технологик жиҳатдан ўта мураккаб бўлган «материал» - инсон шахси билан, доимо ўсувчи, ўзгарувчи, ривожланишда бўлган организм - бола билан ишлайди.

Шу жиҳатдан, ҳозирги шароитда инсон омили «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да энг асосий масала сифатида қаралаётган бир вақтда, уни ҳар томонлама мукамал билиш, ўрганиш ва шу асосда таълим-тарбия бериш жараёнини тўғри ташкил этиш зарурияти турибди.

Ушбу мавзуда инсонни шахс сифатида ўрганиш, унга таъсир қилувчи омиллар ва уларнинг шахс ривожланиши ҳамда шаклланишидаги ўрни, булар ичида етакчи омил - тарбия ва унинг аҳамияти, ривожланиш ва тарбия ўртасидаги мантиқий узвийлик масаласи, шунингдек, таълим-тарбияда шахснинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ёш даврларининг ўзига хослиги ва уларнинг педагогик жараёнлардаги аҳамияти таҳлил қилинади.

Одам ёшлик чоғида ривожланиш жараёни жуда тез содир бўлади. Унинг жисмоний ривожланиши психик ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Сизги ва нерв фаолиятининг

тезкор етилиш жараёни ўз навбатида инсондаги идрок, тасаввур, нутқ, тушунчаларнинг хилма-хиллигига, уларнинг нозиклашиб ва бойиб боришига таъсир кўрсатади.

Боланинг кейинги тараққиёти унинг катталар билан сўзлашуви, муносабатда бўлиши орқали содир бўлади. Кейинчалик бу унинг ижтимоий жиҳатдан шаклланишига таъсир кўрсатади.

Шу ўринда қуйидаги каби саволлар келиб чиқади:

Шахс ривожланиши ва тарбия ўртасидаги боғлиқлик нимада?

Боғлиқликнинг ўзига хос томонлари қандай?

Тарбия нима учун етакчи?

Бу ва бошқа саволларга қуйида жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Табиат ва жамият ривожланиши тўғрисидаги турлича назариялар, аввало, диалектик материализм билан бевосита боғлиқ. Бунда ривожланиш табиат ва жамиятга хос ажралмас хусусият сифатида, миқдор ва сифат ўзгаришлари ходисаси, соддадан мураккабга, қуйидан юқорига, яқиндан узоққа, конкретликдан абстракцияга қараб борувчи, янгиликнинг туғилиши ва эскиликнинг тугатилиши каби қонуний жараён сифатида ўрганилади.

Ҳар қандай ривожланишнинг манбаи ички қарама-қаршиликлардан ва улар ўртасидаги курашдан иборат. Бу ўринда ривожланишнинг икки йўналиши: метафизик (миқдорий) ва диалектик (сифат) йўли ҳақида гапириш керак. Метафизик жараён у ёки бу жараённинг айнан-миқдорий такрорланишидир. Бу ўринда сифат ўзгариши яширин бўлади. Диалектик жараён эса сифат ўзгаришлари жараёнидир. Бу жараённинг ўзига хос томони шундаки, у ёки бу жараённинг айнан такрорланишига миқдорий жараён кучли таъсир кўрсатиб, шу жараён миқдорнинг олдингидан бир неча баробар ортишига ва уларнинг сифат жиҳатдан яхшиланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам бундай ри-

вожланиш ўз-ўзининг ҳаракатини ва доимийликни таъминлашнинг асосий омили ҳисобланади.

XIX асрда, дунёнинг ўзгармаслиги тўғрисидаги гоё устидан ғалабага эришилди (Ч.Дарвин эволюцион ривожланиш назарияси). Натижада инсон бу табиий танланиш, ўзгарувчанлик, яшаш учун кураш, ташқи таъсир туфайли юзга келган, деган эволюцион назария илгари сурилди. Лекин бу қарашлар маълум мунозарани талаб этади.

Инсон нафақат табиатнинг, балки ижтимоий муҳитнинг ҳам таъсирида ўзгариб, ривожланиб боради. Унга шу ижтимоий тузумдаги барча нарса ва ҳодисалар, жараёнлар фаол таъсир кўрсатади. Инсон улардан фойдалана бориб, уларни янада яхшилашга, ўзига мослаштиришга, фойдаланиш учун қулай қилишга интилади ва унга фаол таъсир этиш билан мақсадга эришади ҳам. Ана шу тариқа инсоннинг ўзи табиатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам ўзгариб, миқдор ва сифат томондан ўзгариб боради.

Лекин буларнинг таъсири шахс келажаги учун етарли эмас.

II. Шахснинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар

Инсон шахсининг ривожланишидаги табиий ва ижтимоий боғлиқлик тўғрисидаги илмий назариялар маълум жиҳатдан ҳал этиб берилган. Бу муаммолар, айниқса, француз материалистлари қарашларида алоҳида ўринни эгаллайди. Жумладан, А.К.Гельвеций, инсон бутунича тарбияга боғлиқ ва унинг маҳсули ўлароқ, у бошқалардан характери билан ажралиб туради. Одамларнинг бир-биридан фарқи табиий хусусиятлари туфайли, деган назарияни инкор этади. Кишилар ўртасидаги фарқ фақат тарбия туфайлигина бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Д.Дидро: «Кишилар ўртасидаги фарқ фақат тарбиягагина боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки бунда табиий хусусиятларнинг фарқи ҳам каттадир».

Уларнинг қарашларида шахс муаммоси бир томонлама ҳал этилади.

Инсон табиатнинг бир бўлаги ҳисобланиб, у туғилишида маълум биологик фонд билан дунёга келади, маълум нерв системаси ва баъзи хусусиятлар болага ота-онадан ўтади. Лекин бу куч, имкониятлар, туғма хусусиятлар ва қобилиятлар маълум ижтимоий муносабатлар системасида рўёбга чиқади ва ривожланади. Шахс ривожланиши тўлалигича ирсиятга боғлиқ деб қаровчилар: америкалик психолог Э.Торндайк Д.Дьюи, А.Комбс, немис Шопенгауэр, италян Ч. Ломброзолардир. Фарбий германиялик Г.Вальтер «Қобилиятли болаларнинг мактабда илгарилаб кетишида социал тафовутлар» (1959) китобида, қобилият муҳим ва у ирсиятга тўлалигича боғлиқ, деб ҳисоблайди.

Шунингдек, ижтимоий муҳитгина шахс камолотини таъминловчи асосий омил, деб фикрловчилар ҳам унинг тарққиётини бир томонлама характерлайдилар.

Ирсият ва муҳитнинг шахс ривожланишидаги роли, аҳамияти нимада? У ҳолда қайси омил шахс камолотини белгиловчи асосий, етакчи омил бўлиб майдонга чиқади?

Бола қобилиятини аниқлаш мумкинми?

Қобилиятни аниқлашнинг энг қулай усули ўқувчининг конкрет фаолиятидаги муваффақиятларининг ўсиш динамикасини кузатиш ва таҳлил этишдир.

И.П.Павлов, инсон психикасининг тузилишида сигналлар системасининг ўзаро муносабатлари шахс фаолияти ва характерига таъсир кўрсатади, дейди. Шунга кўра, у уч хилдаги нерв фаолиятини ажратиб кўрсатади:

1. Фикрловчи (иккинчи сигнал системаси);
2. Бадиий (1 сигнал системасига эга бўлган);
3. Ўртача (иккала сигнал системасининг ўзаро боғлиқлиги);

Шунга кўра, машҳур психолог В.А.Крутецкий: «Математик қобилият иккинчи сигнал системасининг ривожланишига боғлиқ, яхши математиклар, бадиий типдаги кўриниш-

да ҳам бўлади, аммо, барибир, буларда иккинчи сигнал системаси яхши ривожланган бўлиши керак», дейди.

Ўқувчилар ўртасида математикани эгаллашга қобилияти бор болаларни ўрганиш натижасида қуйидаги хусусиятлар кўзга ташланади:

1. Математикага қизиқади.
2. Математикани тез ўзлаштиради.
3. Математикадан ривожланганлик даражаси юқори.

III. Шахснинг ўзига хос хусусиятлари ва тарбия

Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, қобилиятнинг шаклланиши ва ривожланиши шахсда қуйидаги сифатларни юзага келтиради: меҳнатга ижодий ёндашиш, янгиликка интилиш, ижодий активлик, жамоа билан ҳамкорлик, ўз-ўзига талабчанлик ва б.к.

Шахснинг ўзига хос хусусиятларига характер, темперамент, қобилиятлар киради. Булар эса турлича шароит ва жараёнларда турлича содир бўлади. Айрим болалар янгиликка тез мослашади, ҳаётий воқеаларга тез киришади, жуда тез тушуниб, муносабатларда қатнаша олади. Баъзи болалар ўта тортинчоқ, кўрқоқ, иқкиланувчи, шароит ўзгариши билан кўрқоқлиги, ишончсизлиги кучаяди, ёки ўта эҳтиёткорлик билан иш кўради. Баъзи болаларда кўриш, бошқасида эшитиш, яна бирида хид ёки таъм билиш, бошқа бировида мотор ҳаракати яхши ривожланган бўлади. Характер ва иродавий сифатларда ҳам ўзига хослик мавжуд. Баъзи болалар тезкор, шиддаткор, ҳиссиётга тез берилувчан, баъзи бирлари эса ўта суст, эътиборсиз, бўшанг, фаолиятга ўта эҳтиёткорлик билан кўрқиб киришади. Айримлари ишчан, тадбиркор, мулоҳазали, бир ишни бошлаб, ўша темпда ишни охирига етказишади, бошқалари эса унинг акси.

Шахсдаги ўзига хос хусусиятларни ривожлантириш ҳар бир боланинг қизиқиши, хоҳиши, интилиши, қобилиятини ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

IV. Болаларни ёш даврларига бўлиб ўрганиш

Шахснинг ривожланиши ва шаклланиши бир нечта босқичларда содир бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг хусусиятлари ва қонуниятларига эга. Инсон ривожланишининг ёш босқичларини чуқур таҳлил этиш ва ҳар бир ёш даврининг ривожланиш қонуниятларини тўлиқ ўзлаштириш орқалигина таълим-тарбия жараёни самарали йўлга қўйилиши мумкин. Педагог мутахассис сифатида ўз объектининг табиий ўсиш жараёнини яхши билиши керак (Я.А.Коменский). Болани ўқитишдан олдин, уни ҳар томонлама мукамал билиш керак (К.Д.Ушинский). Агар ўқитиш боланинг табиатига мувофиқ амалга оширилса, уни самарали ўқитиш мумкин. (И.Г.Песталоцци).

Ёш даврларининг асосий мезонларини белгилашда шахснинг анатомик, физиологик, психологик, педагогик, жисмоний ҳолатлари ҳисобга олинади.

Анатомик ҳолат: суяк, мушак, асаб, мия, юрак-томир, жинсий органлар системаси.

Физиологик ҳолат: нафас олиш органи фаолияти, қон айланиши, ички секреция безлари, нерв системаси.

Жисмоний ҳолат: бўйнинг ўсиши, оғирлик, кўкрак қафаси, мускул кучи, ҳаракат кўникмалари.

Психологик ҳолат: сезги, идрок, тасаввур, хотира, диққат, хаёл, тафаккур, нутқ, темперамент ва характер.

Педагогик ҳолат: турли ёшдаги шахс ақлий, ахлоқий ва б.к. сифатларининг ривожланиш даражаси.

Демак, болалар ёш даврларини белгилаб олишда юқоридаги комплекс ҳолатлар ўзаро бир-бирлари билан узвий боғлиқ ҳолда ҳисобга олиниши керак. Бу ўринда баъзи бир ҳолатлар етакчи ҳисобланиши мумкин.

Масалан, боланинг энг ёш даврида жисмоний, кейинчалик психологик, катта ёшларда эса ақлий жиҳатлар етакчи бўлади.

Болалар ривожланишини ўрганиш юзасидан кейинги йилларда ўтказилган тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатдики, уларда акселерация ҳолати (ривожланишдаги тезлашув) ва шунга мувофиқ болалар ёшидаги фарқ ёшариб бораётганлиги, яъни 2-3 йил олдинга кетаётгани аниқланди. Шу билан боғлиқ улардаги психологик, ақлий тараққиёт ҳам тез ўсиб бормокда.

Ёш даврларини ўрганишда ва уларни даврларга бўлишда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак: Шахс умри давомида, оёғи 5 марта, қўли 4 , тана 3, бош 2 баробар, юрак, ўпка ва мускул системаси ҳам шунга мувофиқ тарзда ўсади.

V. Шахснинг ривожланиши ва тарбия

Тарбия ва ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги муаммо қатор тадқиқотчилар, жумладан А.И.Леонтьев., Л.В.Занков, Ч.С.Костюк ва бошқалар излашларининг асосий мавзуси ҳисобланади.

Биологик жиҳатдан ривожланиш нерв фаолияти билан инсонни ўраб турган боғлиқнинг ўзаро таъсири натижасидир. Мия ва бутун нерв системаси бизни ўраб турган муҳитнинг узлуксиз таъсирида ривожланиб боради.

Лекин уларнинг ривожланишида тарбия тўлалигича ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Психик ривожланиш нерв системасининг ривожланиши билан мустаҳкам боғлиқ. Айниқса, катта мия ярим шарлари тарбия жараёнида ривожланади ва ҳатто ривож тезлашади.

И.П.Павловнинг фикрича: «Инсон ва ҳайвоннинг хатти-ҳаракати фақат нерв системасининг туғма хусусиятлари билангина чегараланмайди, балки организмнинг айрим яшаш даврида унга кўрсатилган ва доимо кўрсатиб туриладиган таъсир билан ҳам белгиланади, яъни кенг маънода айтганда, инсон ва ҳайвоннинг хатти-ҳаракати доимий тарбияга ва ўргатишга боғлиқ» (И.Т.269-бет).

Агар тарбия ва таълим боланинг ички ривожланиш қонуниятларига мос бўлса, тарбия кўзланган мақсадга эришади. Ўсаётган инсон доимий мураккаблашиб бораётган талаблар таъсирида ривожланади. Бу билан бола тарбиявий таъсири шундайлигича қабул қилмайди, балки ўзида уни қайта ишлайди.

Тарбия билан ривожланиш ўртасидаги боғлиқлик, айниқса, таълим жараёнида янада яққол кўзга ташланади.

Айниқса, бу ўринда рус тадқиқотчиси Л.С.Виготский таълимоти эътиборга лойиқдир. Унинг концепциясига кўра, боланинг ақлий ривожланишида иккита босқич катта ўринни эгаллайди.

Биринчидан, бола маълум топшириқларни мустақил бажаради. Буни бола психик функцияларининг ривожланиш босқичи деб ёки муҳим ривожланиш босқичи, деб айтиш ҳам мумкин. Бола тақлид орқали катталар раҳбарлигида кўпроқ нарсани тушуниб бажаришга киришади. Бу энди ақлий ривожланишнинг иккинчи босқичидир. Иккинчи ва биринчи босқич ўртасидаги фарқ боланинг яқин ривожланиш зонасини белгилаб беради.

Бола бугун катталар ёрдамида қилган нарсаларини эртага ўзи мустақил бажаради. Бу эса боланинг кейинги кунини, унинг динамик ривожланиш ҳолатини аниқлаб олиш имконини беради.

Ривожланишнинг сифат ўзгариши шахс психик фаолиятининг сифат ўзгариши билан боғлиқ.

Бу ўринда ҳар қандай фаолиятнинг асоси бўлган мотивлар масаласига эътиборни қаратмоқ керак. Мотивлар қанчалик чуқурлаштирилса (хоҳ ижтимоий, хоҳ шахсий бўлсин), фаолият самараси, яъни таълим-тарбия натижаси шунчалик юқори бўлади. Демак, тарбиячи тарбияланувчи эҳтиёжини янада оширмоқчи, қизиқишини кучайтирмоқчи, унинг кучли хоҳишини уйғотмоқчи бўлса, белгиланган мақсадни ихтиёрий, бевосита фаолиятга (бола томонидан) айлантиришни истаса, демак, унинг (фаолият, мақсад) мо-

тивларини, бола эҳтиёжига жуда яқин ёки бевосита хохиши даражасида кучайтириши керак.

Унинг аксича йўлга қўйилган фаолият ҳиссиз, мажбурий тарзда, ҳеч қандай хохишсиз бажарилади.

Бу эса бола ривожланишига акс таъсир кўрсатади.

6-боб. «ТАЪЛИМ ТЎҒРИСИДА»ГИ ҚОНУН ВА «КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИ»

I. «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни қабул қилишдан кўзланган мақсад

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни талабларига мувофиқ ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, миллий тажрибани таҳлил этиш ва таълим тизимининг жаҳон миқёсидаги ютуқлари асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий касб-хунар маданиятига, ижтимоий ва ижодий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри олиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суришга, ҳал этишга қодир бўлган кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Мазкур дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.

II. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари

Таълим Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий тараққиёти соҳасидаги устувор вазифа деб эълон қилинди.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- таълим-тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- ўрта махсус, касб-хунар таълимининг йўналиши: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш;

III. Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизими ва турлари

Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари асосида, турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади. Ушбу тизим қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади:

1. Мактабгача таълим. Оилавий таълим.
2. Умумий ўрта таълим.
3. Ўрта махсус, касб-хунар таълими.
4. Олий таълим.
5. Олий ўқув юртларидан кейинги таълим.
6. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.
7. Мактабдан ташқари таълим.

IV. Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборатдир:

Шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг бош объекти ва субъекти	Давлат ва жамият. Таълим олишни юридик жиҳатдан кафолатлаш	Узлуксиз таълим. Узлуксиз таълим малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлаш тизимининг асосий пойдевори
Таълим тизимининг истеъмолчиси ва амалга оширувчиси	Давлат ва жамият таълим тизимининг очик бўлишсини ва ўзгаришларга мослашувини таъминлайди. Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини тартибга солиш, бошқариш ва назорат	
Таълим олиш, касбга тайёргарлик кўриш кафолатланганлиги	Режалаштиришни амалга ошириш ва ташкил этиш.	Мамлакат иқтисодий - иқтисодий таракқиётини таъминловчиси.
Давлат таълим стандарти талабларини бажариш	Моддий ва маънавий жиҳатдан таъминлаш	Иқтисодий ва ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларни қондириш.
Ўз билими ва тайёргарлик даражасига боғлиқ фаолият кўрсатиш	Тайёрланган кадрларни қабул қилиш ва иш билан таъминлашни кафолатлаш. Малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлаш учун замин яратиш	Шахс маънавий, ахлоқий камолоти ва истеъдодини ривожлантириш
Таълим стандартлари даражасида сифатли таълим олиш, таълим олиш турини танлаш, малака ошириш ҳуқуқидан фойдаланиш		
Фан	Ишлаб чиқариш.	
Мутахассисликнинг фундаментал асосларини бериш	Кадрларга бўлган эҳтиёжларни аниқлаш	
Мутахассисликнинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш Мутахассисликларнинг илмий-амалий ва методик асосларини яратиш	Касбий малака-маҳорат турлари даражасида талабни белгилаш Кадрларни истеъмол қилувчи асосий буюртмачи	
Илғор педагогик ва психологик асога тавсифлар бериш	Кадрлар тайёрлашни молиявий ва моддий-техник жиҳатдан таъминлаш ништирокчиси	

V. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш босқичлари

Миллий дастурнинг мақсад ва вазифалари босқичма-босқич рўёбга чиқарилади

<p>1-босқич. (1997-2001 йиллар) Тизим фаолиятига баҳо беришнинг рейтинг ва мониторинг асосларини яратиш. Мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг ижодий салоҳиятини сақлаган ҳолда тизимни ислоҳ қилиш учун ҳуқуқий, илмий, услубий, молиявий, моддий шароит яратиш</p>	<p>2-босқич. (2001-2005 йиллар) Меҳнат бозорини ҳисобга олган ҳолда тизимга аниқлик киритиш, таълим олувчилар қобилиятларини ҳисобга олиб, табақалаштирилган таълимга ўтиш. Таълим муассасаларини малакали кадрлар билан тўлдириш ва улар фаолиятида рақобат муҳитини яратиш</p>
<p>Педагог ва илмий педагог кадрлар тайёрлашни замон талаби даражасига олиб чиқиш: таълим олувчиларнинг тайёргарлик даражасини белгилловчи давлат стандартларини яратиш; таълим жараёни учун услубий, дидактик ва ахборот таъминотининг янги авлодини яратиш ва жорий этиш</p>	<p>Таълим муассасаларининг моддий-техника ва ахборот базасини мустаҳкамлаш Таълимга хизмат кўрсатиш бозорини шакллантириш</p>
<p>Таълим муассасаларининг моддий-техник базасини ва кадрлар билан таъминланишини такомиллаштириш; ти-зимни маблағ билан таъминлашни янада такомиллаштиришнинг рақобатта асосланган муҳитини яратиш</p>	<p>3-босқич: (2005 ва ундан кейинги йиллар) Тўпланган тажрибани умумлаштириш асосида мамлакат истиқболларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантириш; таълим муассасаларининг ресурсларини; кадрлар ва ахборот базаларини янада мустаҳкамлаш; янги ўқув-услубий мажмуалар, илғор педагогик ва ахборот технологиялари билан тўлиқ таъминлаш. Таълимни ахборотлаш, уни жаҳон ахборот тармоғи (Интернет)га улаш</p>

II. ПЕДАГОГИКА ТАРИХИ

7-606. ПЕДАГОГИКА ТАРИХИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

I. Педагогика тарихининг предмети

Ўзбек халқи тарихан таълим-тарбия соҳасида ўзига хос дорилфунун яратган. Зотан, ўзбек маданияти, чунончи шарқона миллий тарбия назарияси ва амалиёти узоқ мозий-гача бориб етган тарихий илдизлар орқали озиқланади. Унинг тарбиявий ролялари ўтган ҳар бир тарихий давр ва босқичлар давомида ижтимоий-сиёсий жараёнлар моҳиятини ўзида мужассамлаштирган ҳолда томир отди.

Ўзбекистонда педагогик тафаккур ва таълим-тарбия тараққиёти тарихини шартли равишда, асосан, қуйидаги уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Октябр тўнтаришигача бўлган давр (1917 йилгача).
2. Шўро тузуми даври (1917 йилдан 1991 йилгача).
3. Мустақиллик даври (1991 йилдан кейин).

1-давр зардуштийлик динининг чуқур илдиз отиши ва шу диннинг муқаддас китоби «Авесто»нинг Марказий Осиёга, Эронга ёйилиши билан бошланади. VI-VII асрлар Марказий Осиёда Ислом динининг ёйилиши билан характерланади.

VII-XII асрлар давомида Марказий Осиёда маданият, илм-фан беқиёс ривожланиб борди. Айниқса, аниқ фанларга қизиқиш кескин ортди. Уша даврда Ал-Хоразмий, Ал-Киндий, Закария ар-Розия, Ал-Беруний, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Аз-Замахшарий сингари қомусий олимлар дунёга келди.

XV-XVI асрларга келиб туркий халқлар Қозизода Румий, Улуғбек, Али Қушчи, Ҳайдар Хоразмий, Лutfий, На-

войй, Бобур, Абулғозий Баҳодирхон сингари алломаларни вояга етказди.

Шундай қилиб, ўтмишдаги прогрессив педагоглар ва атоқли мутафаккирларнинг таълим-тарбияга оид фикрларини ўрганиш педагогик тафаккурнинг ўсишига, педагоглик маданиятининг ортишига имкон берди.

Педагогика тарихи жамият тараққиёти қонунларига таянган ҳолда турли педагогик назарияларни, таълим-тарбиянинг мазмун ва методларини ўрганиш ҳақида баҳс юритади. Ўтмишнинг педагогик тизимларидаги илғор ва прогрессив фикрларнинг ҳаммасидан ижодий фойдаланади.

II. Педагогика тарихи фанининг вазифалари

Демак, педагогика тарихи ижтимоий фандир. У тарихий педагогик ҳодисаларга давр талаби асосида ёндашади, тарбия назарияси ва амалиётини турли босқичларда хилма-хил бўлганлигини очиқ беради, илғор қарашларнинг тараққиёт йўлини кўрсатиб беради.

Педагогика тарихини ўрганиш ўқитувчиларнинг фақат педагогик маданиятини оширибгина қолмай, балки уларнинг педагогик маҳоратни эгаллашига ҳам ёрдам беради, чунки ушбу фан ўтмишнинг таълим-тарбия соҳасидаги энг яхши тажрибаларини ўрганади, умумлаштиради, улардан фойдаланиш имкониятларини кўрсатади.

III. Қадимги ёдгорликлардаги инсон тарбиясига оид фикрлар

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Бактрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия, Зарафшон воҳалари, Паркана каби ўлкаларда турли қабила ва элатлар яшаган. Булар ҳозирги ўзбек халқининг «илдизи» ҳисобланган сак-массагетлар, сўғдлар, хоразмийлар, бахтарлар, чочлик ва парканаликлар каби қабила ва элатлар эди. Кейинчалик

улар бир-бирлари билан бирлашиб, ягона ҳудудлар ташкил этишган.

Бу тараққиёт даври эрамиздан олдинги IX-VI асрларда пайдо бўлган Ахамонийлар, кейинчалик, эрамиздан аввалги III аср ўрталарида таркиб топган Юнон-Бактрия давлати, эрамизнинг I асрида Кушонлар, V асрда Эфталлийлар, сўнгра Сосонийлар ва ниҳоят, Турк хоқонлиги даврларини ўз ичига олади.

Биз қадимги маданий-педагогик бойликларимизни ўрганишда қуйидаги уч асосий манбага таяниб иш кўрамыз:

1. Халқ оғзаки ижоди материаллари.
2. Буюк адиб ва алломаларнинг ижодий мероси.
3. Археологик топилмалар.

IV. «Авесто» энг қадимги ёзма маърифий ёдгорлик сифатида

Эрамиздан олдинги мингынчи йилларнинг ўрталарида энг қадимги аждодларимиз томонидан қаҳрамонлик мазмунида жуда кўплаб афсона, ривоятлар айтилган бўлиб, улар зардуштийлик динининг муқаддас китоби - «Авесто»га киритилган. «Авесто»нинг ўзи ким томонидан яратилгани тўғрисида турли тахминлар мавжуд. Жумладан, шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг фикрича, 1278 йилда Райд-Зардушт ибн Баҳром ибн Пажду деган киши томонидан ёзилган «Зардуштнома» достонида «Авесто» китоби Авесто ва Зендани Зардушт дунёга келтиргани, унинг туғилиши ва кейинги ҳаёти ҳақидаги китоб эканлиги баён этилади.

Маълумотларга қараганда, «Авесто» эрамиздан аввалги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган бўлиб, тўлиқ китоб шаклида эрамиздан аввалги I асрда шаклланган. Ушбу китобда инсон шахсининг такомлига оид маърифий фикрларнинг маълум бир тизими ифодаланган. Ҳатто уни табиий, илмий, маърифий фикрлар тўпланган дастлабки педагогик асар дейиш мумкин.

Китоб 1200 бобдан иборат бўлиб, 12 минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан битилган, дейилади. Ушбу китоб Искандар истилосигача Истахр шаҳрида сақланган. Кейинчалик Искандар ушбу китобни Юнонистонга олиб кетиб, керакли жойини олиб, қолганини ёқиб юборган.

Зардушт – «Сарик тўн эгаси», деган маънони билдиради. Ушбу китоб бизга 2 нусхада етиб келган:

Биринчиси: Дуолар тўпламидан иборат бўлиб, «Вендедат седе», яъни «Пок Вендедат» деб аталади. Бу китобга «Ясна»лар, «Висперад» ҳам киритилиб, яхлит тарзда шакланган.

Иккинчиси: Биринчиси каби «Вендедат», «Ясна», «Висперад»лар қатори уларнинг изоҳли таржимаси - «Занд» киритилган.

«Авесто» иккинчи вариантыга кўра қуйидаги қисмлардан иборат:

1. «Вендедат». У 22 бобдан иборат бўлиб, асосан, Ахурамазда билан Зардуштранинг савол - жавоблари шаклида ёзилган. Бу боб ёмон руҳлар-девларни енгиш воқеалари, гуноҳлардан пок бўлиш қоидалари ва мифологик унсурларни ўз ичига олади.

2. «Висперад» 24 бобдан иборат. Бутун борлиқ Оллоҳники. Ибодат йўсинларидан иборат.

3. «Ясна» 72 бобдан иборат бўлиб, диний ибодатлар пайтида, қурбонлик маросимида айтиладиган қўшиқлар, ҳудолар мадҳи ва бошқалардан иборат.

4. «Яштлар». У зардуштийлик маъбудаларини мадҳ этувчи 22 қўшиқни ўз ичига олади.

5. Кичик Авесто Қуёш, Ой, Ардвисура, Олов ва бошқа худо ҳамда маъбудлар шарафига йиғилган кичик ибодат матнларидан иборат.

Демак, «Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг илк саҳифалари Зардушт томонидан милoddан аввалги 548-529 йиллар орасида Амударё соҳилларида яратилган. Кейинчалик Жанубий Эрон оташпарастилик

динининг уламо-коҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган.

Зардушт таълимоти тобора халққа кучлироқ таъсир ўтказаятганини сезган муҳолифлар унга қарши курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардушт бир гуруҳ тарафдорлари билан Хоразмдан Эронга қочиб ўтади ва ўша ерда ўз таълимотини узил-кесил шакллантиради.

Зардушт шох Гуштаспнинг вазири Фарашаштранинг қизи Хавовига уйланади ва ундан Иставатра, Урвататнара, Хваречитра исмли уч ўғил ва Френи, Грити, Поригиста исмли уч қиз кўради.

У ягона худо Ахурамаздани кашф этади ва якка худо ғоясини илғари суради.

Фирдавсий ва Беруний тасвирича, Зардушт биринчи бўлиб ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб кўрсатиб, унинг эътиборини қозонади. Шахрстонхоннинг «Эрон» китобида Виштасп фармонига кўра Зардушт 1200 бобдан иборат панднома, «Авесто»ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташкадасига топширган, дейилади.

Виштасп ўз укаси Аржаспни енгач, Эрону Турон ягона зардуштийлик динига бўйсунди. Сўнг Зардушт хоҳиши ва Виштасп фармонига кўра барча шаҳарларда оташкада - ибодатхоналар қурилади. Уларнинг энг каттаси Балхда эди.

Зардушт 77 ёшида ўзининг душмани, кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан ўлдирилади. Лекин унинг таълимоти Ислам таълимоти тарқалгунича Ажам ўлкаларида асосий дин сифатида сақланиб қолди.

Нима учун ўша даврларда зардуштлик - якка худолик ғоясига алоҳида эътибор берилган? Чунки бу ғоя туфайли кўп ғоявий, сиёсий, маданий, ахлоқий масалалар тартибга солинди, мазкур ғоя кейинчалик ҳам фан-маданиятнинг ривожига ўз таъсирини кўрсатди.

Грек олими Плиний «Авесто»ни 2 миллион байтдан иборат деган эди. Бу китобдан қадимги халқлар маросими, урф-одатлари, эътиқоди, ибодатлари тўғрисида ягона сюжетлар,

Жамшид, Каюмарс, Митра, Анахитпа, Ардивиссура, Зах-
хок, Фаридун, Бахром сингари кўплаб мифологик образлар,
ривоятлар билан боғлиқ атамалар тўғрисида маълумот ола-
миз.

«Авесто»да тиббиёт тўғрисида фикрлар илгари сурила-
ди:

1. Ташреҳ (анатомия) ва мизон (физиология).
2. Беморликнинг олдини олиш йўллари.
3. Қасалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.
5. Табиблар ахлоқи ва таботатга оид қонун-қоидалар
ҳақида фикр юритилади.

Бу китобда, шунингдек, экологик масалалар ва уларни
ҳал этиш йўллари айтилади.

1. Ахлат, ифлос нарсалар кўмиш йўли билан
сақланиши.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик йўли билан йўқотиш.

3. Кимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳларни
тутатиш йўли билан сақлаш.

Жарроҳликда асл шаробга наша кўшиб бериб, беҳуш
қилиш орқали операция қилинган, Букротнинг табиблар
қасамёди ҳақидаги фикридан бир неча аср илгари «Аве-
сто»да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган, шу-
нингдек, таботат рамзи - илон захар сочаётган идиш - жом
тасвири ҳам илк бор шу китобда тасвирланган.

Умуман, олганда қадимги аждодларимиз яратган «Аве-
сто» энг қадимги ноёб хазинадир. Унда оламдаги барча-
диний, дунёвий, табиий, тиббий фанлар бўйича теран муло-
ҳозалар мавжуд.

8-боб. ЭНГ ҚАДИМГИ ЁЗМА МАЪРИФИЙ ЁД- ГОРЛИКЛАР ВА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АХЛОҚ- ОДОБ ТИЗИМИНИНГ ЎЗИГА ХОС АНЪАНАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

I. Ушбу мавзуни ўрганишнинг аҳамияти

Туркий халқларнинг ёзма маърифий ёдгорликлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, улар янги давр кишисини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Булар «Ўрхун-Енисей ёдгорликлари», «Ирк ёзувлари» (таъбирнома) кабилардир.

Энг қадимги туркий тилда яратилган ва турк-руний ёзувида битилган Ўрхун-Енисей битиклари VI-VIII асрларда ёзиб қолдирилган бўлиб, улар таълим-тарбияга оид қимматли маълумотлар беради.

II. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари ва унинг қиммати

Тошга ўйиб ёзилган Ўрхун-Енисей ёдгорликлари дастлаб Енисей хавзасида, сўнгра Мўғилистоннинг Ўрхун дарёси бўйидан топилиб, даниялик олим Вильгелм Томсон 1893 йилда бу ёзувларни биринчи бўлиб ўқиган. Ўзбекистонда эса Ойбек, О. Шарофуддинов, Н. Маллаев, А. Қаюмов, Н. Раҳмоновлар мазкур ёзувлар бўйича тадқиқот ишларини олиб бордилар ва уларнинг таълим-тарбиядаги ўрнини ёритиб бердилар.

III. Турк хоқонлигининг ташкил топиши. Битиктошлар ва уларда илгари сурилган фикрлар

Маълумки, VI аср ўрталарига келиб, Олтой, Еттисув, Марказий Осиё ҳудудларида турк хоқонлиги ташкил топди. Бу хоқонлик ғарбда Византия, жанубда Эрон, Ҳиндистон, шарқда Ҳитой билан чегарадош эди.

Хоқонлик 604 йилда Шарқий ва Фарбий хоқонликка ажралган. Турк хоқонлиги асосан 3 киши: Билга Хоқон (Мўғилён), саркарда Кул Тегин ва вазир Тўньюқуқлар қўлида марказлашган эди.

Битиктошларда ўз ватани мустақиллиги учун кураш, халқни асоратдан олиб чиқиш, уларнинг бирлигини таъминлаш хоқонлар Бўлиён, Истеми, Элтариш, Элтаришнинг ўғиллари Билга хоқон ва лашкарбоши Кул Тегин, маънавий оталари Тўньюқуқ зиммасига тушгани ҳикоя қилинади.

Кул Тегин Элтариш хоқонининг кичик ўғли, у 731 йилда 47 ёшда вафот этди. 732 йили ўрнатилган Битик тоши Кул Тегиннинг акаси Билга хоқон тилидан ҳикоя қилинади. Ушбу битикда Кул Тегин таърифланади.

Иккинчи битиктош Элтариш хоқонининг катта ўғли, Кул Тегиннинг акаси Билга хоқон шарафига 735 йили ўрнатилган. Билга хоқон ўз яқинлари томонидан 734 йилда 50 ёшида захарлаб ўлдирилган. Бу битик ҳам Йўллик Тегин томонидан ёзилган. Унинг хоқонлиги давридаги иттифоқлик, адолат ҳақида фикрлар айтилади.

Учинчи битик 717-718 йилларда Тўньюқуқ ҳаётлигида унга атаб ёзилган. Унинг инсоний фазилатлари таърифланган.

IV. «Ирқ битиги» (Таъбирнома) ва ундаги ахлоқий талаблар

«Ирқ битиги» (Таъбирнома) XIX аср охирида Шарқий Туркистоннинг Дунхуан деган жойидан топилган. Ушбу ёдномда ҳақида Н.Раҳмонов томонидан тузилган «Қадимий ҳикматлар» китобидаги манбаларга қараб мулоҳаза юритамиз. Асар 100 бетдан иборат бўлиб, моний жамоасидаги Исиг Сангун ва Ите Чуқ исмли икки бола учун битилган. Бу битикда нима яхшию, нима ёмонлиги ҳикоя қилинади, унинг замирида ахлоқий талаблар ётади ҳамда бу талаблар қушлар ва хайвонлар образи орқали акс эттирилади. Воқеалар туш таъбири тарзида баён қилинган.

9-боб. ИСЛОМ ДИНИ ҒОЯЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯГА ТАЪСИРИ

I. Ушбу мавзунини ўрганишнинг аҳамияти

VII аср бошларида ислом ғоясига асосланган Араб халифалиги ташкил топиб, бу давлат ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун бошқа мамлакатларни ҳам забт эта бошлади. Бутун Арабистон ярим ороли, Эрон, Кавказ орти, Сурия, Шимолий Африка, Жанубий Испания халифаликнинг таркибига киритилди. VII аср ўрталарида Араб халифалиги Мовароуннахрга ҳам ҳужум қилиш режасини туза бошлади. Бу борада биринчи юриш 651 йилда Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигида амалга оширилди. 676 йили эса Саид ибн Усмон раҳбарлигида Бухоро, Сўғдиёна, Кеш, Насаф шаҳарларига ҳужум қилинди.

Араб истилочиларининг навбатдаги юриши Хуросон хокими Қутайба ибн Муслим томонидан амалга оширилди. У 706 йилда Зарафшон водийсига юриш бошлаб, Пойкент, Бухоро, Самарқанд, Сўғд, Фарғона шаҳарларини қўлга киритди, Қутайбанинг истилочилик юриши, у 715 йилда араб қўзғолончилари томонидан ўлдирилгач, тўхтади.

VIII асрга келиб араблар Мовароуннахрни тўла забт этишга эришдилар.

Босиб олинган жойларда халқларни ислом динига киритиш осон бўлмади. Тарихчи ат-Табарийнинг «Ат-Табарий тарихи», Наршахийнинг «Бухоро тарихи» ва бошқа тарихий асарларида келтирилишича, исломлаштириш бир неча йилга чўзилган.

II. Ислом динининг кириб келиши. «Қуръон» китобининг аҳамияти

Исломнинг кириб келиши, «Қуръон» китоби ислом дунёсида алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳар бир мусулмон бешта рукни бажариши зарур.

1. «Ла илаҳа иллаллоҳ ва Муҳаммаду-р-расулуллоҳ» деб шаҳодатлик бериш.

2. Намоз ўқиш.

3. Закот бериш.

4. Рўза тутиш.

5. Имконига кўра ҳажга бориш.

Пайғамбар Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570-632)нинг тўрт чориёри:

1. Абу Бакр-ас-Сиддик (632-634)*.

2. Умар ибн-Хаттоб (634-644)*.

3. Усмон ибн Аффон (644-656)*.

4. Али ибн Абу Толяб (656-661) * лар 23 йил давомида хат-саводи борлиги учун «Қуръон» оятларини ёд олиб ва хат билан битганлар.

«Қуръон»ни биринчи бўлиб саҳобалардан Зайд ибн Собит кийик терисига саҳифалаган. Учинчи халифа Усмон уни 6 нусха кўчиртириб, турли шаҳарларга юборган. «Қуръон» дегани арабча «Қироат» дегани бўлиб, 114 сурадан иборат. «Қуръон»даги «Зумар» сурасининг 18-оятда шундай фикрлар бор: «Менинг бандаларимга-сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи, рост сўзга) эргашадиган зотларга хуш хабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир ва ана ўшаларгина ақл эгаларидир».

Кўриниб турибдики, Исломда билим, ақл инсон камолотининг мезони ҳисобланиб, инсон кўриш, эшитиш, ақлни

* Қавслар оралиғида чорвёлар халифалик қилган йиллар кўрсатилган.

ишлатиш воситасида билиш қобилиятига эга бўлади, дейилган.

III. «Қуръон»даги оятлар ва уларда илгари сурилган қондалар

«Қуръон»да эҳсонга лойиқ кишиларга, биринчи навбатда, ота-оналар киритилади ва ота-она ҳақи белгилаб бериллади. «Ал-Исро» сурасининг 23-24 оятларида ота-онага яхшилик қилиш Аллоҳ таолога ибодат қилишдан кейин иккинчи вазифа сифатида таъкидланади.

Мазкур оятларда энг олий инсоний муомала қондалари сифатида қуйидагилар белгиланган.

- Ота-она ҳаракатининг фарзандга малол келмаслиги.
- Ота-она билан гаплашганда уларга оғир ботадиган сўз айтмаслик.

- Ота-онага эҳтиром бажо келтириш.
- Ота-онага раҳм-шафқат қилиш.
- Уларнинг ҳақиқага дуо қилиш.

«Қуръон»да сабр ҳам эҳсон билан бир қаторда саналади.

«Эй Муҳаммад, машаққат ва озорга сабр қилинг! Зотан, Аллоҳ чиройли амал қилувчиларнинг ажр-мукофотларини зоя этмас», дейилади «Худ» сурасининг 115-оятда.

Масалан, шижоат қийинчиликларга сабр қилиш натижасида намоён бўлса, иффат шахвоний хирсга сабр қилишдан иборат; ҳалимлик жаҳлга сабр қилиш мезони сифатида талқин этилади.

Яна бир олий сифат бу садокатдир, деб таълим бериллади «Қуръон»да. Олижаноблик руҳий ҳолат бўлиб, инсон камолотини кўрсатувчи хислатдир, дейилади «Ҳажр» сурасининг 9-оятда.

IV. Ислом илгари сурган ғоялар

Ислом таълимотида илгари сурилган муҳим ғоялардан яна бири ва унинг энг муҳим таркибий қисми поклик ва тозалikka риоя қилишдир.

Демак, Ислом ва унинг асосий таълимоти мужассамлашган «Қуръони Карим» инсонни ҳам ақлий, ҳам ахлоқий, ҳам жисмоний шакллантиришда, бир сўз билан айтганда, комил инсонни тарбиялашда муҳим манбадир.

10-606. ҲАДИС ИЛМИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ. ИМОМ ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ ВА ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ ҲАДИС ИЛМИ РИВОЖИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ

I. Ҳадис илмининг пайдо бўлиши ва унинг аҳамияти

Ислом дини таълимотида «Қуръони Карим»дан кейинги асосий манба ҳадислардир.

Ҳадис илмига VIII асрнинг 2-ярмидан бошлаб мўътабар шахслар тартиб берганлар. Улардан биринчиси Муҳаммад пайғамбар ҳадисларини ёд олиб юрган ҳазрати Абу Ҳурайра бўлиб, ҳадисга тартиб беришнинг бошида Умар ибн Абдулазиз (халифа) турган эди.

Ҳадисларни биринчи бўлиб ёзиб борганлар: Рабъ бин Сабех, Саид ибн Абу Аруба, Молик бин Анас, Абдулмалик бин Журайж Маккий, ал-Авзоний Шоший, Суфиён Саврий Куфий ва бошқалар эди.

VIII-XI асрлар ораси ҳадис илми учун «олтин давр» ҳисобланади. Бу даврда сохта ва тўғри ҳадисларни - тадқиқ

этишга киришилади. Ана шу тарзда ҳадис илми ривожланади. Исломи дунёсида энг нуфузли манбалар деб саналган олтига ишончли тўплам (ас-сахих, ас-ситта)ни яратган муҳаддислар ҳам ватандошларимиз бўлиб, улар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870):

2. Имом Муслим ибн ал-Хажжа (819-874):

3. Имом Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824-892):

4. Имом Абу Довуд Сулаймон Сажистоний (817-880):

5. Имом Аҳмад ан-Насоий (830-915):

6. Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (824-886) каби алломалардир.

Ҳадисларни таҳлил этишнинг асосий уч йўналиши пайдо бўлган:

1. «Муснад» йўналиши. Булар алифбо тартибида жойлаштирилган бўлиб, Абдуллоҳ ибн Мусо, Имом Аҳмад ибн Ханбал ҳадислари ана шундайлардан.

2. Саҳих (ишончли) йўналиши. Бунга Имом Бухорий асос солган.

3. Суннан йўналиши. Мазкур йўналишдаги ҳадисларга тўғри, ишонarli ҳадислар билан «Заиф» ҳадислар ҳам киритилган.

Абу Довуд, Исо ат-Термизий, Ан-Насоий, ибн Мажжолар ана шундай йўналишдаги ҳадисларни тўплаганлар.

II. Имом ал-Бухорийнинг ҳадис илмига қўшган ҳиссаси

Ҳадис илми билан шуғулланганларнинг ичида «Барча муҳаддислар пешвоси» деган шарафли номга Имом ал-Бухорий сазовор бўлган.

Имом ал-Бухорий ўз сўзига кўра 100 минг саҳих (ишончли) ва 200 минг вайра саҳих (ишончсиз) ҳадисни ёддан билган.

Улардан энг саралари «Ал-Жомеъ ас-сахих» (ишончли тўплам): «Ал-адаб ал-муфрад», «Ат-тарих ал-кабор», «Ат-тарих-ас-сағир» тўпламларига жамланган. Буларнинг ичида энг етуги, шох асар «Ал-Жомеъ ас-сахих»дир. Мазкур асар дунёда «Қуръон»дан кейинги асар бўлиб, «Саҳих ал-Бухорий» деб аталади.

Бу китоб 4 жилддан иборат бўлиб, унга 600 минг ҳадисдан сараланган 7275 та энг «сахих» ҳадислар киритилган.

Имом ал-Бухорийнинг иккинчи машҳур, таълим-тарбияга оид ёзилган китоби «Ал-адаб ал-муфрад» (Адаб дурдоналари) махсус ҳадислар тўплами бўлиб, бу асар 644 бобда баён этилган 1322 ҳадисдан иборат. Бу улур зот Самарқандга яқин Ҳартанг қишлоғи (ҳозирги Пойарик райони)да бетоб бўлиб, шу ерда 870 йил 1 сентябрда вафот этади.

III. Имом ат-Термизий ва унинг ҳадис илмига қўшган ҳиссаси

Ат-Термизий (824-892) Термиз шаҳрининг Шеробод туманига яқин Буғ қишлоғида туғилган. У жуда кўп сафарлар (Ҳижоз, Макка, Мадина, Ироқ, Хуросон)да бўлади. У устози ал-Бухорийни жуда ҳурмат қилган. Унинг 10 дан ортиқ асарлари: «Китобаш-шамоил ан-набийя», «Ал-илал ал-ҳадис» (ҳадисларда иллат ва оғишлар ҳақида) асарлари машҳурдир. Унинг ёзиб қолдирган ҳадислари ҳам ал-Бухорий ҳадислари каби кишини ҳалоллик, адолат, эътиқод, поклик, меҳнатсеварлик, мурувватлилик, меҳр-шафқат, катталар ва ота-оналарга, қариндошларга ҳурмат руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга. У ўз ватанида 892 йили вафот этади.

Ат-Термизий ҳадисларидан шу нарса маълумки, Ислом акидасига кўра ҳар бир мусулмон иймонли бўлиши керак. Исломдан мурод иймон демакдир. Иймон дарахтга тенглаштирилади ва унинг 60 дан ортиқ шохлари бор бўлиб, ҳар би-

ри инсон маънавий кифасининг мукаммаллашувига таъсир этувчи хислатдир.

Булар қуйидагилардан иборат:

1. «Қўли билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир».

2. «Ўзи яхши кўрган нарсани биродарига раво кўрмагунча ҳеч бирингиз чинакам мўмин бўлолмайсиз».

3. «Учта хислатни ўзида мужассам қилган кишининг иймони мукаммал бўлғай».

- Инсофли ва адолатли бўлмоқ;
- Барчага салом бермоқ;
- Камбағаллигида ҳам садақа бериб турмоқ.

Ат-Термизий илм олишга алоҳида эътибор беради, илмга эътиборсизлик ва нодонликнинг авж олиши жамиятнинг инқирозига олиб келади, дейди: «Илмнинг офати унутишдир», уни ноаҳил кишига гапириш эса уни зоя қилишдир. Ҳадисларда илмларни такрорлаб бориш, фақат илм олишга иштиёқманд кишиларгагина илм бериш таъкидланади.

«Илм ибодатдан афзал ва у такво динининг устуворидир» ва б.к.

Мўмин кишига вафотидаи сўнг савоб топиб етиб турадиган амали солиҳлар.

1. Тарқатган илми.
2. Қолдирган солиҳ фарзандлари.
3. Мерос қолдирган «Қуръон»и.
4. Қурдирган масжиди.
5. Йўловчилар учун қурган меҳмонхонаси.
6. Қазиган арифи.
7. Тириклигида ва соғломлигида садақа-эҳсон учун ажратган моли (243-ҳадис, ат - Термизийдан).

Шулардан биронтасини бажарсангиз ҳам охиратда ажрини кўрасиз.

IV. Сўфийлик ва унда илгари сурилган ғоялар

Сўфийлик VIII аср охири ва IX аср бошларида пайдо бўлган, мусулмон мамлакатларида, айниқса, Ўрта Осиёда кенг тарқалган оқим ҳисобланади.

Сўфийлик бутун Шарқ маънавий ҳаётида комил инсон ҳақидаги ғояларнинг шаклланишида муҳим рол ўйнади.

Сўфийлик назариясига кўра, дунё - бутун олам, худонинг мужассамланиши.

Худо барча кўринадиган нарсаларда мавжуд, нарсалар эса худода мавжуд. Дунё - дунёвий руҳ шаклида бутун оламга тарқалган худо сингари ягонадир. Инсон ана шу руҳнинг бир қисми, эртами-кечми у билан қўшилади.

Сўфийликнинг амалий қисми ахлоқий меъёрлар ва хулқ-атвор қоидаларининг муайян тизимдан иборат бўлиб, бу меъёр ва қоидалар худбинлик ва шахсий манфаатлардан ўзини тийишни талаб этади.

Сўфийликда уч оқим мавжуд:

1. Биринчи оқим: Мансур Халлож. Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий. Булар умуминсоний ғояларни илгари сурадилар.

2. Иккинчи оқим биринчиларнинг ғоясини исломлаштирадилар. Булар Имом Ғаззолий (1058-1111), Аҳмад Яссавийлардир (1041-1166).

3. Учинчи оқим: Накшбандия таълимоти.

Биринчи таълимотда дунёни ҳиссий англаш устун турса, иккинчи таълимотда сўфийликнинг асл моҳиятини амалиёт орқалигина англаб етиш мумкин, дейилади.

Учинчи таълимотнинг асосчиси Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний Хожагон (кейинчалик Нашқбандия) ҳисобланади (1103-1220).

Мухаммад ибн Мухаммад Фазл Бухорий - Баховуддин Накшбанд 1318 йилда Бухорога яқин Қўшки, Хиндувон қишлоғида турилди. Баховуддин Накшбанд Накшбандия тариқатининг асосчиси.

V. Нақшбандийлик таълимоти ва ундаги тарбиявий ғоялар

Нақшбандия таълимотининг бошқа таълимотлардан фарқи нималардан иборат?

1. Бу таълимот, асосан, ҳалол меҳнат қилиш орқали кун кечиришни тарғиб қилади. Яъни: «Дил ба ёру, даст ба кор» (Дил Аллоҳда, кўл ишда).

2. Бу ғоя тарафдорлари ичида Жомий ва Алишер Навоий ҳам бўлган. Бу ғоя намоёндалари «Зикри алония» (овоз чиқариб зикр тушиш)дан, «Зикри хуфия» (Аллоҳни овозсиз юракдан айтиш)ни афзал билганлар.

3. Нақшбандий сулукидаги валийлар беморлардан касалликни тортиб, сўнг бу касалликни ўзларидан чиқариб ташлаганлар.

4. Нақшбандийлар кароматфурушликка йўл кўймаган, ҳар қандай бидъатга қарши турган. Авлиёлар куч-қувватини фақат илм-фан ривожига, халқни маънавий-руҳий поклашга, зулм ва бидъатлардан халос бўлишга сарфлаганлар. Нашқбанд авлиёлари бошқалардан ана шу 4 жиҳатдан фарқланади.

Хулоса қилиб айтганда, Нақшбандия тариқати Ғиждувоний ва Яссавий таълимотини бирлаштирди.

Демак, сўфийлик - бу мурувват, меҳнат, қаноат, диёнатдир. У инсон хулқидаги барча иллатлар билан курашишни тарғиб қилади.

Сўфийлар инсон маънавий-руҳий комилликка эришиш учун тўрт босқични ўтиши керак, деб ҳисоблайдилар:

1. Шариат: диний маросимлар ва шариат ақидаларитакволарини айнан бажариш шариат қонунидир.

2. Тариқат: нафсни тийиш, хушнудлик - яъни фано, ўздан кечиш, кўнгилни поклаб, руҳни нурлантирувчи фаолият.

3. Маърифат: ҳамма нарсанинг, бутун борлиқнинг асоси худо эканини англаб етиш. Шунда у Ориф, яъни билимли, худони танийдиган бўлади.

4. **Ҳақиқат:** бунда сўфий худонинг даргоҳига эришади, васлига восил бўлади, у билан бирлашади, шу билан инсон фоний, яъни аналҳақ бўла олади.

Нақшбандия тариқатининг моҳиятини белгилайдиган асосий талаблар:

1. **Хуш дар там** - тириклик нафасда. Ичкаридан чиқаётган ҳар бир нафас огоҳлик ва хузур юзасидан бўлиши, унга рафлат киришига йўл қўймаслиги керак.

2. **Назар бир қадам**, яъни назар қадамда. Солиҳ йўл юрганида унинг назари доимо оёқ панжаларида бўлсин, назари сочилмасин ва кераксиз жойга тушмасин деган маънони беради.

3. **Сафар дар ватан** - Солиҳ одамийликнинг табиатида сафар қилсин, яъни ёмонликдан яхшилик томон юрсин дегани.

4. **Хилват дар анжуман** - Солиҳ ташқи томондан халқ билан, қалб билан, Ҳақ билан бўлсин.

Бунга **Ғиждувоний** яна 4 акидани қўшади:

1. **Едкард** - бу тил ва дил зикри, яъни «Ло илоҳа ил-лоллоҳу Муҳаммадур Расулуллоҳ»ни уч марта дилда айтиш.

2. **Бозгашт** - ҳар хил фикрлардан халос бўлиш, ташқи оламдан ажралишга интилиш.

3. **Нигоҳлашт** - хаёлни бошқа нарсаларга бўлмаслик. Бунда хаёл қуввати, ўз амалидан қолиш малакаси ҳосил бўлади.

4. **Ёдлашт**. Аллоҳ билан доимо бирга эканлигидан завқ олишдир. Ёдлашт ҳосил бўлганда Ҳақ муҳаббати кўнгилни қамраб олади, хузур бахш этади.

*Бунга **Нақшбанд**, ўз навбатида, қуйидаги уч талабни қўшади:*

1. **Вуқуфи замоний** - ҳамма вақт Аллоҳга шукроналик ва узр айтмоқдан воқиф бўлиш.

2. **Вуқуфи ададий** - «Ло илоҳа иллоллоҳ» калимасини кўп айтиш эмас, балки ҳақиқатни англаш ва зикр тоқ сонни ташкил этишига эътиборни бериш.

3. Вукуфи Қалбий - айтилган зикрдан қалбнинг тўлиқ оғоҳ бўлиши.

11-боб. ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ ВА УНДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

1. Шарқ уйғониш даври ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар

Араб халифалигида юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, ягона ислом динининг таркиб топиши маданий, маънавий ҳаётга ҳам таъсир этди. Унда катта кўтаринкилик руҳини пайдо қилди. Бу кўтаринкилик бутун Араб халифалигини, Яқин ва Ўрта Шарқни қамраб олганлиги учун «Шарқ уйғониш даври» деб аталади. Бу жараён IX асрдан бошланиб XV-XVI асргача давом этди.

Халифа Хорун Ар-Рашид (786-833) ва унинг ўғли Маъмун даврида Бардодда «Байтул ҳикма» («Донишмандлик уйи», ҳозирги академия маъносида) ташкил этилади. Ушбу академия илм соҳиблари тўпланган марказга айланди. Бу илм маскани Мовароуннаҳр ва Хуросондаги олимларнинг ижодига ҳам катта таъсир ўтказди. Халифа ўша даврдаги ал-Хоразмий, ал-Хутталиий, ал-Жавҳарий, ал-Фарғоний, ал-Марвадий каби олимларимизни Бардодга тўплаб, уларга ҳомийлик қилган.

Янгича шароит, маданий, маънавий турмушдаги ўзгаришлар Шарқ ва Ғарбнинг ҳаётида янги жараёнларнинг ўсишига ўз таъсирини кўрсатди.

X асрдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустақил феодал давлатлар - Тохирийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатларининг пайдо бўлиши ҳам маданий ҳаётнинг янада раванқ топишига олиб келди. Бу даврга келиб араб тили илмий ва алоқа тили бўлиб қолди. Ўша даврда Бухорода катта китоб

бозори бўлган. Бундай жойларда илм аҳли учрашиб, илмий баҳс ўтказиб турган. Худди шу бозорда Ибн Сино Арасту-нинг «Метафизика» асарига Фаробий томонидан ёзилган шарҳларни сотиб олган.

Сомонийлар даврига келиб Рудакий, ал-Хоразмий, Фарғоний, Фаробий, Беруний, Ибн Синолар яшаб ижод этганлар.

X асрнинг 2-ярмида қорахонийлар давлатининг таркиб топиши, туркий адабий тилнинг юзага келиши Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Қошғарий каби мутафаккирларнинг машҳур асарларида ўз ифодасини топган.

II. Хоразмшоҳ давлати ва Маъмун академияси

XI аср бошида Хоразм шоҳи Маъмун ўз саройида кўплаб забардаст олимларнинг иштирокида «Байтул ҳикма» очган. У ерда Беруний, Ибн Сино, тарихчи Мискавайх, риёзатчи Абу Наср ибн Ироқ, файласуф ал-Масихий, табиб Абдулхайр Ҳаммор ижод қилган.

Салжуқийлар даврида Алп Арслон Муҳаммад подшолигида унинг вазири Низом ул-Мулк машҳур сиёсий арбоб, маърифатпарвар (1018-1092) инсон бўлган.

III. Уйғониш даврида илм-фандаги уч йўналиш

Шарқ Уйғониш даврида илм-фан ривожини уч йўналишда бўлди:

1. Математика-табиёт йўналишида Хоразмий, Ал-Фарғоний, Закариё Ар-Розийлар кимё, тиббиёт; Ибн Сино табобат; Беруний тиббиёт соҳасида ижод қилдилар.

2. Ижтимоий-фалсафий йўналишда Фаробий, ал-Қиндий, Ибн Сино, Захириддин Байхакий, Наршахий каби олимлар, фалсафа, тарих, мантиқ; рухшунослик, нотиклик ва бошқа фанлар соҳасида ижод қилганлар.

3. Таълимий-ахлоқий йўналишга қомусий олимлар ижоди мисол бўла олади. *Масалан:* «Фозил одамлар шахри», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Ахлоқ ҳақида рисола», «Иш рисоласи», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қобуснома», «Ахлоқий Носирий», «Гулистон», «Бўстон», «Маҳбубул улқулуб» ва бошқа шу каби педагогик асарлар ана шулар жумласидандир.

Мазкур таълимий-ахлоқий асарларда инсоннинг маънавий камолга етишуви юксак хулқ-одоб, илм-фанни эгаллаш асосидагина амалга оширилиши мумкин, деган ғоя илгари сурилади. Илмий билимга асосланган метод шаклланди. Натижада ақлий тарбия олимлар эътиборида бўлди. Бу методни асослашда Хоразмий, Фаробийлар хизмати катта эди.

Аслини олганда, Шарқ Уйғониш даври таълимий-ахлоқий қарашларининг асоси Исломнинг умуминсоний ва ўзига хос ҳақ-ҳуқуқларига, талаб ва тамойилларига бориб тақалади.

Бундай асарлар Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ», Жомийнинг «Баҳористон»идир.

Хулоса қилиб айтганда, ислом динининг ёйилиши марказлашган Араб халифалигида илм-фан тараққиёти, иқтисодий-ижтимоий юксалиш, Мовароуннаҳр ва Хуросонда IX-XI асрларга келиб рўй берган маънавий кўтарилиш «Шарқ ренессанси» - Уйғониш даврини бошлаб берди. Бу ўз навбатида бутун Шарқда бўлгани каби Мовароуннаҳрда ҳам илм-фан, маърифатнинг ривожланишига ва оламга машҳур кўплаб олим, мутафаккирлар етишиб чиқишига асос бўлди.

12-606. ЮСУФ ХОС ХОЖИБ ТАРБИЯНИНГ ШАКЛ ВА УСЛУБЛАРИ ҲАҚИДА

I. Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва фаолияти

Жамиятимизда маънавий покланиш ва ахлоқий софломлашиш жараёни бораётган ҳозирги шароитда ўтмишимизни, унутилаётган кадриятларимизни тиклаш, ўтмишдаги буюк шахслар ижодини ўрганиш ҳозирги кунда муҳим аҳамият касб этади.

Шу нуқтаи назардан, мутафаккирларимиз ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Умар Хайём, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқаларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятларини ўрганиш, атрофлича таҳлил этиш ҳамда улар ижодидан таълим-тарбия жараёнида унумли фойдаланиш имкониятларини очиб бериш зарурияти келиб чиқди.

Араб истилоси тўрт аср мобайнида жуда катта ҳудудни қамраб олди. X асрга келиб бутун Турк хоқонлиги ҳам амалда уларга тобе эди. Аммо бу ҳукмронлик босиб олинган халқлар маданиятини тамомила қуритиб юбормади. Аксинча, Шарқда ҳозирги замон Европа олимлари «Ислом маданияти» деб номлаган бир маданият юзага келдики, унинг таркиби араб, форс ҳамда туркий қатламлардан иборат эди.

Юсуф Хос Ҳожиб мана шу даврда яшаб, ижод этди.

Ўз даврининг қомусий илмига эга бўлган йирик олим Юсуф Хос Ҳожиб 1019 йилда ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Оқпишин, Болосовунда дунёга келди. Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилнинг маданий ҳаётда тутган ўрнини кўтариш учун астойдил қурашди, ўз асарларини туркий (эски ўзбек ва уйғур) тилда яратди.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг машҳур асари - «Қутадғу билиг»ни Болосовунда бошлаб, Қашқарда ёзиб тугатди ва ўша

вакtdа Қорахонийлар ҳукмдори бўлган Тавғач Бўғрохонга тақдим қилди.

Бўғрохон дoston муаллифини тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» (Мукаррам, эшик офаси) унвонини берди. Шундан сўнг у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонди.

Юсуф Хос Ҳожиб оламни тўрт унсур (элемент)дан - ўт, сув, ҳаво, тупрокдан иборат деган фикрни ҳимоя қилади. Давлат ва ҳокимият, ҳукмдорлар ва уларнинг вазифалари, турли ижтимоий табақалар ва уларнинг аҳволи ҳақида ўзига хос фикрларни баён қилади. Масалан, унинг фикрича, бек худонинг хоҳиши билан беклик мансабига эришган кишидир. Худо бирор кишини бек қилмоқчи бўлса, аввал унга беклик сифатлари ва фазилатларини ато қилади. «Бек давлат ишлари билан ўз вақтида шуғулланиши, майхўрлик ва турли фисқу фасодларга берилмаслиги керак», дейди.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳунармандлар ҳақида сўзлар экан: «Улар жуда зарур кишилардир. Темирчи, тикувчи, этикчи, сувчи, эгарчи, тошчи, ўқчи, камончиларнинг фойдаси катта. Уларни санай бериб сўзим узайиб кетди. Бу дунёда улар яхшилик келтирадилар», дейди.

Юсуф Хос Ҳожиб илм-маърифатни тарғиб қилишга, уни эгаллашга катта аҳамият беради. Шоир, олимларни улуғлайди, давлат бошлиқларини улардан таълим олишга ва уларнинг маслаҳатлари билан иш олиб боришга даъват этади.

II. «Қутадғу билиг» асарининг яратилишидаги тарихий шарт-шароитлар

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарини хижрий 462 (мелодий 1069-1070) йилда ёзиб тугатган.

Муаллиф «Тугал ўн саккиз айда айдим бу сўз», деб ёзди.

Демак, дoston бир ярим йилда ёзиб тугалланган. Унда ёзма ва оғзаки адабиётнинг XI асргача бўлган барча анъана-

лари ўз ифодасини топган. Бу асарда 30 дан ортиқ касб-хунар ҳақида маълумотлар бор: Юсуф Хос Ҳожибнинг киши миждози, турли касалликлар, табиб ва кохинлар, азайимхон ва фолбинлар ҳақидаги мисралари унинг табобат илмидан ҳам атрофлича билим олганлигидан далолат беради. Европа олимлари уни «Ибн Синонинг издоши», деб бежиз айтмаган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг илғор фикрли мутафаккири сифатида инсоннинг маънавий такомил учун, комил инсон бўлиб шаклланиши учун қатор ижтимоий тўсиқлар мавжуд эканлигини илрай олди. Мана шу тўсиқларнинг энг асосийси феодал замон, ўша давр муҳити деб билди.

«Қутадғу билиг»да феодал замон танқиди муҳим мавзулардан бири ҳисобланади. Бу мавзу асарнинг маснавий қисмида маълум ахлоқий-таълимий фикр замирида ифодаланса, тўртликларда ҳаётий ҳикмат, афористик фикр тарзида келтирилади. Феодал замон танқиди қасидаларда шикоят тарзида амалга ошган.

Хос Ҳожиб қорахонийлар ҳукумати билан бевосита алоқада бўлган, айна пайтда, бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги қатор зиддият ва адолатсизликларни кўриб, ҳис қилган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзини ўраб турган муҳитга бўлган танқидий муносабатларини ахлоқий-таълимий ва педагогик фикр замирида ифодалай олган. Шоир айрим муҳим ва кескин фикрларини пардаласа-да, мавжуд ахлоқий масалаларни биринчи ўринга олиб чиққан.

Барча буюк даҳоларни, мутафаккирларни бир-бирига яқинлаштирувчи хусусият бу инсон тақдир учун кураш, уни эъзозлаш, инсоният учун хизмат қилишдир. Бу хусусият шоирларда кўпроқ умуминсоний ғояларни қутлаш орқали рўёбга чиқади. Шундай умуминсоний ғоялардан бири адолатдир. Адолат ўз-ўзича юзага келмайди, балки доимо эзгулик уруғини экиш, билим олиш орқали, ўз ички маънавий дунёсини бойитиш орқали юзага келади. Чунки шоир таъбири билан айтганда: «Қомув кўрклиг иши билимдан келади».

Билимни тинмай ўрганиш одамийлик сари элтувчи муқаррар йўлдир.

III. Юсуф Хос Ҳожиб тарбия мазмуни, мақсади ва идеали ҳақида

Умуман, X-XI асрлар туркий ҳамда араб ва форс-тожик адабиётидаги тараққиёт йўналишлари ўзаро ҳамоҳанглиги билан характерланади. Хусусан, форс-тожик адабиёти билан туркий адабиётнинг «Қутадғу билиг» асари ёзилган даврдаги тараққиётида уларнинг образлар системасида ҳам, дунёни бадиий идрок этиш ва уни тасвирлаш тамойиллари (принциплари)да ҳам яқинликлар кузатилади.

Араб адабиётининг таъсирига келганда, шунини айтиш мумкинки, таъсир ҳам туркий адабиётга «ўртадаги кўприк» орқали ўтгани аёндыр. «Қуръон» мифологиясига алоқадор образлар талқини фикримизга далил бўла олади.

Асарнинг айнан «Қуръон»га алоқадор бўлганлиги Юсуф Хос Ҳожиб кўзлаган таълим-тарбия идеали мезонини аниқлаб беради.

Ойтулди, Ўғдилмиш, Ўзғурмишлар элиг (давлат бошлиғи), вазир, вазирнинг ўғли ва унинг қариндоши сифатида кўринса ҳам, уларнинг бош вазифаси Адолат, Давлат, Ақл ва Офийат (қаноат)ни рамзий тарзда акс эттиришга бўйсундирилган.

Воқеалар давомида Ойтулди билан Ўзғурмиш, яъни Давлат билан офийат емирилади (ҳалок бўлади), Қунтуғди (адолат) билан Ўғдилмиш (ақл) эса тирик қолади. Мана шунинг ўзида қанчалик кучли рамзий маъно бор.

Юсуф Хос Ҳожибгача ҳам туркий халқларнинг нутқ одоби, муомала маданиятига оид қатор анъаналарга амал қилинган. Юсуф Хос Ҳожиб эса ана шу бой анъаналарни янада юксалтирган, ўз шахсий тажрибалари билан бойитган.

«Қутадғу билиг»ни варақлар эканмиз, унда фольклор ва халқ урф-одатидан кенг фойдаланилганини кўрамиз.

Қадимдан мақол, эртак, дoston ва кўшиқлардан ёшларни тарбиялашда кенг фойдаланиб келинган. Асарда ўзгартириб кўлланган мақолларни, эртаклардаги мажозий образларни учратиш мумкин. Масалан:

Айтгу керак, сўз киши сўзласа.

Айтмаса сўзни қатиф кезмаса.

Бу «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт» мақолига тўғри келади, ёки:

«Ўрин сут била кирса эзгу килик,

Улум тумегунча, эвурмак йўриқ.

Бу, «Сут билан кирган жон билан чиқар» мақолига тўғри келади.

Асарда бундай мақолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу мақоллар орқали шоир эзгу ният, билимлилик, инсонийлик каби тарбия сифатларини кўрсатиш билан бирга мақоллардан таълим-тарбия жараёнида фойдаланиш мумкинлигини исботлаб берган.

IV. Тарбиянинг Юсуф Хос Ҳожиб тавсия қилган шакл ва услублари

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари туркий халқларнинг XI асрда яратилган энг йирик ёзма обидасидир. Бу асарда баён этилган ахлоқий-таълимий қарашлар юксак инсонпарварлиги, ҳаққонийлиги, ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Бу ахлоқий-таълимий қарашлар замирида комил инсонни тарбиялаш, инсонни жамиятга, унинг тараққиёти ва манфаатларига хизмат қилдириш воялари ётади.

«Қутадғу билиг»даги бош масалалардан бири, юқорида айтиб ўтганимиздек, комил инсонни тарбиялаш. Юсуф Хос Ҳожиб бу асари орқали ўз тасавуридаги энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб берадиган инсон қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги ўз фикрларини баён этади ва энг яхши инсоний сифатларни тарғиб қилади.

Шоир назарида бола қанчалик кўп назорат остида бўлса, ота-онанинг юзи шунчалик ёруғ бўлади, назоратдан четда қолган бола беҳуда, ярамас бўлади. Шу хусусда шоир «Ўғил-қизнинг хулқ-атвори ярамас бўлса, бу ярамас ишни ота қилган бўлади, ундан бошқа эмас», дейди. Агар ота ўз фарзандини билимдон, ақл-идрокли қилиб тарбияламоқчи экан, албатта, унинг назорати билан жиддий шуғулланмоғи зарур. Бу хусусда шоирнинг «Ота болани назорат қилиб, турли хунарга ўргатиб борса, ўғил-қизим бор, деб севинади», деб ёзади. Бу билан у тарбиянинг асосий қисми назорат қилиш эканини кўрсатади.

Асарни кўздан кечирар эканмиз, тарбияда ота ва бола муносабатлари кўпроқ муҳим эканлигини ҳис этамиз.

Айниқса, ота тарбия учун бутунлай масъул ва жавобгар эканлигини кўраемиз. Ота-она йўриғини олган фарзанд чин маънодаги камолотга эришади. Худди шунинг учун ҳам Ўзгурмиш, Ўрдилмиш, Кунтуғди Элигта: «Отам менга кўп эзгу дуолар айтган эди. Шуларнинг мадади ўз кучини кўрсатади», деб жавоб беради. Бундан кўришиб турибдики, ота-она фарзанднинг камолотга эришишига ёрқин йўл эканки, бу йўл оқил фарзанд учун келажак йўлидир.

«Қутадғу билиг»да билим ва билимдонлик ҳам улурланади. Шоир киши кўнглини денгизга ўхшатар экан, билимни шу денгиз тубидаги инжуга қиёслайди. Агар шу инжу денгиз тубидан чиқарилмас экан, оддий сой тошидан фарқи қолмайди.

Ўқув-идрок зулмат тубидаги машъалдир. Билим кишини шу зулматдан озод қилади. Билимнинг қадри шу даражада баландки, у кишини дўзах ўтидан ҳам халос қилиши мумкин.

Шунга кўра, Юсуф Хос Ҳожиб назарида, билимсизлар дононинг олдида бўйнини эгиб туриши керак. Шунинг учун давлат бошлиғи эл-юрт ишларини билимдон кишиларга бермоғи жоиз.

Юсуф Хос Ҳожиб Ўғдилмиш вазир бўлган пайтда мамлакатда юз берган ижобий ўзгаришлар, эл-юрт фаровонлиги, зулму ситамлардан фориф бўлишини ҳам ундаги билимдонлик билан борлайди.

«Кутадғу билиг» асарида тилга олинган мавзулар камрови жуда кенг. Бу ўринда эзгулик ва унинг акси эсизлик (ярамаслик, ёмонлик) эканлиги ҳақидаги фикрларини кузатиш мароқлидир.

Тасаввурга кўра, ўнг бахт, саодат, омад ва ривож билан, сўл таназул билан борланиб кетади. Бу ҳақда шоир «Йўлинг ўнгидан келса, барча ишларинг битади, агар сўл келса, йиғлаб бошингга ур», дейди. Юсуф Хос Ҳожиб уйга киришда ҳам ўнг оёқни босиб кириш керак, дейди.

Элиг бир куни Ойтўлдини ўз ҳузурига чорлар экан, унинг чап кўлида урогун деган аччиқ дори, ўнг кўлида эса шакар бор экан. Шу ерда ҳам аччиқ нарсанинг чап кўлда, ширин нарсанинг ўнг кўлда бўлгани махсус таъкидланади.

Юсуф Хос Ҳожиб, эзгулик энг яхши фазилатдир, дейди. Агар бу фазилат давлат бошлиқларида бўлса, жамиятга, кўпчиликка фойда келтиради. Эзгулик рамзи бўлган Кунтуғдиннинг эзгулиги куйидагиларда намоён бўлади.

Биринчидан, у доим мамлакат, эл-юрт тақдирини ўйлайди, ҳеч қачон ўз манфаатлари доирасида қолиб кетмайди. Унинг учун халқ бахти, мамлакат дахлсизлиги, эл-юрт ободлигидан ортиқ бахт йўқ.

Иккинчидан, у кўзлаган мақсадларини амалга ошириш учун жамиятга илғор фикрли енгиллик ва эзгулик тарғиботчилари, химоячилари зарурлигини англайди ва доимо уларни излаб топиб, мамлакатни бошқариш ишларига жалб этади.

Учинчидан, Кунтуғдиннинг шахсий фазилатлари ҳам тўлалигича эзгулик меъёрларидан келиб чиқиб тасвирланган. «Қилмишлари тўғри ва феъл-атвори ўнгай, тили чин, ҳалол ҳамда кўзи ва кўнгли бой». Юқорида айтганимиздек, эзгулик ташқи томондан ҳам, ички томондан ҳам гўзал, барка-

мол бўлиши керак, деган ақида Юсуф Хос Ҳожиб эстетик қарашларининг муҳим қиррасини ташкил этади.

Эзгулик ҳақидаги Юсуф Хос Ҳожиб қарашлари, айниқса, Кундугди ва Ойтўлди суҳбатларида кенгроқ очилади. Ойтўлдининг: «Эзгулик ва эзгу киши қандай бўлади?» деган саволига, Кунтуғди: «Жамиятга ким наф етказса, унинг иши эзгудир», деб жавоб беради.

Юсуф Хос Ҳожиб қарашларида тил одоби, сўзлашиш одоби, меъёри ҳақида ҳам биз учун фойдали кўпгина фикрлар мавжуд.

13-боб. СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР (1336-1405) ҚАРАШЛАРИДА ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

1. Амир Темур ҳаёти ва фаолияти

Амир Темур Кўрагон ибн Амир Тарағай 1336 йил 9 апрелда Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз)га қарашли Хўжаилғор (ҳозир Яккабоғ туманида) қишлоғида Амир Тарағай оиласида таваллуд топди. Темурнинг онаси Тегина Бегим бухоролик «Садраш-шаъриъ-шарнас» улуғи, таниқли олим Убайдуллоҳнинг қизи бўлган. Ўша пайтда Кеш ва унга тобе ерларнинг беклиги Амир Тарағайнинг оғаси Ҳожи Барлос қўлида эди.

Амир Темурга Кўрагон, Соҳибқирон Қутбиддин, Абдулмансур каби унвонлар қўшиб айтилган. Кўп атамаларда Кўрагон сўзи - ҳоҳ қуёви маъносини билдиради. Бундан шу нарса аниқланадиги, ўша даврда Чингизий хонлар билан яқинлик ҳокимиятга эгалик қилган амирлар учун ёрликдек гап эди. Шу сабабли Амир Темур 1370 йилда Балхда амир Хусайнни енгиб, Қозонхоннинг қизи Сароймулкхонимга уйланганлиги учун «Кўрагон» лақабини олган, дейилади. Мажор (венгер) олими Херман Вамбери «Мовароуннаҳр та-

рихи» китобида «Темурнинг уруғи барлос бўлган, аммо оила тармоғи кўрагон, яъни кўркам, тоза уруғдандир», дейилади. Бу фикр ҳақиқатга тўғри келади.

Соҳибқирон унвони Амир Темур туғилмасдан олдин дин ахиллари томонидан башорат тариқасида берилган. Соҳибқирон атамаси «Юлдуз буржларининг бахтли келишида туғилган фарзанд» демакдир. «Темурнома» муаллифининг таъкидлашича, яъни юлдуз буржларининг бахтли келиши ҳар 800 йилда бир марта содир бўлади. Инсоният тарихида ана шундай бахтли тасодиф Александр Македонский, Муҳаммад (с.а.в.) ва Темурга тўғри келган. Худди шу кун, шу соат ва сонияга тўғри келади.

«Қутбиддин» унвони ҳурмат маъносида, замона пешво-си, йўл кўрсатувчи авлиё, «Абдулмансур» унвони - зафарманд, галаба қозонувчи деган маъноларни беради.

Амир Темур ҳақида ўша давр кишилари холис баҳолар бера билганлар. Унинг ашаддий душмани муаррих Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ ҳам уни қўйидагича таърифлайди:

Амир Темур доим «Инсонпарварлик ва мардликни Аллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди» деган фиркни кўп марта такрорлашни яхши кўрган ва унга доимо амал қилган.

II. Амир Темурдаги буюк инсоний сифатлар

Амир Темур тўғрисида ёзилган «Темур тузуклари», «Темурнинг айтганлари», «Темурнинг бошидан кечирганлари», XV аср муаррихи Ҳавофийнинг «Мужмал-ифосиҳий», Шомийнинг ва Али Яздийларнинг «Зафарнома»си, Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари», Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» каби асарларида таърифланишича, у ўзи амал қиладиган қўйидаги сифатларини юксак баҳолайди:

Биринчи сифат: Беғаразлик. Бойни камбағалдан устун қўймаслик.

Иккинчи сифат: Исломга қатъий амал қилиш.

Учинчи сифат: Камбагалларга хайр-эҳсонли бўлиш. Одилликка эришиш.

Тўртинчи сифат: Халойикқа раҳм қилиш ва барчага наф етказиш.

Бешинчи сифат: Исломга тааллуқли ишларни барча ишлардан устун қўйиш.

Олтинчи сифат: Барча сўзларда доим ҳақиқатгўйликка амал қилиш.

Еттинчи сифат: Ваъда бериб, вафо қилиш.

Саккизинчи сифат: Ўзини доимо Аллохнинг ердаги мулки посбони деб билиш, унинг измисиз бошқага зиён етказмаслик.

Тўққизинчи сифат: Шариат ишларида пайғамбар ҳадисларига амал қилиш.

Ўнинчи сифат: Инсоф байроғини баланд кўтариш ва илм тарқатишни инсон буюклигининг асосий замини деб билиш.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг ўзи амал қилган сифатлари умуминсоний қадриятлар асосига қурилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Бу ўғитлар халқларнинг бир мақсад сари бирлаштирган, муваффақиятларга эриштирган, сеҳрли тарбиявий кучга эга бўлган дурдона педагогикадир.

III. Амир Темур ўғитлари ва уларнинг тарбиявий аҳамияти

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Амир Темур ўғитларини унинг моҳияти ва вазифасига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

1. Дин ва шариат.
2. Давлат ва уни идора этиш.
3. Кенгаш ўтказиш.
4. Подшо ва вазирлар.

Амир Темурнинг ахлоқ ва одоб ҳақидаги фикрларига қуйидагилар киради:

- Адолат ва адолатсизлик.
- Сўз ва илмнинг бирлиги.
- Дўст ва душманлик.
- Ботирлик ва кўрқоқлик.
- Сўз ва ширинсуханлик.

4 ёшлигида Шайх Хўжа Зайниддин Абу Бакрни авлиё ота деб билган.

Аллоҳнинг изни, пири Саид Бараканинг дуои фотиҳалари билан Мовароуннахрнинг амири деб эълон қилинган. (1369 йил 8 апрелда)

Унинг буюк хизматлари:

1. Марказлашган йирик давлатга асос солди.
2. Қатор мамлакатларни мустамлакачиликдан озод қилди (Россиянинг мўғуллар асоратидан қутилишини 300 йилга тезлаштирди).
3. Туркистонни илм-фан ва маданият, ҳунармандчилик ривожланган илрор мамлакатга айлантирди.

14-боб. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР ОХИРЛАРИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА ПЕДАГОГИК ФИКРЛАР

I. Мавзуни ўрганиш зарурати

XIX асрнинг ўрталарида Туркистон ўлкасида бошланғич маълумот берадиган мактаблар ҳамда ўрта ва олий диний таълим берадиган мадрасалар мавжуд эди.

Мусулмон мактабларида таълим тизими 5 тоифага бўлинган эди.

1. Қуйи мактаб - бу мактабларда ўғил болаларга савод ўргатишган (4 йиллик).

2. Халилхона мактаби - намоз ёд олдириб ўргатилган.
 3. Қорихона - Қуръон ёд олдирилган.
 4. Ўрта мадраса – мактаб-интернат бўлиб, бу мактабда ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ўқитилиб, ўрта маълумот берилган.
 5. Мадрасалар - олий таълим маскани.
- ХІХ охирида мадрасалар Бухорода-80 та; Қўқонда-40 та; Самарқандда-22 та; Марғилонда-28 та; Тошкентда-17 та; Хива хонлигида-130 та бўлиб, буларда 400 дан 5000 тагача талаба таҳсил олган. Туркистон ўлкасида 1905-1906 йилларда 5290 та мактаб бўлиб, уларда 70955 ўқувчи таълим олган.

II. Янги жадид мактабларининг пайдо бўлиши

Янги усул мактаблари биринчи бор 1904 йилда Урганчда очилди.

Бу мактабларда риёзиёт, жуғрофия, табиат, рус тили, она тили, исломшунослик фанлари ўқитилган. Дастлаб Қозоғистон, 1864 йилда Туркменистон, Чимкент, Авлиёота, 1865 йилда Тошкент, 1867 йилда Еттисув, 1868 йилда Самарқанд, 1876 йилда Фарғона руслар томонидан босиб олинди. 1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилди, 1885 йилда бутун Туркистон ери Россия ихтиёрига ўтди.

1917 йилдаги тўнтаришгача 21% саводхон бўлган ўлка аҳолисини ёппасига саводсиз эди, деб камситишган, шу туфайли рус-тузем мактаблари ва гимназияларни очиш керак, деган сиёсат ўтказиб келинди.

III. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

15-боб. ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

I. Ўқитиш жараёни ҳақида умумий тушунча

«Дидактика» сўзи грекча «дидактикос» сўзидан келиб чиқиб, ўқитаман, ўргатаман деган маънони билдиради. Бу термин адабиётларда XVII асрлардан кенг қўлланила бошланди. Ўша вақтда буюк чех педагоги Я.А.Коменский ўзининг асарини «Буюк дидактика» деб атади.

Педагогика фанида дидактика ўқитиш ва таълим назарияси демакдир. Дидактика ўқитишнинг қонуниятларини ўрганиб, у «нимани ўргатиш» ва «қандай ўргатиш» деган саволларга жавоб беради.

Барча таълим муассасаларида ўқитиш, аввало, ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига таъсир кўрсатади. Шу сабабли ҳам дидактика баркамол шахсни ривожлантиришнинг ажралмас қисми бўлган ақлий тарбия моҳиятини очиб беради.

Дидактика ҳамма предметлар учун характерли бўлган ўқув жараёнининг умумий қонуниятларини очиб беради.

Билим - инсониятнинг умумлаштирилган тажрибаси;

Билем - борликдаги нарса ва ҳодисаларни, табиат ва жамият қонунларини англаб етиш маҳсулидир.

Дидактиканинг баҳс мавзуси ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини, уларнинг вазифаларини, улар ўртасидаги муносабатларни ўқув жараёнининг иштирокчилари сифатида қараб чиқиш ҳисобланади.

Ўқитиш жараёнининг моҳияти билиш жараёнининг қарама-қаршилигидадир.

Ўқитиш жараёни деганда ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришга, уларнинг ривожла-

ниши ва тарбиясига қаратилган умумий мақсадни амалга ошириш учун ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги мураккаб меҳнати жараёни тушунилади.

Дидактика педагогиканинг бир қисми сифатида - умумий дидактика ва методика, хусусий дидактикага ажратиб ўрганилади.

Умумий дидактика мураккаб назарий ва амалий муаммоларни ҳал этади ҳамда ўқитиш жараёнининг қонуниятларини очиқ беради, таълимнинг мазмунини белгилайди, самарали ўқитиш методлари ва уларни йўлга қўйиш шакллариини ишлаб чиқади, ҳозирги замон техника воситаларидан таълим жараёнида унумли фойдаланиш ва бошқа масалаларни ҳал этишни мақсад қилиб қўяди.

Турли ижтимоий-иқтисодий босқичларда ўқитишнинг вазифалари ва характериға нисбатан ўзига хос қарашлар юзага келган. Бу эса мавжуд жамиятга хос бўлган маълум ўқув жараёнининг типлари юзага келишиға сабаб бўлди.

Масалан: а) догматик тип;

б) тушунтирувчи тип;

в) тадқиқот-муаммоли тип.

Ўқув жараёнининг догматик тип - қуруқ ёдлаш характериға эға.

Тушунтириш тип. Ўқувчи, аввало, материални тушунсин, кейин ёдлаб олсин. Ўқув жараёнининг такомиллашган бу тип билимларни эгаллашда догматизмнинг йўқотилишиға сабабчи бўлди. Ўтган асрнинг 30 – 50-йилларида бизнинг мактабларға ўқув жараёнининг тушунтирувчи ўқитиш тип мустаҳкам кириб борди. Лекин бу типнинг ҳам ўзига хос камчиликлари бор эди. Ҳозирги шароитда ҳар бир одамнинг меҳнати ижодий характер касб этиб бораётгани сабабли ўқитишнинг тушунтирувчи типда эгалланган билимлар камлик қилар эди. Шунинг учун ҳам кейинчалик умумтаълим мактабларида ўқитишнинг тадқиқот-муаммоли тип кенг жорий этиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитиш ўқувчиларда билиш жараёнини мустақил ва ижодий, изланадиган тарзда йўлга қўйишни тақозо этади.

Умуман олиб қаралганда, таълим жараёнининг асосий мақсади ёш авлодни илмий билимлар, ҳаётий зарур кўникма ва малакалар билан қуроллантириш экан, аввало, биз ана шу тушунчаларнинг ўзини англаб етишимиз зарур бўлади.

Илмий билимларни эгаллаш муайян далилларни, турмушдаги предметлараро ўзаро боғланишларни, бири иккинчисини тақозо этишини идрок этиш, фахмлаш, уларни изоҳлай олиш, мустаҳкам ўзлаштира олиш ва хулосалар чиқара олиш демақдир.

Кўникма меҳнат қилиш йўллари ва усулларини билиб олиш, ўз билимларини амалда қўллай олиш демақдир.

Малака автоматлашган кўникмадир.

Таълим икки томонлама жараёндир (ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги фаолиятга асосланган жараён ҳамда ўқитиш ва ўқиш жараёнларидан иборат).

Ўқитиш, бу - ўқитувчининг ўқувчиларга билим, кўникма ва малака бериш, янги ҳақиқатларни очиб билишга қодир бўлган ижодий, мантикий тафаккурни тарбиялаш жараёнидир.

Ўқиш эса ўқувчиларнинг ўқитувчи томонидан берилган билимларни, кўникмаларни ўзлаштиришлари, шу орқали ўзларида билиш қобилиятини, фикрлаш ва ҳаракатларни таркиб топтириш жараёнидан иборат.

Бу иккиласи фаол, бир-бирларини тақозо этадиган жараёнлар ҳисобланади.

II. Билиш жараёни - ўқитиш жараёнининг методологик асоси

Ўқитиш жараёнининг методологик асосини билиш назарияси ташкил этади. Бу назария билимни объектив дунёнинг инсон онгидаги пассив тасвири, шунчаки аксланиши

эмас, балки уни фаол жараён сифатида қараб чиқиш демакдир. Билимда объектив дунёдаги ҳодиса, жараёнлар ўз аксини тошган бўлиб, булар сабабий ва қонуний ўзаро боғланган бўлади. Билиш объектив дунёнинг инсон онгидаги инъикосидир.

Бир қатор тадқиқотчилар, педагог ва психологлар диалектик-материалистик методологияга таянган ҳолда ўқитиш жараёнини дунёқарашнинг шаклланиши (Э.И.Моноссон, Н.А.Менчинская ва б.қ.), педагогик жараёнда тарихий маънавий борлиқликнинг аҳамияти (Ф.Ф.Королев, З.И.Равкин ва б.қ.), асосий дидактик тушунчаларнинг ҳар томонлама методологик таҳлили (Э.И.Моноссон, В.Е.Гмурман ва б.қ.) нуқтаи назаридан қараб чиқдилар. Дидактиканинг назарий тадқиқига Л.В.Занков (сўз ва кўрғазмалиликнинг борлиқлиги, таълимнинг ривожлантирувчи таъсирини кучайтириш), С.Г.Шаповаленко (ўқитиш методларига турлича ёндашув), К.П.Ягодовский (тадқиқот методлари) ва б.қ.лар ўзларининг самарали ҳиссаларини қўшдилар.

Билиш назариясининг бирлиги тўғрисидаги қоидага амал қилган тадқиқотчилар шуни тасдиқлаб бердиларки, таълим жараёни билиш жараёнининг ўзига хос шароитда содир бўладиган турли-туман фаолиятлар кўринишидир.

Ўқув жараёнида янгилик яратиш, ихтиро қилиш талаб қилинмайди, балки тайёр билимларни ижодий ўзлаштириш йўлга қўйилади. Ушбу жараён замирида олимлар томонидан узок йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар натижаларини тезкор билиш жараёни ётади. Билимларнинг жуда кўплаб кўринишлари ўқувчилар томонидан, бевосита ўрганилмайди, балки ўқитувчи ёрдамида тезкор билиш йўллари-дан фойдаланган ҳолда амалга оширилади.

Ҳақиқатга етишиш ўта мураккаб диалектик жараёндир. Диалектикасиз билишнинг ўзи, унинг ривожланиши бўлмайди. Билишда жараёнларнинг боғлиқлиги, яъни ички бутунлик ва улар элементларининг ўзаро боғлиқлиги мавжуд.

Декан билиш диалектикасининг моҳияти, энг аввало, унинг ички карама-қаршилигидадир. Дунёдаги барча жараёнлар-билиш шартларида, уларнинг ички ҳаракатида, ўз-ўзининг ҳаракатида, барча зиддиятларнинг ўзаро боғлиқлигидадир. Шунингдек, билиш ўзгарувчанликда, ривожланишда, узлуксизликда, сакровчан, доимо бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиб туришда намоён бўлади.

Билиш тафаккурнинг объектга доимий тўхтовсиз яқинлашувидир. Табиатнинг инсон онгидаги инъикосини «ўлик», «абстракт», ҳаракатсиз, қаршиликсиз бир нарса деб эмас, балки доимий ривожланишдаги, доимий карама-қаршилиқдаги ва уни ҳал этишдаги жараён деб билиш керак.

Шунинг учун ҳам биз, юқоридаги методологик асосга таяниб, илмий ҳақиқатларни ўқувчилар томонидан ўзлаштириш қандай кечаётганлигини, ўқувчи ўзлаштиришнинг қайси босқичида турганлигини, билиш жараёнида уларнинг ҳаракатидаги зиддиятлар нимадан иборатлигини аниқлашимиз зарур.

Психологлар ва дидактикашунослар томонидан исботланишича, ўқувчи шахсий тажрибаси ва илмий билимлар ўртасидаги, билиш вазифаларини аниқлаш зарурияти билан уни ҳал этиш имкониятлари ўртасидаги карама-қаршилиқларда жонли билиш жараёни ётади. Бунда ўқувчи бутун имкониятларни (интеллектуал тажрибани) ишга солиб, бу зиддиятдан чиқиб кетишга ҳаракат қилади.

Энг муҳими, бизнинг вазифамиз шу масалани ҳал этишда учрайдиган зиддиятларни излаб топиш, аниқлаш, сўнг шу карама-қаршилиқларни ҳал этиш имкониятларини, йўллари-ни, шартларини очиб беришдан; ўқувчиларнинг фаол билиш жараёнини ташкил этишга ундовчи ички интилиш, эҳтиёжни юзага келтирувчи қўзғатувчи воситаларни излаб топишдан иборат. Худди шу қўзғатувчи ўқитиш жараёнини ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб майдонга чиқади.

Ўқитиш жараёнини ҳаракатлантирувчи асосий қарама-қаршиликлар доимий мураккаблашиб, кийинлашиб бораётган талаблар билан ўқувчилар имкониятлари (билим даражаси, ривожланганлиги, мотивлар, усулларни эгаллаш даражаси) ўртасидаги зиддиятлардир. Бу қарама-қаршилик ўзини мазмун (билим, кўникма)да, кўзғатувчи усуллар ва операциялар (билиш усуллари)да намоён этади.

Бу қарама-қаршиликлар қуйидагилардир:

1) Ўқувчиларнинг олдинги билимлари даражаси билан янги билимлар ўртасидаги;

2) Билимлар билан уни қўллаш ўртасидаги;

3) Янги қўйилаётган талаблар билан олдин ўқувчиларда мавжуд бўлган билиш ва ўқитишга муносабат ўртасидаги;

4) Янги билиш вазифаларини ҳал этиш учун илгари сурилаётган методлар билан олдин эгалланган эски билиш усуллари, йўллари ўртасидаги зиддиятлар

Ҳар қандай билиш амалий жараёнда рўй беради, чунки амалиёт назарий билишдан юқоридир, яъни у фақат умумийлик қийматига эга бўлибгина қолмай, балки бевосита воқелик қийматига ҳам эгадир. Жонли мулоқотдан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга - ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли мана шу.

Сезиш онгнинг ташқи дунё билан бевосита боғланишидир, ташқи таъсир энергиясининг онг фактига айланиш жараёнидир.

Идрок воқеликдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида яхлит ҳолича акс этишидир.

Тасаввур сезги ва идрок қолдирган из бўлиб, у бош мия пўстловининг пластиклиги туфайли одам онгида узоқ вақт сақланиб қолади.

1. Микдор ўзгаришидан сифат ўзгаришига ўтиш. Бу алоҳида омиллар, далиллардан умумий хулосалар чиқаришга қараб бориш, энг муҳимларини нозарурларидан

ажратиб олишда, энг муҳимини иккинчи даражали нарса-лардан ажратиб олишда кўринади.

2. **Инкорни-инкор.** Янги инкор эски инкор (эски ғоя) асосида анча такомиллашган, мукамал кўринишда юзага келади. Бу ўринда эски инкор (эски ғоя) ривожланишга тўсқинлик қилаётган бўлса унинг ўрнига янги, муҳим, шу ҳолатга мос келадиган янги инкор (янги ғоя) майдонга келади ва у кейинги тараққиётга асос бўлиб хизмат қилади. Лекин бу ерда эски инкор (эски ғоя) бутунлай йўқотиб ташланмайди, ундаги илғор, яхши томовлар янги инкорда ривожлантирилади.

3. **Қарама-қаршиликлар бирлиги ва қураши.** Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг доимий ўсиши таъсирида (ўқитиш жараёнига) ортиб бораётган талаблар билан таълимдаги ҳозирги ҳолат ўртасидаги қарама-қаршиликларни таҳлил этиш орқали ўқув-тарбия жараёнининг сифат ва самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар белгиланади. Ўқитувчи таъсирида ўқувчида ортиб бораётган эҳтиёжлар билан мавжуд, ҳозирги ҳолат ўртасидаги қарама-қаршиликларни таҳлил этиш орқали янги усул, шакл ва воситалар ёрдамида ўқувчиларнинг ўқув имкониятларини ҳисобга олиб, уларнинг ривожланиши таъминланади.

III. Ўқитиш жараёнида таълимий, тарбиявий ва ривожланувчи вазифаларнинг бирлиги

Ҳар томонлама баркамол авлод тарбияси таълим-тарбия ва ривожланишни ўзаро боғлиқ тарзда ўқитиш жараёнида амалга оширишни тақозо этади.

Одатда, ўқитиш жараёни яхлит ҳолда, таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи хусусиятларни комплекс тарзда ҳал этса-да, буларни (таълимий, тарбиявий, ривожланиш) ўқитувчи фаолияти учун шартли равишда бўлиб кўрсатиш ва бу билан ўқув жараёнини ривожлантиришда ҳисобга олишни назарда тутати.

- **Таълимий вазифа.** аввало, ўқувчилар томонидан илмий билимлар эгалланишини, уларда махсус ва умумўқув кўникма ва малакаларини шакллантиришни мақсад қилиб кўяди.

Илмий билимлар ўзида фактлар, тушунчалар, қонун ва қоидалар, назариялар, дунёни умумлаштирувчи манбаларни ифодалайди.

Махсус кўникма ва малакалар фақат шу ўқув предмети-га хос бўлган сифатларни ўз ичига олади.

Масалан, физика ёки химия учун масалалар ечиш, лаборатория тажрибаларини ўтказиш, намойиш этиш, тадқиқот ишлари олиб бориш.

- **Тарбиявий вазифа.** Ўқитиш жараёни таълимий вазифаларни ҳал эта бориб, охир оқибатда у тарбиявий вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган бўлиши керак. Жумладан, ўқувчиларда билиш натижасида ҳосил бўлган илмий дунёқараш ахлоқий, меҳнат, эстетик, маънавий қарашлар, ишонч, эътиқод, жамиятда хулқ ва фаолият бирлигини таъминлаш, идеаллар, муносабатлар, эҳтиёжлар ва бошқа шу каби сифатларнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Албатта, шахс сифатларининг шаклланиши ахлоқий талаблар, меъёр ва қоидаларни ўзлаштирмасдан туриб ўз-ўзича юзага келмайди.

- **Ўқитишнинг ривожланишига таъсири.** Ўқитиш ва тарбия шахснинг ривожланишини таъминлайди. Ҳаётнинг кўрсатишича, ўқитишнинг ривожлантирувчи вазифаси агар ўқитиш жараёни махсус йўналишга эга бўлса ва ўқувчининг сенсор тарзда идрок этиш, ҳаракат, интеллектуал, иродавий, эмоционал мотивларни ривожлантиришга йўналтирилган фаолият кўринишларида амалга оширилса, (ривожланувчи таълим) самарали натижа беради.

Ривожлантирувчи таълим ўқувчида билим ва махсус кўникмаларни шакллантирибгина қолмай, балки, у

ўқувчиларнинг умумий ривожланишига ҳам алоҳида таъсир этади.

Бу муаммо ечимига Л.В.Заньков, Н.А.Менчинская, Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов, М.А.Данилов, М.Н.Скаткин ва бошқа олимлар ўз хиссаларини қўшганлар. Бу соҳада Л.В.Заньков илгари сурган фоя алоҳида диққатга сазовор. Ўқитиш жараёнида тафаккурни тезкор ривожлантириш учун ўқитишни юқори мураккаблик даражасида йўлга қўйиш керак. Бундай ўқитиш ўқувчиларни ўз ўқув фаолиятини англаб етишга ўргатади. Масалан, боланинг нутқ фаолиятини ривожлантиришда нутқнинг бойлиги ва тилнинг ривожланганлиги, аниқ ва тиниқ гапириш, фикрни содда қилиб етказиш, гапиришда изчиллик, системалилик, мантиқий боғлиқликка эътибор бериш ва бошқа сифатларнинг ривожланганлиги боланинг кейинчалик интеллектуал ва умумий ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга. Бу эса унинг жамиятдаги ўрнини топишида ҳам қимматлидир.

Сенсор хусусиятлар: кузатувчанлик (кўра билиш), эшитувчанлик (эшита билиш), таъм билиш орқали англаб етиш ва булар орқали энг муҳимларини ажратиб олиш демақдир.

IV. Ўқитиш жараёнининг тузилиши

Ўқитиш жараёни икки томонлама характерга эга. У ўқитиш ва ўқиш ҳамда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятлари асосига қурилган.

Ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари:

1. Ўқитиш жараёнининг мақсадли компоненти. Бунда педагог ва ўқувчи ўрганиладиган мавзунинг мақсад ва вазифаларини англаб етишади. Мақсад ва вазифалар ижтимоий жиҳатдан белгилаб берилган бўлиши керак. Ўқитиш жараёнининг мақсад ва вазифалари дастур талабларидан келиб чиқиб, шу синфнинг ўзига хос томонлари, ўқувчиларнинг билим даражаси, тарбияланганлигини, ривожланишини ҳи-

собга олади. Шунингдек, ўқитувчи ва синф имкониятлари ҳам ҳисобга олинади.

2. Рағбатлантирувчи мотивни юзага келтирувчи компонент. У ўқувчиларда кизиқиш, қўйилган вазифани ҳал этишга эҳтиёж уйғотишга хизмат қилади. Айниқса, ўқувчида мазкур билишга эҳтиёж уйғотишда энг муҳимидир.

3. Ўқитиш мазмуни ўқув режаси, ўқув дастури ва дарсликлар билан белгиланади. Шунингдек, айрим дарслар мазмуни, қўйилган вазифасига кўра, ўқитувчи томонидан конкретлаштирилади ва ҳ.к.

4. Операцион-фаолият компоненти ўқитиш жараёнининг бевосита ижро (процессуал) қисмини ифодалайди. У маълум метод, шакл ва воситалар орқали амалга оширилади.

5. Назорат-бошқарув компоненти ўқитиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчилар томонидан бир вақтнинг ўзида қўйилган вазифалар қай даражада тўғри бажарилаётганини текширишни, таҳлил этиш, ўзгартиришлар киритишни ёзма, оғзаки, амалий, сўров, синов, имтиҳон кўринишларида амалга ошириш имконини беради. Бу ерда ўз-ўзини назоратга алоҳида эътибор бериш керак.

6. Ўқитишда баҳоли-натижали компонент эришилган натижаларни баҳолаш, камчиликларни аниқлаш, бартараф этишни кўзда тутаяди.

V. Ўқув жараёнида ўқитувчи фаолиятининг ўрни

Ўқув материални фаол ва онгли тарзда ўзлаштирилишини таъминлаш мақсадида ўқувчи фаолиятини бошқариш ўқитувчи фаолиятининг асосини ташкил этади.

Ҳар қандай фаолиятни бошқариш тизими ёки цикли қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

Ўқитувчи фаолиятини режалаштириш, ташкил этиш, рағбатлантириш, жорий назорат, фаолиятни бошқариб, йўналтириб туриш, натижаларни таҳлил этиш.

1. Режалаштириш. Ўқитувчи ўзининг фаолиятини режалаштира бориб, мавзу-календар ва дарс режаларини тузди. Одатда мавзу-календар иш режалари услубий журналлар, махсус қўлланма ва тавсияномаларда чоп этилади. Фақат унга ўқитувчи ўзининг баъзи ўзгартиришларини кiritиши мумкин.

Дарс режалари ҳам махсус қўлланмаларда маслаҳат, тавсия сифатида берилиши мумкин, агар дарс жараёнида у ёки бу қийин масалаларни ҳал этиш зарурати туғилса, ўқитувчи томонидан шундай услубий қўлланмалардан фойдаланилиши унга вақтни тежашга имкон беради. Одатда, ҳозирги замон дидактикаси барча ўқитувчилар учун бир хилдаги дарс режалари шаклини тавсия этмайди. У ҳар бир ўқитувчининг ўз маҳоратига бoрлиқ.

Шундай қилиб, дарсларни режалаштириш ўқитувчилар педагогик маҳоратини оширишга хизмат қилиши керак. Бу эса ҳар бир дарсни режалаштиришга ижодий ёндашишни талаб этади.

2. Белгиланган режани бажариш ишларни ташқил этиш, тайёргарлик ва бажариш босқичларига бўлинади.

Ўқитувчи дарсга тайёрлана бориб, имконияти даражасида:

- зарур техника воситаларини, кўргазмали қурооллар, дидактик ва тарқатма материалларни тайёрлайди;
- дарс вақтида келиб чиқиши мумкин бўлган қийинчиликларнинг олдини олиш мақсадида ўтказиладиган тажрибаларни, намоён этиладиган материалларни, диафильмларни олдиндан текшириб кўради;
- дарс мобайнида ўтказиладиган тажрибаларга, турли лаборатория ишларига тайёрлаш мақсадида ўқувчиларни олдиндан жалб этиш;
- ўтилган дарсларни уйда такрорлашга кетадиган вақт сарфини режалаштиради;

- зарур ўқув-услугий адабиётларни топиб, керакли жойларини белгилаб қўяди.

Ўқитувчи дастлабки ишларни йўлга қўйишда дарс режаларига баъзи бир ўзгартиришлар киритади, баъзи топшириқларни аниқлаштиради, баъзи қийинларини олиб ташлайди.

Дарсни ташкил этиш, бир томондан, ўқитувчи фаолиятини йўлга қўйишдан, бошқа томондан, ўқув материалини ўзлаштириш, рағбатлантириш, мотивини чуқурлаштириш-ни ташкил этишдан иборат.

3. Ўқувчи фаолиятини рағбатлантириш, жорий назорат қилиш, бошқариб туриш, йўналтириш, ўзгартириш, натижаларни таҳлил этиш ўқитиш жараёнини муваффақиятли ташкил этишда жуда муҳимдир.

Ўқувчиларнинг билиш фаолияти тузилишининг типик вариантлари

Одатда, ўқувчилар билиш фаолиятини шартли равишда 2 га бўлиш мумкин. Биринчи дарс вақтида, иккинчиси ўқувчиларнинг уйда бажариш учун берилган топшириқларни бажариш жараёнида содир бўлади.

Агар ўқув фаолияти ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилса, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини қуйидагича тақсимлаш мумкин:

- Ўқитувчи томонидан таклиф этилган ўқув вазифаларини ва ҳаракатлар режасини қабул қилиш.
- Қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун ўқув фаолияти ва операцияларни бажариш.
- Ўқитувчи назорати остида ва ўз-ўзини назорат қилиш орқали ўқув фаолиятини йўналтириш.
- Ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолияти натижаларини таҳлил этиш.

Ўқитувчи раҳбарлигисиз мустақил ўқув фаолиятини амалга оширишда:

- Ўз ўқув фаолиятининг вазифаларини конкретлаштириш ва режалаштириш.

- Ўқув фаолияти метод, восита ва шакллари режалаштириш.

- Ўқув фаолиятини ўзи ташкил этиш.

- Ўқув жараёнида ўз-ўзини назорат қилиш ва баҳолаш.

- Билишда ўз-ўзини йўналтириш.

Ўқув фаолиятининг тузилиш элементлари ҳал этиш зарур бўлган масалалар характерига кўра, қўлланилаётган етакчи методларга боғлиқ ҳолда бирмунча ўзгариши мумкин.

Ўзлаштиришнинг типик тузилиши:

1. Ҳиссий билиш (қабул қилиш).

2. Англаб етиш, тушуниб етиш.

3. Умумлаштириш.

4. Мустаҳкамлаш.

5. Қўллаш (амалиёт).

Лекин бу тузилиш юқорида ёзилган тартибда кечади дейиш нотўғри. Чунки билиш назарий тушунча, хулосалардан ҳам бошланиши мумкин.

Ўзлаштириш жараёнида билиш мотивларини ривожлантириш

Ўқиш мотивлари ўқувчиларни ўқишга ундовчи ички сабабларни билдиради. Инсон ҳар қандай фаолиятга киришишига у ёки бу ундовчи, ҳаракатлантирувчи ички куч, ички интилиш, кўзғовчи турткилар сабаб бўлади.

Мотивлар ўқувчиларнинг ўқув фаолиятига бўлган муносабатларига бевосита таъсир қилиб, эгаллаган билимларининг сифатини белгилайди.

Ўқув амалиётида уч хил ўқув мотивлари мавжуд.

1. **Билишга бўлган ҳавас.** Ўқувчи бизни ўраб турган дунёни билишга бўлган ҳавас, қизиқиши туфайли билимларни

эгаллашга ҳаракат қилади. Ақлий ва жисмоний фаолиятдан маънавий қониқиш ҳосил қилади.

2. Ижтимоий мотивлар. Ўқувчи жамият қурилишида фаол қатнашишга яхши тайёрланиш учун яхши ўқийди. Кенг ижтимоий мотивлар ўқувчи учун шахсий маъно касб этади. Масалан, институтга кириш учун ёки бирон бир соҳада фаол иштирок этиш учун.

3. Ўқишдан бошқача (шахсий) максални кўзлаш билан боғлиқ мотивлар.

Бу мотивлар ҳаётда бир-бирлари билан бевосита узвий боғлиқ бўлади.

Ўқитиш жараёнини ва билимларни ўзлаштириш жараёнларини ташкил этиш характерига, ўқув материали мазмунининг тузилишидаги ўзига хослик ва етакчи методлар, воситаларнинг танланишига ва уларни қўллашга қараб ўқитишнинг бир нечта кўринишларни ажратиш мумкин: тушунтириш, иллюстратив, муаммоли, программалаштирилган машина ёрдамида ва ҳ.к.

Ўқувчи фикрлаш фаолиятининг ўқитувчи томонидан ташкил этилишини унинг характерига кўра - репродуктив ёки тадқиқот -тушунтириш, иллюстратив ёки муаммоли ўқитишга ажратиш мумкин.

Шунга кўра ўқитувчи билан ўқувчилар фаолияти ва ўзаро ҳаракати ўқитишнинг бир нечта кўринишларида қандай кечишини кўздан кечирамиз:

Тушунтириш-иллюстратив ўқитиш

Бу шундай содир бўлади:

Ўқитувчи	Ўқувчи
<p>Турли кўргазмалар воситалардан фойдаланиб, билим ва кўникмаларнинг янги элементлари ҳақида ўқувчиларга маълумот беради.</p> <p>Энг муҳим ҳолатларни тушунтиради, ўқув ахборотларини англаб етишни ташкил этади.</p> <p>Билимларнинг умумлаштирилишини ташкил этади.</p> <p>Ўқув материални қайтариш, қиёсий тушунтириш, назорат орқали билимни мустаҳкамлашни ташкил этади.</p> <p>Турли амалий характердаги вазифаларни қўйиш, машқлар, меҳнат топшириқларини бажариш орқали олинган билимларни амалда қўллашни ташкил этади.</p>	<p>Ўқув материални қабул қилади.</p> <p>Энг муҳим ҳолатларни ўзлаштиради, материалнинг дастлабки кўринишини аниқлайди.</p> <p>Англаб етиш учун турли усулларни қўллайди ва ўқув материалнинг тушунарли бўлишига эришади.</p> <p>Эслаб қолишнинг турли усулларини қўллаш орқали янги материални қайтариш йўли билан мустаҳкамлайди.</p> <p>Машқлар бажаришда меҳнат топшириқларини бажаришда, ҳаётий масалаларни таҳлил этишда ўрганганларини қўллайди.</p>

Бу ўринда материал мазмуни изчил, системали тарзда бериб борилади.

Муаммоли ўқитиш

Ўқитишнинг муаммоли кўринишида ўқитиш ва ўзлаштириш қўйидаги тарзда кечади:

Ўқитувчи	Ўқувчи
<p>Савол, тажриба кўринишларида муаммоли вазифаларни ўқувчилар олдига қўяди.</p> <p>Ўқувчилар томонидан қўйилган вазифалар муҳокамасини ташкил этади.</p> <p>Ҳал этиш зарур бўлган вазифалар, илгарӣ сурялган вариантлар қанчалик тўғри эканлигини исботлашни таклиф этади.</p> <p>Ўқувчидан янги ўзлаштирган билимлар тўғрисидаги хулосаларнинг тўғрйлигини таҳлил қилиб беришни сўрайди.</p> <p>Агар хулосалар хато бўлса, ўша хатоларнинг содир бўлиш жараёнини таҳлил қилишни таклиф этади ва аниқлаштирилган ёки конкретлашти-</p>	<p>Вазифаларни қабул қилади ва уларни ҳал этиш мумкин бўлган йўлларни тушунтириб беради.</p> <p>Ушбу вазифаларни ҳал этишнинг мумкин бўлган вариантларини айтади.</p> <p>Вазифаларни ҳал этишда вариантлардан бири энг маъқул эканлигини исботлайди.</p> <p>Янги ўзлаштирган билимларни хулосалайди ва умумлаштиради.</p> <p>Вазифаларни тўғри ҳал этиш йўлларини излаб топади.</p> <p>Мавзу бўйича энг ихчам хулосаларни ўзлаштиради.</p> <p>Хулосаларни қайтариш, ўз-ўзини назорат этиш орқали олинган билимларни мустаҳкамлайди.</p>

<p>рилган вазифаларни қўяди.</p> <p>Вазифаларни ҳал этишда олинган на-тижаларни умумлаштиради, ютуқларни рағбатлантиради ва йўл қўйилган камчиликларни кўрсатиш орқали муаммоли фикрлаш жараёнини такомиллаштириб боради.</p> <p>Янги билимларни мустаҳкамлаш мақсадида саволлар қўяди.</p> <p>Олинган билимларни амалда қўллаш учун машқлар таклиф этади.</p>	<p>Олинган билимларни амалда қўллаш бўйича машқ ва топши-рикларни бажаради.</p>
--	---

Программалаштирилган таълим

Программалаштирилган таълим материал мазмуни унча катта бўлмаган, мантиқий тугалланган мустақил бўлақларда амалга оширилади. Агар белгиланган мустақил бўлақ ўқувчи томонидан ўзлаштирилганлиги маълум бўлса, у ҳолда назорат амалга оширилади. Кўпинча, ўқув материалларини ўқувчилар ўқитувчилардан эмас, балки программалаштирилган қўлланмалардан ёки махсус дисплейлардан олади. У ҳолда ушбу жараён қуйидагича кечади:

Ўқитувчи:	Ўқувчи
<p>Дарслик ёки компьютер вариантыда материалнинг биринчи қисмини ўқувчига ҳавола этади. Материалнинг биринчи қисмини тушунтиради</p>	<p>Биринчи бўлақ материални қабул қилади. Ушбу бўлақ мазмунининг моҳиятини англаб етади, тушунади.</p>
<p>Назорат саволлари беради. Агар ўқувчиларнинг жавоблари тўғри бўлса, янги бўлақ материални беради ва шу тариқа ўқув жараёни давом этади.</p>	<p>Саволларга жавоб беради .</p> <p>Биринчи бўлақ материални ўзлаш-тиради. Кейин янги бўлақ материални ўзлаштиришга ўтади.</p>

Ушбу мавзу бўйича материалнинг бутун ҳажми ўзлаштирилган бўлса, у ҳолда ўқитиш жараёни қуйидагича содир бўлади:

Ўқитувчи	Ўқувчи
<p>Мустаҳкамлаш учун топширик бе-ради.</p> <p>Ўзлаштирилганларни қўллаш учун топширик беради.</p>	<p>Мустаҳкамлаш юзасидан берил-ган топширикларни бажаради.</p> <p>Ўзлаштирилганларни қўллаш бўйича топширикларни бажаради.</p>

Умумлаштирилган ва қўлланилган билимлар фақат етарли даражадаги бўлак материаллари бутунлигича ўзлаштирилган бўлсагина тўлиқ бўлади.

Шундай қилиб, ўқитувчи учун ўқитишни йўлга қўйишнинг турли-туман кўринишлари таклиф этилди. Бу ўринда энг муҳим вазифа ҳар бир конкрет ҳолат учун ўқув жараёнининг энг қулай (оптимал) вариантыни танлашдир.

Ушбу мураккаб вазифани ҳал этишда эса оптимал дидактик ечимни танлаш методикаси ёрдам беради.

16-боб. ЎҚИТИШ ПРИНЦИПЛАРИ

I. Ўқитиш принциплари ҳақида тушунча

Мактабларнинг яратилиши ва ривожланиши тарихи мобайнида, айниқса Я.А.Коменский давридан бошлаб, ўқув жараёни ички йўналишининг асоси ажратиб келинди ва унинг такомиллашиб бориши таълим самарадорлигининг ошишига асос бўлди: «Енгил, асосли ва маъқул келадиган қилиб ўқитиш керак», «Қулай ва пухта ўқитиш керак», «Шундай ўқитиш керакки, болалар тушуниб, онгли ўзлаштирадир», «Кўргазмали ўқитиш керак, чунки, буни бола табиати талаб этади» ва ҳ.к.

Натижада бу ва бошқа талабларни дидактиканинг ўқитиш принциплари бўлими белгилаб берди. Ўқитиш принциплари таълимда асосий, белгиловчи йўналишни очиб беради. У ўқув жараёни ва ўқитувчи фаолиятининг муҳим томонларини кўрсатади.

Ўқитиш принциплари-бу, мулоҳазага асосланган тушунча эмас. Балки у ўқитиш амалиётини умумлаштириш асосида пайдо бўлади ва унда объектив қонуниятлар ўз ифодасини топади.

Лекин принцип тушунчаси, бошқа тушунчалар каби, фанда замон, мақсад аниқлигига кўра ўзгариб боради. Масалан, Я.А.Коменский даврида, сенсуализм (хислар) фалсафаси нуқтаи назаридан, хислар орқали билишга қараб боришга асосланган кўргазмалилик биринчи ўринда турган.

Ҳозирда ўқитиш принциплари тарбия жараёни билан ягона диалектик асосга қурилган. У мактаб олдига қўйилган аниқ вазифаларга қараб белгиланади ва унга жавоб беради. Ўқитиш принциплари ўқитиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги фаолиятида ўз ифодасини топади.

Ўқитиш принциплари ўқитиш қоидаларидан фарқ қилади. Ўқитиш қоидалари ўқитиш принципларига бўйсунмади, уни тўлдиради, мазмунини оширади. Масалан, ўқитишнинг фаоллик принципида ўқувчиларни фаол фаолиятга тортиш учун, аввало, бутун синфга савол бериш, сўнг битта ўқувчидан сўраш керак. Бу келтирилган фикр активлик принципини амалга оширишдаги қоидадир.

Ўқитиш принципларининг ривожланиши бутун ўқитиш жараёнининг ривожланиши билан бир вақтда боради ва шунга кўра уларнинг ўрни ўзгариб туради.

Тарбия ва ўқитиш принципларини қиёслаш шуни кўрсатадики, ушбу принципларнинг кўпчилиги тарбия жараёнига тўғридан-тўғри алоқадор бўлибгина қолмай, балки таълим жараёнига ҳам алоқадор. Бу қонуниятдир. Чунки ягона педагогик жараёнда тарбия ва таълим ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ.

Ўқитиш қоидаси ўқитиш принципларидан келиб чиқади ва мантикий асосда ўқув жараёнининг амалий талабларини акс эттиради.

Масалан: «Ҳамма кўргазма қуролларини бирданига илма, балки ҳар бирини ўз вақтида, ўрни билан кўрсат» кўрсатмалилик принципида бу қоида ҳисобланади.

Шундай қилиб, ўқитиш принциплари деб, мактабдаги ўқув ишларининг мазмунини, ташкил этиш шакллари ва методларини белгилаб берувчи асосий талабларни тушунамиз.

II. Илмийлик, системалилик ва изчиллик принциплари

Ўқитишдаги илмийлик принципи илмий билимларни ишлаб чиқаришда, бошқарувда, турмуш ва маданий соҳада қўллаш кенгайиб бораётган ҳозирги вақтда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Фанда генерализация ёки йириклаштириш жараёни кечяпти. Масалан, материалларни далилларгагина таяниб тушунтириш назарий асосларга суяниб тушунтиришга қараганда кераксиз бўлиб қоляпти.

Бунинг устига, болалар билиш қобилиятларининг ортиб бориши нафақат назарий билимлар ролининг ортишига сабаб бўляпти, балки бундай материалларни бериш болалар ёшларини орқага суриш, яъни катта ёшдан, ўрта ёшга, ундан кичик ёшдаги болаларга қараб суришни тақозо этяпти.

Илмийлик принципи асосида бошланғич синфларда таълимнинг назарий жиҳатдан кучайтирилишига эътибор қаратилмоқда. Шунга кўра, болаларнинг мустақиллиги ортиб бормоқда, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини кўзғатадиган ва фаоллаштирадиган ўқитиш методлари ва усуллари тизимини қўллаш талаб этилмоқда.

Илмийлик принципи ўрта мактабларда ўқитилаётган барча фанларнинг тузилиши ва мазмунини қайта кўриб чиқишни талаб қиляпти. Таълим мазмунидаги етакчи фикрларни, шу ёшдаги ўқувчилар тушуна оладиган ғояларни аниқлаш, уларни илгари суришни тақозо этмоқда.

Илмийлик принципи - фанни эгаллаш, ҳақиқатни англаб етишгина эмас, балки билишнинг метод ва усуллари эгаллаш ҳамдир. Шунингдек, ушбу принцип ўқувчиларни илмий методлар билан ишлашга, тадқиқотлар ўтказишга ўргатишни ҳам мақсад қилиб қўяди. Лекин бу борада ҳали ечилмаган муаммолар ҳам мавжуд. Жумладан, айрим фанлар дастур ва дарсликларини тузишдаги ўзаро боғлиқлик, интеграцион жараёнлар ҳали ҳам тўлалигича ҳал этилмаган.

Ўқитишда илмийлик тизимсиз (системасиз) мумкин эмас. Ҳар бир фан ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, у мактаб таълимига шундайлигича ўтказилмайди.

Ҳар бир фаннинг ўзида катта ҳажмдаги мавҳум материал - турли гипотеза, илмий назариялар, қарама-қарши фикрлар мавжуд. Мактабда эса аниқ, маълум бир тартибдаги, фанда исботланган билимлар бериб борилади.

Дидактик тизим илмий тизимдан шуниси билан характерланадики, у фан тизимини айнан такрорламайди, балки унга хос бўлган мантиқ ва билимлар тизимини сақлайди. Яъни олдинги эгалланган билим кейингисига йўл, кўприк бўлиб хизмат қилади, илмий тушунчалар билан умумий қонуниятлар ўртасидаги ички алоқа очиб берилади.

Шунга кўра, предмет бўйича, билимлар тизими, йиллар давомида ўқув материалларининг жойлашуви ўқувчиларнинг ривожланиб бораётган психологик хусусиятлари ва имкониятларига мос келиши шарт.

Тизимлилик (системалилик) материаллар жойлашувининг мантиқий изчиллигини ҳам таъминлаши шарт.

III. Онглилик ва фаоллик принципи

Ушбу принцип ўқувчиларнинг билиш фаолиятида етакчи ҳисобланиб, унга доимо амал қилиш керак.

Ушбу масалага кейинги вақтларда алоҳида эътибор берилляпти. Чунки ушбу принцип таълим жараёнига ёндашишнинг барча томонларини муваффақиятли ҳал этади.

Бутун муаммоли таълим ўқувчилардан билимларни фаол ўзлаштиришни, қонуниятларни, фаннинг асосий ғояларини, жараён ва ҳодисаларнинг пайдо бўлишини онгли тарзда ўзлаштиришни талаб этади.

Мактабдаги дифференциялаштирилган таълим ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг реал имкониятларига таяниб, келажакда бўш ўқувчиларни яхши ўзлаштирадиганлар дара-

жасига етказишдан, онгли ўзлаштирувчиларни олган билимларини фаол таҳлил қила олишга ўргатишдан иборат.

Программалаштирилган таълим – ўқувчиларни мактабда кадам-бакадам ақлий операциялардан киёслаш, тавсифлаш, анализ, синтез каби фаол таҳлил этишга ўргатиб боришдир.

Ушбу принцип ўқитувчидан ўқувчиларнинг билиш фаолиятига раҳбарлик вақтида тушуниш, конкретлилик ва мавҳумлик жараёнларининг бир-бирига тўғри келишини ҳисобга олишларини талаб қилади.

Шу билан бирга, мазкур принципни амалга ошириш ва ўқувчиларнинг фикрлаш жараёнларига раҳбарлик ўқитувчи олдига мураккаб ва аниқ вазифаларни қўяди:

- Тушунчаларни, энг муҳим белгиларни тўғри ажратиш ва умумлаштиришга ўргатиш, юзаки, тор белгиларни ажратишда эҳтиёт бўлиш.

- Мустақил билишда киёслашга ўргатиш, ходиса ва жараёнларни умумийлик, ўхшашлик, фарқи жиҳатдан ажрата олишга ўргатиш.

- Ўрганилаётган жараёнлар ва ходисаларни анализ ва синтез қилишни бирга олиб бориш, яхлит умумлаштиришга ўргатиш.

- Ўқувчиларни билиш жараёнида дедуктив тарзда ёндашишга, умумийликдан хусусийликка қараб боришга ўргатиш.

- Ўқитиш олдида турган аниқ мазмун ва вазифалар яхлит дедуктив ва индуктив тарзда таҳлил қилишга ўргатишни тақозо этади.

IV. Кўрсатмалилик принципи

Воқеа, ходиса, предметлар ва улар ўртасидаги бевосита ҳамда бавосита боғлиқликларни, ҳар бир нарса ва жараённи жонли билишга қараб етаклайдиган принцип, бу - кўрсатмалиликдир. Шунингдек, кўрсатмалилик билишда конкрет-

ликдан абстракцияга, жонли билишдан мушохада, тафаккур, мантикий билиш сари етаклашда алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг образлилиги, жараён билан боғлиқлиги мазмун реаллигида ўз ифодасини топган.

Шунга кўра, кўрсатмалилик принципнинг асосий кўришларини қараб ўтамиз:

1. Предметли ва образли кўрсатмалилик. Бунда нарса, предметларнинг жонли, макет, муляж, моделларини кўрсатиш ва уларнинг расми, тасвирини, графигини чизиб кўрсатиш.

2. Сўз-образли кўрсатмалилик. Бунда ўқитувчи жонли, таъсирчан, маъно берувчи, тасвирловчи сўзлар орқали ўқувчиларда мазкур образ тўғрисида тасаввур ҳосил қилиши мумкин.

3. Шартли тасвирий кўрсатмалилик. Схемалар, чизмалар, хариталар, таблица, диаграммалар, образли кўргазмалиликка қараганда бошқача аҳамият касб этади. Бунинг роли ўзаро боғлиқлик, бири-иккинчисини тақозо этиши, муносабатларни кўрсатишдан иборат. Масалан, ички ёниш двигатели моделини кўрсатиш ўқувчиларда шу жараён тўғрисида конкрет тушунча ҳосил қилишга имкон берса, унинг схемасини кўрсатиш шу жараённинг содир бўлишида ўзаро боғлиқлик, айрим элементларнинг ўзаро ҳаракати, тузилиш принципи, ҳаракат жараёни тўғрисидаги тасаввурини бойи-тади.

4. Динамик кўрсатмалилик қўшимча жараёни, ходиса ва воқеаларни ҳаракатда, ривожланишда кўрсатиши зарур. Масалан, у ёки бу жараён содир бўлишининг бошланишини, айрим босқич ва ҳолатда ўзгаришлар бўлишини кузатиш учун. Бунинг учун барча аудиовизуал воситаларни (кино, телевидение, видеомагнитофон) ишга солиш керак.

Кўргазмалилик принципини амалга оширишда ўқувчилар тажрибаларига, ўтмиш хотира, таассуротларига таяниш муҳимдир. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, ҳар бир

дарсда ўқитувчи ўқувчиларнинг тажрибалари, қарашларига суяниши муҳимдир.

V. Билимларни мустаҳкам ўзлаштириш принципи

Мустаҳкам ўзлаштириш принципи таълимнинг ўзига хос хусусиятларини характерлаб беради ва у олдин кашф этилган ҳақиқатларни эгаллашга йўналтирилган. Бу жараёни такомиллаштириш эса олдин эгалланган билим, кўникма ва малакани мустаҳкамлаш орқали амалга оширилади.

Хотира мустаҳкам ўзлаштиришнинг психологик асоси бўлиб хизмат қилади. Хотира жараёнининг қонуний асоси қайтариш, мустаҳкамлаш, олдин ўзлаштирганларга яна қайтиш, эсдан чиққанларни қайта эсга туширишдан иборат. Шу билан бирга, мустаҳкам ўзлаштириш принципи нафақат хотирага, балки фикрлаш, ҳиссий, иродавий жараёнларга ҳам суянади.

Хотира танловчи характерга эга, чунки хотирада, асосан, энг муҳим, ҳаяжонли, таъсирли, қизиқарли воқеа-ҳодисалар қолади. Ҳаяжонли, образли, ранг, тус, маъно берган нарса доимо яхши эсда қолади.

Ҳозирги замон тадқиқотлари шуни кўрсатяптики, мустаҳкам ўзлаштириш жараёнида ақлий фаолиятнинг қиёслаш, турлаш, анализ, синтез, умумлаштириш усуллари муҳим рол ўйнайди. Булар тез эслаб қолишга ёрдам беради.

Ўқитиш жараёнида хотира ривожланиб боради. Фикрлашнинг кўрғазмали-образли жараёни аста-секин фикрлашнинг мантикий жараёнига қараб боради.

Амалиётда қайтариш, мустаҳкамлаш, билим, кўникма ва малакаларни қўллаш жараёнларида мустаҳкам ўзлаштириш принципини амалга ошириш усуллари ишлаб чиқилган:

1. Такрорланадиган материални бир неча қисмларга бўлиб чиқиш, улар бўйича саволлар тузиш, мавзу белгилаш ва қисқа тезис шаклига келтириш.

2. Эслаб қолинадиган материални олдинги ўтилган материаллар билан боғлаш, мавжуд тасаввурларга таяниш.

3. Қайтариш жараёнида ўқувчилар фикрини доимо фаоллаштириб туриш, қиёслаш, таққослаш учун саволлар қўйиш, материалларни таҳлил этиш, умумлаштиришни таклиф этиш.

4. Бир хил саволлар, такрорлаш усули фикрлашда шаблонга олиб келади.

5. Материалларни янгича группалаш янгича боғланишларни тушунишга, билимлар тизимини янада аниқроқ билишга ёрдам беради.

6. Мустаҳкамлаш учун асосий, энг муҳим ғояларни, масалани, муаммоларни ажратиш қайтарилаётган материалларнинг энг зарурини ажратишда ўқувчиларга ёрдам беради.

7. Қайтариш ва мустаҳкамлаш ўқитишнинг шакл ва методларига турлича, доимо янгича ёндашишни талаб этади.

VI. Назарияни амалиёт билан боғлаш принципи

Ўтмишда шундай педагогик оқимлар бўлганки, улар, бир томондан, болаларни дунёнинг ёмон, ҳалокатли таъсиридан ҳимоя қилиш, қутқариш мақсадида уларни ҳаётдан, кундалик турмушдан узоқроқ олиб юришни тавсия этса, иккинчи бир оқим эса, болаларни турмуш қийинчиликларига тайёрлаш, уларни енгишга ўргатиш болани фаол турмуш фаолиятига тайёрлаш учун зарур, деб ҳисоблаганлар. Бу, бир томондан, болани турмушдан узиш билан ҳаётга ўргатиш, иккинчи томондан эса бола ҳаётини бахтсиз тасодифлар дунёсига ташлаб қўйиш. Болани ижтимоий, иқтисодий, маънавий муносабатлар, сиёсий, ахлоқий, рухий турмуш тарзи билан ҳар томонлама таништириш уларни фаол, онгли турмушга тайёрлаш жиҳатидан муҳимдир.

Ҳаёт ҳар қандай ҳаракатларни англаб етиш, ишонч ҳосил қилиш, синаш, ирода ва характерларни чиниктириш мактаби ҳисобланади.

Ҳар бир предмет-фанни ўрганиш маълум даражада ижтимоий ишлаб чиқариш амалиётини янада такомиллаштиришга сабаб бўладиган илмий билимларни ривожлантиришга тўртки беришини ўқувчи англаб етишига эришиш керак. Янги муаммолар ечими эса янги ишлаб чиқариш технологияларини яратиш, долзарб ижтимоий-сиёсий, маънавий масалаларни ҳал этиш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун ўқувчиларни ишлаб чиқариш, турли санат корхоналарига, маиший муассасаларга экскурсияга олиб бориш, турли фан, жамоат арбоблари билан учрашувлар ташкил этиш алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, бу ўринда, турли кўрсатув, эшиттиришлар, оммавий ахборот воситаларининг ролини ҳам инкор этмаслик зарур.

VII. Ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш принципи

Классик дидактикада бу принцип тушунарли бўлиш, қулайлик принципи тарзида ҳам талқин этилган. Масалан, «Ёшга мос келмаган нарсани мажбурий тикиштирма» (Я.А.Коменский); «Ўқувчини тушунарли бўлмаган билимга ўргатма» (К.Дистервег); «Таълим олиш учун тайёр бўлмаган болани олдиндан ўқишга ўргатма». (К.Д.Ушинский).

Ҳозирда бундай ёндашув бир томонлама чегараланган. Ўқитиш, унинг хилма-хил ва мураккаб вазифалари боланинг нафақат ёш хусусиятлари, балки унинг имкониятларини ҳам ҳисобга олинсагина самарали ҳал бўлади.

Ўқувчиларни билиш ва амалий фаолияти учун таклиф этилаётган мазмун, метод, вазифаларнинг қулайлиги ўқитишга қўйилган энг муҳим талаблар бўлса-да, лекин булар ишнинг муваффақиятини тўлалигича ҳал этмайди.

Ўқитиш нафақат ўқувчиларнинг ёш даражасида, балки унинг келажақдаги ривожланиш имкониятлари, янгича билиш даражасида ҳам ташкил этилиши керак. Яъни ўқитиш ривожланишдан олдинда юриши зарур.

Кулайлик дегани енгил ўқитиш дегани эмас. Албатта, ўқитиш ўқувчи имкониятларидан ташқарига чиқмаслиги керак. Лекин, болани қийинчиликни енгилга, маълум муаммоларни ҳал этишга ўргатиш ҳозирги таълимда энг тўғри йўл ҳисобланади.

Ушбу принцип ўқитишда нафақат ўқувчи ёш хусусиятларини билишни, балки унинг билиш ва амалий фаолиятидаги ўзига хос хусусиятларини ҳам ҳисобга олишни тақозо этади. Бунда;

1. Фикрлаш операцияларининг кечиши (ақлий йиғинчоқлик, тез ёки секин фикрлаш, муносабат билдириш, ўзаро боғлиқлик ёки фарқни тез аниқлаш, танқидий ёндашув) кўзда тутилади.

2. Билиш ва кўникма даражаси (тўлиқлиги, чуқурлиги ва объективлиги) ҳисобга олинади.

3. Ишчанлиги (узок самарали ишлай олиши, енгил, тезкор ишлаши) назарда тутилади.

4. Билиш ва амалий ҳамда мустақил фаолиятидаги фаоллик даражаси ўрганилади.

5. Ҳаракат тезлиги (тез, ўртача, секин);

6. Ўқишга муносабати (ижобий, бефарқ, негатив);

7. Иродавий ривожланиш даражаси ҳам инобатга олинади.

Ушбу принципларни ўқув жараёнида тўлақонли амалга ошириш ўқитувчининг шу ҳолатда тутган позициясига боғлиқ. Яъни ўқувчининг ўша сифатларини ҳисобга олиб, уни ўқув жараёнида субъектга айлантириш мумкин. Албатта, бу қийин вазифа, лекин амалга оширса бўлади.

Ушбу принциплар бир-бирлари билан бевосита боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

17-боб. ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИ

I. Таълим мазмунининг умумий тавсифи. Мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими. Олий таълим ва олий таълимдан кейинги таълим

Таълим мазмуни ўқитиш жараёнининг муҳим компонентларидан бири ҳисобланади.

Бу маълум илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими ҳисобланиб, уни ўзлаштириш ўқувчилар ақлий, жисмоний қобилиятларининг ҳар томонлама ривожланишини, уларда дунёқараш, ахлоқ ва хулқий одатларни шаклланишини ҳамда ижтимоий меҳнатга тайёргарликни таъминлайди.

Таълим мазмунида бутун инсоният тўплаган ижтимоий тажрибаларнинг барча элементлари қамраб олинган. Шахсни келажакка тайёрлашга хизмат қиладиган таълимнинг мазмуни ўз мақсади ва характери жиҳатидан қуйидагича турларда ёки кўринишда амалга оширилади: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва касб-хунар таълими, олий таълим ва олий таълимдан кейинги таълим.

Таълим мазмунини белгилашда «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», таълимга алоқадор давлат ҳужжатлари ва, энг муҳими, давлат эҳтиёжи ва хусусий эҳтиёж, яъни давлат ёки айрим шахслар томонидан қўйилган мақсад методологик асос, маълум буюртма ҳисобланади.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунининг 7-моддасига, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг 3-қисми 3.2; 3.3; 3.3.1; 3.3.2; 3.3.3 - бандларига кўра идоравий бўйсунуши ва мулкчилик шаклидан қатъи назар таълим муассасаларининг барча турлари учун мажбурий бўлган давлат таълим стандартлари (ДТС) белгиланади. Чунки ДТС кадрлар тайёрлаш сифатига,

таълим мазмунига кўйиладиган талабларни; таълим олувчилар тайёргарлигининг зарур ва етарлича даражасини ҳамда таълим муассасаларини битирувчиларга кўйиладиган малакавий талабларни; ўқув юкламасининг зарур ҳажмини; таълим муассасалари фаолиятини ва кадрлар тайёрлаш сифатини баҳолаш тартиби ва механизмининг белгилайди. (ДТС тўғрисидаги Низом, «Ўзбекистон овози» газетаси, 1998 йил 6 январ сони).

Юқоридагилардан келиб чиқиб, биз таълим турларининг мазмунини умумий асосда белгиловчи қуйидаги меъёрларга тўхталиб ўтмоқчимиз:

а) мактабгача таълим.

Ушбу таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди.

Бу таълим 6-7 ёшгача оилада, боғчаларда ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

б) умумий ўрта таълим.

1. Бошланғич таълим (1-4-синф) умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилган.

2. Умумий ўрта таълим (1-9-синф) билимларнинг зарур ҳажмини беради, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради.

в) ўрта махсус, касб-хунар таълими.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқиш йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги

босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб-хунар таълимини беради.

1. Академик лицейлар ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур табақалаштирилган ва касб-хунарга йўналтирилган билим олашларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

2. Касб-хунар коллежи ўқувчиларнинг касб-хунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

г) олий таълим.

Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлайди. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртларида (университет, академия, институт ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида амалга оширилади.

Олий таълим икки босқичга: давлат томонидан тасдиқлаган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги ҳужжатлар билан далилланувчи бакалаврият ва магистратурага эга.

1. Бакалаврият-олий таълим йўналишларидан бири бўйича пухта билим берадиган, ўқиш муддати камида 4 йил бўлган таянч олий таълимдир.

2. Магистратура-аниқ мутахассислик бўйича бакалаврият негизида камида икки йил давом этадиган олий таълимдир.

3. Фуқаролар иккинчи ва ундан кейинги олий таълимни шартнома асосида олишга ҳақлидирлар.

д) олий таълимдан кейинги таълим

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг юқори малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир. Олий ўқув юртидан кейинги таълимни олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот

муассасаларида (аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик) олиш мумкин.

Илмий ва илмий педагог кадрлар тайёрлаш, илмий даражалар, унвонлар бериш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланган.

II. Таълим мазмунини белгилаш мезонлари ва унинг ўзига хос кўринишлари

Мактабгача, ўрта умумий, ўрта махсус ва касб-хунар, ҳамда олий таълим мазмунини шакллантириш, ДТС асосида белгилаш учун қуйидагилар назарда тутилиши керак:

1. Жамият ва давлат буюртмасига мос келиши, яъни баркамол авлодни тарбиялаш мақсадига мувофиқ бўлиши керак.

2. Таълим мазмунига кирган материалнинг юксак илмий ва амалий даражаси таъминланиши зарур.

3. Ўқитиш жараёнининг реал имкониятларини ҳисобга олиш зарур (таълим қонуниятлари, принциплари, метод ва ташкил этиш формалари, ўқувчиларнинг умумий ақлий, жисмоний ривожланиши, мактаб ўқув-услубий ва моддий-техник имкониятлари).

4. Мактабда ўрганиладиган барча ўқув материаллари нуқтаи назаридан таълим мазмунини конструкциялаш ва татбиқ этишда ижтимоий адолатни таъминлаш.

Фанлар асосининг мазмунини белгилаш учун педагогикада қуйидаги мезонлар тизими ишлаб чиқилган:

1. Баркамол авлодни тарбиялаш вазифаларининг таълим мазмунида яхлит ифодаланиши.

2. Асосий фанларга киритилган мазмуннинг илмий ва амалий жиҳатдан юқори даражада бўлиши.

3. Мазмун мураккаблиги ўқувчиларнинг шу ёшдаги реал ўқув имкониятларига мос келиши.

4. Ушбу предметни ўрганиш учун воқеага нисбатан мазмуннинг тўғри келиши.

5. Барча таълим турларида мазмуннинг халқаро тажрибаларни ҳисобга олиб белгиланиши.

6. Таълим мазмунини мавжуд ўқув-услубий ва моддий базани ҳисобга олиб белгилаш.

7. Фан-техника, маданият соҳасида эришилган ютуқлар, олинган натижалар.

8. Фан ва ишлаб чиқаришда янги йўналишларнинг юзга келиши.

9. Кишилар психологиясининг ижтимоий муҳитдан келиб чиқиб ўзгариши.

10. Фандаги интеграцион жараёнларни ҳисобга олиш.

11. Давлат ва ҳуқуқий эҳтиёждан келиб чиқиш.

Шунга кўра, ҳозирги замон фани тараққиёти даражасида, биринчи навбатда, унинг назарий асоси, умумлашган тушунча ва категорияларнинг ўзлаштирилиши ҳисобга олиниши зарур.

III. Ўқув режаси. Ўқув соати сеткаси

Юқорида баён этилган назарий йўналишдан келиб чиқиб, таълим мазмуни ўқув режаси, ўқув дастурлари, дарслик ва ўқув қўлланмаларида ўз ифодасини топади.

Ўқув режаси - мазкур ўқув муассасасини ўз таркибига олган вазирлик томонидан тасдиқланган ҳужжат ҳисобланади, уни ўзгартириш, бажармаслик мумкин эмас. Унда ўқув предметлари таркиби, уларнинг ўқув йиллари, курслар ёки синфлар бўйича ҳафталик соатлар тақсимоти бор. Ушбу ўқув ҳужжатида табиий-математик, ижтимоий-гуманитар ва бошқа фанлар мазкур ўқув юрти ёки таълим муассасаси характерига, умумий ва касбий йўналишлар хусусиятларига боғлиқ ҳолда тақсимланади.

У ёки бу таълим муассасаси, шунингдек, маълум мутахассислик йўналишида ишлайдиган ўқув юртлари ўқув режасига киритилган предметлар шу мутахассисликни эгаллаш

учун зарурий, меъёрий даражада умумий ва касбий йўналиш учун керак бўлган ўқув соатлари ҳажмини белгилайди.

Шунингдек, бўлғуси мутахассиснинг маънавий-маърифий тайёргарлигини давр талабидан келиб чиққан ҳолда кучайтириш учун вазирлик кўрсатмасига биноан қўшимча предметлар, уларга яраша ўқув соатлари ҳам киритилиши мумкин.

Ўқув режасида яна ҳар бири бўйича ЖН (жорий назорат), ОН (оралиқ назорат), ЯН (якуний назорат)ларни ўтказиш муддати, улар учун вақтни белгилаш мезонлари, ҳар бир чорак ва семестрнинг бошланиши, яқунланиши, йиллик якуний ишлар: амалиётлар, ҳисоботларни ўтказиш тажриба муддатлари ҳам аниқ кўрсатилган бўлади.

Ўқув режасида, шу ўқув муассасаси характерида келиб чиқиб, махсус курс, семинар, факультатив машғулотлар учун алоҳида қўшимча соатлар ажратилган бўлиб, уни қандай тақсимлаш ўша ўқув муассасаси ихтиёрига берилади.

IV. Ўқув дастурлари ва уларнинг тузилишига нисбатан қўйиладиган педагогик талаблар

Ўқув дастурлари ҳам ўқув режаси каби мазкур ўқув муассасасини ўз таркибига олган вазирликнинг ўқув-услубий марказида шу соҳанинг етакчи мутахассислари томонидан тузилади ва вазирлик томонидан тасдиқланади.

Ўқув дастурида ўқитиладиган ҳар бир ўқув предмети мазмунининг умумий тавсифи, уларнинг йил ва айрим мавзулар бўйича тақсимооти берилади. Ҳар бир ўқув дастури тушунтириш хатидан бошланади ва унда ўрганиладиган фанга умумий йўналиш берилади, ушбу предметнинг тузилишига қисқача тавсиф, ўқувчилар билан олиб бориладиган машғулотларни ташкил этиш ва ўтказиш юзасидан услубий тавсиялар баён этилади.

Ўқув дастури учун ёзилган тушунтириш хатини чуқур ўрганиш ва таҳлил этиш ҳар бир ўқитувчи учун мажбурийдир.

Ҳозирги замон фанларидаги фундаментал асосларни назарда тутиб, ўқув материалларини йириклаштириш, ихчамлаштириш, уларни етакчи роля ва илмий назариялар атрофида гуруҳлаш, шунингдек, фанлар ўртасидаги интеграцион жараёни ҳисобга олиш, дастурни иккинчи даражали ортикча материаллардан ҳоли қилиш, мураккаблаштириш, кайтариқларга йўл қўймаслик керак. Дунёқараш йўналишини кучайтириш зарур. Предметлараро алоқада объектив дунёни яхлит синтез ҳолида қабул қилиш ва тушуниб этиш кўзда тутилади.

Ўқув дастури тузилишида роля қилувалган талаблар:

1. Таълим-тарбия мақсад ва вазифаларини ҳисобга олиш.
2. Дидактик принципларга роля қилиш.
3. Ўқув фанларининг амалий қимматини кучайтириш.
4. Педагогик технология нуқтаи назаридан дастур тузилишини ҳисобга олиш.
5. Ўқувчининг реал ўзлаштириш имкониятларини назарда тутиш.
6. Таълим мазмуни ва вақт имкониятлари нисбатини ҳисобга олиш керак.

V. Дарслик ва ўқув қўлланмалари

Таълим мазмунининг кейинги босқичда ойдинлаштирилиши дарсликлар ва ўқув қўлланмалари орқали амалга оширилади ва у ўқувчилар эгаллаши керак бўлган билим, кўникмаларнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

Президент И.А.Каримов 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқида ушбу масалага алоҳида тўхталиб, шундай деган эди: «Халқимизга аёнки, таълим дарсликдан бошланади.

Аччиқ бўлса ҳам тан олишга мажбурмиз: деярли барча соҳада дарсликларимиз аҳволи бугунги ва эртанги кун талаблари даражасида эмас. Биз дарслик яратишга энг илғор ва энг шарафли вазифа сифатида қарашимиз, яхши дарслик яратган одамларни бошимизга кўтаришимиз керак. Дарсликни, агар керак бўлса, катта танлов асосида яратишимиз лозим» (Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» Т.1998. 8-бет).

Дарслик тузиш ҳар бир мутахассисдан юқори масъулият, билимдонлик, тажриба ва билим талаб этади ва уни тузишда қуйидагиларга рўй қилиш керак:

- ҳар бир дарслик юксак роявийлик ва илмийлик асосида тузилиши зарур. Дастур мазмунига мос келиши керак;
- қулай ва ихчам бўлиши;
- фикрлар аниқ ва равшан, билимлар жонли бўлиши;
- услубий томонлар кучайтирилиши;
- амалий йўналтирилиши;
- предметлараро ўзаро боғлиқлик назарда тутилиши зарур.

Дарсликда таълим мазмунининг муҳим компонентлари ўз ифодасини топган бўлиши лозим: табиат, жамият, техника, инсоният, фаолият усуллари, тушунча ва иборалар тўғрисидаги назарий билимлар, назария ва қонуниятлар, методологик ва қимматли фикрлар бўлиши керак. Дарслик материаллари ўқувчиларда илмий дунёқараш, маънавият, ахлоқий-хулқий тушунча ва одатларни шакллантиришга хизмат қилади. Унда материалларнинг изчил, системали баён этилишига, билиш методлари билан узвий бўлишига эътиборни қаратиш керак. Дарсликда ўқувчи ижодий қобилиятини, билиш имкониятларини ошириш, мустақил билишни шакллантириш юзасидан топшириқлар, кўрсатма, йўл-йўриқлар, тавсиялар берилади.

Дарсликда дарсда ЭХМлардан фойдаланиш имкониятлари ҳам кўрсатилади.

Таълим мазмуни яна ўқув қўлланмаларида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, ундаги материаллар дарслик имкониятларини кенгайтиради ва янги, қўшимча маълумот характеридаги материалларни ўз ичига олади.

Ўқув қўлланмалари сифатида таълим муассасаларида машқ ва масалалар тўплами, хрестоматиялар, луватлар, маълумотномалар, тарих ва география карталари, энциклопедиялар, программалаштирилган электрон ҳисоблаш воситалари, синфдан ташқари ўқиш учун китоблар, слайд, видеофильм, магнитофон ёзувлари, ўқувчилар учун у ёки бу дарсликка мос ҳолда ёзилган услубий қўлланма ва бошқалар киради.

18-боб. ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ

I. Ўқитиш методлари ҳақида умумий тушунча. Метод, усул ва воситалар.

Метод-грекча *metohodos* - бирон бир нарсани билиш йўли дегани. Метод, умуман олганда, маълум мақсадга эришиш учун йўналтирилган фаолият усуллари йиғиндисиدير.

Ўқитиш методлари муаммоси дидактикадаги энг асосий, долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Бу масаланинг тўғри ҳал этилиши орқали ўқитишнинг барча соҳалари самарадорлиги таъмин этилади. Ёш, энди иш бошлаётган ўқитувчи ўқувчиларни билмасликдан билишга томон етаклаш борасида катта қийинчиликларга учрайди. Қандай йўл, усул ёки восита болаларнинг чуқур, мустақил, кенг қамровли билим олишини таъминлайди, ижодий фикрлаш сари етаклай олади, мустақил билиш фаолиятини йўлга қўя олади? Бу масалани ўқитиш методлари ҳал этади.

Шунга кўра, ўқитиш методлари деб, *ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълим вазифаларини ҳал этишга йўналти-*

*рилган биргалликдаги фаол фаолиятини йўлга қўйишга хизмат қиладиган йўл ва усуллар йиғиндиси*га айтилади.

Ўқитиш методлари характерига кўра икки томонлама кўринишга эга. У:

- 1) ахборот ва бошқарув;
- 2) ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш вазифаларини бажаради.

Ҳар бир метод қатор элементлардан иборат бўлиб, улар усуллар деб аталади ва у ушбу методнинг фойдали иш коэффициентини, унинг самарадорлигини оширади.

Масалан, машқ методида ўқувчи бажарган ишларни таҳлил этиш, хатоларни кўрсатиш ва ҳ.к. Бу ўринда машқ - бу метод; таҳлил этиш, хатоларни кўрсатиш усуллардир.

Демак, метод қатор самарали усуллар йиғиндиси ўлароқ, бир қатор дидактик вазифаларни бажаради: янги материал билан таништиради, билим ва кўникмаларни эгаллаш, уларни мустақамлаш, амалиётда қўллаш операцияларини бажаришда қўлланилади.

Ўқитиш методи ҳамма вақт икки муҳим вазифани: бошқарувчилик ва ижрочилик вазифаларини бажаради.

Ўқитиш методида бошқарувнинг ўзига хос томони шуки, ўқитувчи бошқара бориб, ўқувчи фаолиятининг ички ва ташқи томонларини ҳам билиши зарур.

Кўпинча, ўқувчи фаолиятининг ташқи томони (ўқувчи кузатади, ўқийди, эшитади, маълум вазифаларни бажаради) жараённинг ички томони муносабатини билдирмайди, ўқувчи фаолиятини англаш, тушуниб етиш, унга бевосита таъсир кўрсатишда аниқ намоён бўлмайди.

Шу жиҳатдан қаралганда, ўқитиш методлари олдида жараённинг ички моҳияти, сифат томонларини кўра билиш, ўқувчида фаол, мустақил фаолиятни уйғота олиш, ўша материални ўзининг эҳтиёжига айлантириш муаммоси туради. Буни ҳал этишнинг педагогик моҳияти ўқитиш методлари олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўқитиш методларининг ўзига хос яна бир томони **ўқувчи муносабати, қарашларининг ўзгариб туриши** билан ва, шунга кўра, жараёни **коррекциялаш** билан боғлиқ.

Ўқитиш методларининг яна бир ўзига хослиги болани билмасликдан билишга қараб етаклай бориб, кейинчалик уни **мустақил билиш фаолиятини ташкил этишга ўргатиб боришдадир**. Худди шу масала ўқитиш методи олдидаги энг асосий муаммо ҳисобланади.

Ўқитиш методларининг таъсирчанлигини ошириш учун **бир қатор воситалар тизими** хизмат қилади.

Восита деганда, ўқув жараёнини жиҳозлашга, уни такомиллаштиришга, таъсирчанлигини оширишга ёрдам берадиган барча нарса, ходисалар, таъсир жараёнлари ва бошқалар тушунилади.

Масалан: китоблар: (дарслик, қўлланмалар, программалаштирилган ўқув қўлланмалари, дафтарлар ва х.к.); кўрғазмали қуроллар; махсус жиҳозланган кабинет, лаборатория хоналари; техник воситалар; ўқитувчи образи ва б.к. Булар комплекс ҳолда у ёки бу метод самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

II. Ўқитиш методларини гуруҳлаш ва танлашга нисбатан қўйиладиган педагогик талаблар

Ҳозирги замон дидактикаси, умумий тан олинган ўқитиш методлари классификациясига эга эмас. Шунинг учун ўқитиш методларининг кўплаб имкониятлари мавжуд бўлганлиги учун, уларни бир нечта асосларга кўра гуруҳлаш мумкин:

1. Ўқитиш методларини уларнинг узатиш манбалари ва ахборотларни қабул қилиш характерига кўра гуруҳлаш (сўз воситасида ўқитиш, кўрғазмали ва амалий ўқитиш методлари) мумкин (С.И.Петровский, Е.Я.Голант).

2. Таълимнинг мазкур босқичида ҳал этилиши мумкин бўлган дидактик вазифаларга кўра гуруҳлаш мумкин:

- Билимларни ўзлаштириш методлари.
- Кўникма ва малакаларни шакллантириш методлари.
- Билим, кўникма ва малакаларни мустақкамлаш ва текшириш методлари (М.А.Данилов, Б.П.Есипов).

3. Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчилар билиш фаолиятининг характери билан боғлиқ ўқитиш методлари:

- Тушунтириш-иллюстратив (ахборот-рецептив).
- Репродуктив, муаммоли, қисман тадқиқот (эвристик).
- Илмий-тадқиқот характеридаги методлар (М. Н. Скаткин, И. Я. Лернер).

4. Ўқитиш методларини ўрганиш ўқиш методлари билан боғлиқ ҳолда гуруҳланади:

- Ахборот-умумлаштирувчи ва бажарувчи.
- Тушунтириш-репродуктив.
- Инструктив-амалий; тушунтириш-қўзғатувчи ва қисман изланувчи.

5. Бир вақтнинг ўзида узатиш манбаи ва мантиқий асосига кўра (Н.М.Верзлин); узатиш манбаи ва ўқувчиларнинг ўқув фаолиятидаги мустақиллик даражасига кўра (А. Н. Алексюк, И. Д. Зверев) тавсифланади.

Ўқитиш методларини бундай турлича гуруҳлашга ёндашиш улар тўғрисидаги билимларни дифференциялаш ва интеграциялашнинг табиий жараёнини кўрсатади.

Одатда ўқитиш методларини танлаш ва қўллаш вақтида қуйидаги каби бир қатор педагогик талабларга риоя қилиш зарур:

1. Ўқитиш методлари таълим принципларига мос келиши керак.

2. Ўқитиш методлари таълим-тарбия мақсад ва вазифаларига боғлиқ ҳолда танланиши зарур.

3. Ўқитиш методлари таълим мазмунига, ўтиладиган материал характерига кўра танланади.

4. Ушбу методлар ўқувчиларнинг билиш, ўқув имкониятларига мос келиши (ёши, жисмоний, рухий)га; тайёргар-

лик даражасига, синф жамоасининг ўзига хослигига кўра танланади.

5. Мазкур шароит ва ўқитишга ажратилган вақтга борлиқ.

6. Ўқитувчининг имкониятларига яъни, тўплаган тажрибаси, назарий ва амалий тайёргарлигига, шахсий ва касбий сифатларига борлиқ.

III. Ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари

Ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари:

1. Сўз воситасида баён этувчи методлар; кўргазмали методлар; амалий методлар. Бу гуруҳ методлар материални узатиш ва қабул қилиш аспектида қараб чиқилади.

2. Индуктив ва дедуктив методлар. Бу методлар логикий аспектда қараб чиқилади.

3. Репродуктив ва муаммоли методлар (фикрлаш аспектида).

4. Мустақил ишлар ва ўқитувчи ёрдамида ишлаш (ўқув фаолиятини бошқариш аспектида);

Сўз воситасида баён этувчи методлар (кириш, тушунтириш, хулоса, ҳикоялар)

- Ҳикоя. Тушунтириш.
- Ўқув маърузалари.
- Семинар.
- Сухбат ва б.к.

Ўқитишда кўргазмали методлар:

- Намойиш этиш методи.
- Иллюстрация методи.

Ўқитишда амалиёт ишлари методлари:

- Ёзма ва оғзаки машқлар.
- Лаборатория ишлари.

- Амалий машғулотлар (устахона, ишлаб чиқариш цехларида).

- Турли машиналарда машқлар бажариладиган амалий ишлар.

Индуктив ва дедуктив методлар. Ўқув материалларининг мазмуни ҳаракат мантиқини, механизмини очишга ёрдам беради.

Одатда, индуктив методда хусусийдан умумийликка, далиллар, ҳодисалар таҳлилидан умумий хулоса чиқаришга қараб борилади. Бунинг учун қуйидаги вариантни кўриб ўтайлик.

1-вариант Ўқитувчи:	Ўқувчи:
Фактларни баён этади. Тажрибаларни намойиш этади. Кўргазмали қуролларни кўрсатади, турли машқларни бажаришни ташкил этади ва аста-секин умумлаштиришга, тушунчаларни аниқлашга, қонуниятларни белгилашга қараб боради.	Дастлаб фактларни ўзлаштиради, кейин хулоса чиқаради ва ўқув характеридаги умумлаштиришга қараб боради.
2-вариант Ўқитувчи:	Ўқувчи:
Ўқувчиларнинг олдига муаммоли вазиятни қўяди, бунда ўқувчининг хусусийдан умумийга қараб боришига ёрдам берадиган мустақил фикрлашни ташкил этади.	Фактлар устида мустақил ўйлайди ва маъқул бўлган хулоса ва умумлашмалар қилади.
Дедуктив метод.	
Бу-умумийликдан хусусийликка, теорема, қонун, қонда, хулосалардан фактлар, нарса ва ҳодиса, бевосита жараённи ўзига қараб бориш усули.	
Ўқитувчи	Ўқувчи
Дастлаб умумий қонда, назарияни баён этади ва бундан ўқувчини аста-секин фактлар, конкрет ҳолатларга қараб етаклаб боради.	Умумий қонун, қонда, назарияларни ўзлаштиради, қабул қилади, сўнгра уларнинг амалда исботини кўради.

Репродуктив метод

Фикрлашнинг репродуктив характери ўқитувчи томонидан берилаётган билимларни фаол қабул қилиш ва эслаб қолишни кўзда тутди. Репродуктив методнинг моддий асоси ҳисобланган сўз воситалари, кўргазмали ва амалий методларсиз ушбу методни амалга ошириб бўлмайди.

Ўқитувчи ҳикоясини репродуктив тарзда қўйганда фактлар, далиллар, тушунчаларни аниқ, тайёр ҳолда шакллантиради, асосийларига эътибор беради ва уларнинг пухта ўзлаштирилишини таъминлайди.

Маъруза вақтида ўқитувчи энг муҳим тушунча, илмий маълумотларга алоҳида эътибор беради, доскада алоҳида ёзувлар ташкил қилади.

Репродуктив тарзда ташкил этилган суҳбат жараёнида ўқитувчи ўқувчи илгари эгаллаган фактлар, билимларга таянади, лекин қандайдир тахмин, ғояни муҳокама қилишни ташкил этмайди.

Кўргазмали репродуктив метод ахборотларнинг ўқувчи томонидан фаол ва пухта ўзлаштирилишини ташкил этиш мақсадида қўлланилади. Бунга В. Ф. Шаталов томонидан фойдаланилган таянч конспектлари мисол бўла олади. Ундан ўқувчи изчиллик билан эслаб қолиши керак бўлган ёрқин фаоллаштирувчи рақам, сўз ва чизмалар ўрин эгаллаган.

Репродуктив характердаги амалиёт ишлари шу томони билан ажралиб турадики, бунда ўқувчилар олдинги билимларни мустақил амалиётга татбиқ этиш билан шуғулланмай, олдинги эгалланган кўникма ва малакаларни бир неча бор такрорлашни машқ қилади.

Умуман олганда, ўқитувчининг репродуктив методи ўқувчиларда тафаккур, мустақиллик, ихчам фикрлаш, изланувчанлик кўникмалари шаклланишига ёрдам бермайди. Ушбу методни ортиқча қўллаш билимларни эгаллашда формализмга олиб келади.

Муаммоли-тадқиқот методлари

Бу ўринда ўқитувчи қуйидаги усуллардан фойдаланади:

Муаммоли ҳолат яратади. Масалан, саволлар қўяди, масалалар тавсия қилади, тажриба топшириқларини беради, вазият яратади.

Ушбу муаммоли ҳолатни ечишда кўпчилик муҳокамасини ташкил этади. Хулосалар тўғрилигини тасдиқлашга эришади. Тайёр муаммоли топшириқларни илгари суради. Ўқувчилар ўзлари олдин эгаллаган билим, тажриба, кўникма ва малакаларга таяниб, муаммоли вазиятларни ечишга киришади. Муаммоли-тадқиқот методи амалиётда сўз воситалари; кўргазмали, амалий ишлар методлари ёрдамида қўлланилади.

Масалан, материални муаммоли тарзда баён этиш; муаммоли ва эвристик суҳбат; муаммоли лаборатория ва амалиёт ишларини ташкил этиш.

Ўқитувчи ўқув материални муаммоли усулда ҳикоя қилиш ва маърузани муаммоли ташкил этиш орқали машғулот давомида исботлаб, умумлаштириб, фактларни таҳлил этиш орқали тингловчилар фикрини етаклаб, уларни шу жараёнда фаол, муҳокама, мулоҳаза юритиш фаолиятини ташкил этади.

Ўқитиш методларини муваффақиятли қўллаш шартлари

Қайси вазифалар ечимида бу методларни, айниқса, муваффақиятли қўллаш мумкин?

1. Сўз воситасида баён этувчи методларни - ўқувчида назарий ва амалий билимлар шакллланган бўлса.

2. Кўргазмали методларни - кузатувчанликни ривожлантириш ва ўрганилаётган масалага эътиборни ошириш учун.

3. Амалий методларни - амалий кўникма ва малакаларни ривожлантириш учун.

4. Репродуктив метод - билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш учун.

5. **Тадқиқот методи** - мустақил фикрлашни, изланиш кўникмасини, ишга ижодий ёндашишни ривожлантириш учун.

6. **Индуктив методни** - умумлаштира билишга ўргатиш, индуктив фикрлашга ўргатиш учун.

7. **Дедуктив методни** - воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қила олиш кўникмасини ривожлантириш учун.

8. **Ўқув фаолиятида** – мустақилликни ривожлантириш учун ўқув меҳнати кўникмасини шакллантириш мақсадида қўллаш мумкин.

Ўқитиш методларини оптимал даражада танлаш бўйича бир нечта машқ

1-савол. Мавзунини ўрганишни ўқувчиларнинг мустақил иши методи орқали амалга оширса бўладими?

Мумкин, агар:	Мумкин эмас, агар:
<ul style="list-style-type: none"> • мазмун етарли даражада содда бўлса; • ўқувчи мустақил ишлашга тайёр бўлса 	<ul style="list-style-type: none"> • материал ўта мураккаб бўлса; • дарслик билан ишлашга ўқувчи тайёр бўлмаса

Ўқитувчи мустақил ишлаш методини танлайди ёки бошқа методни танлашда давом этади.

2-савол. Бу мавзунини тадқиқот методи орқали ўрганишни ташкил этса бўладими?

Мумкин, агар:	Мумкин эмас, агар:
<ul style="list-style-type: none"> • материал ўртача мураккабликда бўлса; • бу мавзунини ўрганиш учун муаммоли тарзда муҳокама қилишга вақт бўлса; • ўқувчи муаммоли ҳолатларни ечишда мустақил тайёргарликка эга бўлса 	<ul style="list-style-type: none"> • материал ўта мураккаб бўлса; • ўқувчиларда муаммоли ҳолатни ҳал этишга етарли билим бўлмаса; • шу мавзу учун ажратилган вақт муаммоли вазиятни ҳал этишга етмаса

- Қизиқтирувчи методлар - билиш ўйинлари. Масалан, ўйин саёҳат, электрон викторина.

- Ҳаётий ҳолатларни таҳлил этиш: тарих, жамиятшунослик дарсларида. Масалан, илмий-техника жараёни сизнинг туман, шаҳрингизга қандай таъсир кўрсатди? (таҳлил этиш).

- Ўқишда муваффақиятга эришиш ҳолатини яратиш. Бунда раъбатга муҳтож ёки қийналиб қолган болаларни мураккаб ҳолатдан олиб чиқиб кетиш учун унга кучи етадиган топшириқларни бериб, кейинчалик топшириқларни мураккаблаштириб бориш.

IV. Ўқув фаолиятини раъбатлантирувчи ва қарашларни чуқурлаштирувчи методлар

Инсон фаолиятининг тузилишини турлича тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, ҳамма вақт унда мотивация компоненти зарурлиги намоён бўлади. Агар шахсда кучли, ёрқин, чуқур билим олишга эҳтиёж бўлса, ҳар қандай фаолият шу вақтда самарали ва сифатли натижа беради. Бу ҳолатда шахс ҳар қандай қийинчилик, тўсиқларни, мураккаб вазиятларни ҳам енгиб, мақсад сари интилади. Худди шу нарса ўқув фаолиятига ҳам тегишлидир. Агар ўқувчида ўқишга нисбатан ижодий муносабат, билим олишга кучли интилиш бўлса ва у доимий эҳтиёжга айланса, ўқув жараёнининг натижаси юқори бўлади. Бунинг учун бутун ўқитиш методлари бойлигини нафақат билимларни етказиш, балки мотивларни чуқурлаштиришга ҳам сарфлаш керак.

Раъбатлантирувчи методларнинг асосий кўринишлари икки катта гуруҳга бўлинади:

1. Ўқувчиларда билимга қизиқишни шакллантирувчи методлар.

2. Ўқишда бурч ва масъулиятни оширувчи методлар.

Ўқувчиларда билимга кизиқишни шакллантириш учта мажбурий ҳолат билан характерланади.

1. Фаолиятга нисбатан ижобий ҳиссиёт.

2. Ушбу ҳиссиётнинг билиш томонлари.

3. Бевосита фаолиятнинг ўзидан чиқаётган мотивлар.

Бу ўринда илғор ўқитувчилар ахлоқий-ҳиссий туйғуларни уйғотадиган усулларни қўллайдилар. Ҳиссий туйғу, ҳаяжонланиш, рухий кийналиш ҳиссини уйғотадиган ҳолатларни дарс мазмунига киритиш. Қизиқтирувчи ҳолатларни яратиш. Масалан, физикада, «Физика ҳаётда», «Физика эртақда», ва б.қ, ёки бадиий адабиётлардаги образлар талқини.

Турли дидактик, кизиқарли ўйинлар ҳолатини киритиш ҳам ўқувчиларнинг билишга бўлган кизиқишини оширади.

Бурч ва масъулият ҳиссини уйғотадиган методлар туркум усуллар йиғиндисидан унумли фойдаланиш орқали амалга оширилади.

Масалан, ўқитишнинг ижтимоий ва шахсий аҳамиятини тушунтириш. Талаблар қўйиш. Уни бажариш ҳар бир ўзбекистонлик ёшнинг бурчи эканлигини англатиш усули: муваффақиятли иши учун мукофотлаш ва бу ўринда қилган хизматини давлат ва кўпчилик учун аҳамиятини таъкидлаб ўтиш;

Талабларнинг бажарилишини тезкор тарзда назорат қилиш ва зарур ҳолатларда камчиликларни кўрсатиш ва тузатиш йўлларини айтиб бериш керак.

V. Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари

Оғзаки назорат методи (оммавий ва яқка тартибда сўраш).

Ёзма назорат методи (иншо, машқ, назорат ишлари ўтказиш).

Лаборатория назорати методи.

Машина назорати методи.

Ўз-ўзини назорат методлари (мустақил таҳлил этиш, ҳатоларни топиш, уларни тузатиш, олдини олиш ва б.к.)

19-боб. ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

I. Таълимни ташкил этиш ва унинг шакллари

Таълимни ташкил этиш шакли ўқув жараёнининг муҳим компоненти ҳисобланади. Унда ўқитувчи фаолияти билан ўзаро боғлиқ ҳолда ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этишнинг шакли, вақти аниқ ўз ифодасини топган. Бу ерда (яъни шаклда) мазмун яширин бўлади. Бундай ташкил этиш шакли оммавий гуруҳ, индивидуал тарзда амалга оширилади. Ўқитувчи бу ўринда ўқув жараёнининг вазифаси ва ўқувчилар ўқув фаолиятининг характериға кўра билим манбаи, маслаҳатчи, назоратчи, ташкил этувчи, баҳоловчи сифатида иштирок этади.

Ташкил этиш шаклларида таълимнинг мақсади, мазмуни ва методлари ўзаро бирликда иштирок этади.

Мактабда таълимни ташкил этиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ўқитишнинг турлича тизими амал қилиб келинганини ва, бу ўринда, у ёки бу шаклга алоҳида эътибор берилганини кўрамиз.

Масалан, ўрта асрларда-индивидуал-гуруҳ тизими.

Англияда, ўқитишнинг белл-ланкастер тизими. Таълим олувчиларнинг қобилиятларига кўра дифференциал ўқитиш: XX асрнинг 20-йилларида мавжуд бўлган бригада-лаборатория ва ҳозирги мавжуд синф-дарс тизимларини кўриб ўтиш мумкин.

Агар биз чет эл, айниқса, ривожланган мамлакатлар таълим тизимиға эътибор берсак, бу ерда кўпроқ ўқувчиларнинг қобилиятлари, қизиқишлари, хоҳишларига

кўра индивидуал тарзда ўқитиш кенг йўлга қўйилган. Ҳатто бу ўринда, ўқувчилар томонидан таълимнинг мақсади, мазмуни ва воситаларини эркин танлаш орқали таълимни ташкил этиш йўлга қўйилганининг гувоҳи бўламиз.

АҚШ мактабларида кенг тарқалган Трамп режасига кўра ўқишга кетадиган вақтнинг 40 фоизи катта потокларни ўқитишга (100-150 одам); 20 фоизи 10-15 одамга мўлжалланган кичик гуруҳларга ва 40 фоиз вақт мустақил ишлашга сарф қилинади. Бу ерда фаолият марказини таланти, қобилиятли болалар тўғрисида гамхўрлик, уларга яратиладиган шарт-шароитлар ҳамда бундай болаларнинг тез, пухта билим олишлари ташкил этади.

Бу тизимнинг танқид остига олинаётган томони шундаки, болаларнинг системали, илмий, изчил билим олишларига эътибор берилмайди. У ҳолда қайси йўналиш маъқул? Илгарилаб кетиш назариясимми? Ёки ўқувчиларга қатъий вақт, муддат, тизим асосида чегараланган билимларни сингдиришми?

Агар биз ўқувчиларни келажакда мустақил ижодий фаолиятга тайёрлашни мақсад қилиб қўйган бўлсак, энг муҳими, ўқувчининг мустақил билиш фаолиятини ташкил этиш, ўз-ўзини назорат, баҳо бериш каби сифатларни, олган билимларни ижодий қўллай олиш кўникмаларини шакллантириш ўқитиш жараёни учун бош йўналиш, айтиш мумкинки, бош мезон бўлиб қолишини ҳисобга олсак, таълимни ташкил этишнинг қатъий қилиб қўйилган тизими самараси қандай бўлиши керак?

Ҳозирда таълимни ташкил этишнинг турли шакллари, таълим мақсадлари, мазмуни ва унинг натижавий томондан технологик хусусиятларини ўрганиш ва ижодий қўллаш ушбу ўрганилаётган мавзунинг бош мақсади бўлиб қолиши керак.

Юқоридаги саволларга жавоб топа бориб, ҳар бирини алоҳида қараб чиқамиз.

II. Дарс - таълимни йўлга қўйишнинг асосий шакли эканлиги

Таълимни ташкил этиш муаммоси таълим-тарбия мақсадларини самарали амалга оширишга қаратилган бўлиши керак. Шу мақсадда, XVII аср охирларида буюк чех педагоги Я.А.Коменский томонидан («Буюк дидактика» асарида) ушбу масала назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиб чиқилди ва таълимни ташкил этишнинг асосий шакли бу синф-дарс системаси деб топилди. Синф-дарс системаси амалда ҳозиргача кўпчилик Европа ва МДХ мамлакатларида таълимни ташкил этишнинг асосий шакли сифатида қўлланиб келинмоқда.

Унга мувофиқ синф - маълум бир ёшдаги, билим даражаси бир хилда бўлган ўқувчилар гуруҳи. Дарс эса тугалланган, вақти чегараланган ва маълум ўқув-тарбия вазифалари ҳал этиладиган ўқув машғулоти дир. Ҳар бир дарс жадвалга киритилган бўлиб, вақт ва ўқув материали ҳажми чегараланган.

Дарс бошқа ўқув шаклларида фарқли ўлароқ, таълимни ташкил этишнинг доимий шакли ҳисобланиб, унда ўқувчилар томонидан билим, кўникма ва малакаларни системали ўзлаштириш йўлга қўйилади.

Дарс таълимни ташкил этишнинг ихчам шакли ҳисобланиб, у ўзида турли-туман мазмун ва унга кўра хилма-хил метод, усуллар қўлланиладиган жараёнларни бирлаштирган.

Дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги актив фаолияти йўлга қўйиладиган ва ўқувчиларнинг доимий гуруҳи билан ишлаб, жамоани ташкил этиш ҳамда шу орқали ўқувчилар тарбиясини комплекс ҳал этиш имкониятини берувчи машғулоти тури ҳисобланади.

Дарс ўқувчиларда билиш имкониятларини шакллантиришга, яъни фаоллик, мустақиллик, ижодкорлик каби сифатларни тарбиялашга имкон беради.

Шундай қилиб, дарс ўқув жараёнининг барча компонентларини бирлаштирувчи, қувват берувчи, асосан, таълимнинг мақсад, мазмун ва методи бирлигини таъминловчи машғулот кўринишидир.

Дарсда ўқув жараёнининг қонуниятлари, қарама-қаршиликлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари ўз ифодасини топган.

Дарснинг юқорида кўрсатилган ўзига хос афзалликлари ўз-ўзидан ўқитиш муваффақиятини тўла таъминлаб бермайди.

Дарснинг моҳияти ўқувчилар ижодий-мустақил билиш жараёнини ташкил этиш билан ҳам борлиқ.

Дарс - бу ўқувчилар билиш фаолиятини, таълим жараёнининг ривожланиши ва ўқувчилар тарбиясини мақсадга мувофиқ йўлга қўйиш воситасидир. Энг муҳими, дарс самарадорликнинг энг юқори даражада таъминлашга эришишидир.

Бу борада олиб борилган тадқиқотлар шунини тасдиқлаётгани, энг муҳими, дарс ўқувчиларнинг мустақиллиги ва фаоллигини ҳар томонлама оширишдан иборат бўлсин.

Бу борадаги ҳозирги замон йўналишларида, асосан, ўқувчилар билиш фаоллигини ошириш, мустақил ишлаш кўникмаларини сингдириш, таълимда муаммоли, программалаштирилган, дифференциал ёндашувлар, тадқиқот методлари родини ошириш, фанлараро ўзаро алоқа, техника воситаларидан унумли фойдаланиш, педагогик технологияларни жорий этиш каби йўналишлар ўз ифодасини топмоқда.

Дарсда ўқувчилар фаоллигини ошириш учун мақсадларни майда, аниқ бўлақлар (дозировка)га бўлиш ва шунга яраша мазмун, метод ва шакл белгилаш, натижаларни олдиндан кўриш ва унга эришишнинг аниқ йўллари белгилаш муҳимдир. Ўқувчида шу жараёнга мувофиқ чуқур ижтимоий, иқтисодий ва маънавий мотивларни юзага келтириш билан юқори самарага эришиш мумкин:

III. Дарс турлари ва уларнинг тузилиши

Ҳозирги замон дарсларини такомиллаштириш йўлидаги энг мураккаб масалалардан бири дарсларни турларга ажратиш ва уларнинг тузилишини белгилашдан иборат. Айрим дарсларнинг сифат жиҳатидан турличалиги уларнинг мақсади ва мазмуни, ўқитиш методикаси, мактабнинг ўзига хослиги, ўқитувчи ва ўқувчилардаги ўзаро ёндашувлар билан характерланади.

Дарсларнинг турли-туман кўриниши уларнинг умумий ҳолатларини, тавсифини аниқлаш учун дарсларнинг таснифи (классификацияси)ни белгилаш заруриятини келтириб чиқаради.

Бу масалада, дидактикада турлича ёндашувлар мавжуд. Жумладан, дарснинг ўтиш усулларига қараб турларга ажратишга ҳаракат қилинган.

Масалан, дарс-маъруза, амалий машғулотлар дарси, кино дарслар ва б.қ.

Бошқа ҳолларда, ўқувчилар билиш фаолиятининг характерига кўра турларга ажратилган: фактларни дастлабки қабул қилиш, тушунчалар ҳосил қилиш дарси ва б.қ. ёки ўқувчиларнинг мустақил ишлари даражаси бўйича турларга ажратилган: ўқувчиларни синф билан ишлаш дарси, мустақил ишлаш дарси ва б.қ.

Дарсларнинг умумий тизимида, уларнинг ўрни ва дидактик вазифаларига кўра, энг кўп тарқалган дарс турлари қуйидагича:

1. Янги билимларни ўқувчилар томонидан фаол ўзлаштириш дарси.

2. Кўникма ва малакаларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш дарси.

3. Билимларни умумлаштириш ва системалаштириш:

4. Қайтариш-такрорлаш ва мустаҳкамлаш, бошқача айтганда, билим, кўникма ва малакаларни комплекс қўллаш дarsi.

5. Назорат-текшириш дарслари.

6. Бир нечта дидактик вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган комбинациялашган дарслар.

Лекин бу дарс турлари ҳам дарс олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни тўлалигича ҳал этиб бермайди. Бу масалани ҳал этувчи тадқиқотлар, дарсларни такомиллаштириш, янги турларини ишлаб чиқиш давом этади.

Дарс тузилиши ва уни ҳал этиш муаммолари ҳам юқоридагидек тарзда таҳлил этиб берилмоғи лозим.

Илмий тадқиқотчилар ва илғор ўқитувчилар дарс тузилишидаги қуйидаги ҳолатлар ҳисобга олиниши зарур, деб ҳисоблайдилар. Дарс тузилиши нафақат шу машғулотларнинг ташқи кўринишини ифодалайди (яъни ўқитувчи-ўқувчиларнинг фаол муносабатларини ўрнатиш), балки, энг асосийси, унинг ички жараёнини, моҳият - мазмунини очиқ берадиган бўлиши, ўқитувчи ва ўқувчилар актив фаолиятида мустақил, ижодий билиш жараёни кечишини ҳисобга олиши керак.

IV. Дарсда ўқув ишларини йўлга қўйишнинг турли кўринишлари

Дарс жараёнида ўқитувчи ўқувчиларнинг фаол билиш фаолиятини таъминлайди, уларни мустақил билиш жараёнини ташкил этиш методикаси билан қуроллантиради ва бу ўринда таълимни ташкил этишнинг турли шаклларида (жумладан, оммавий, гуруҳ ва индивидуал шаклларида) унумли фойдаланади. Ўқитувчилар ўқув ишларини ташкил этиш билан бирга ўқувчилар ўртасида ўзаро тушуниш, ёрдам, ҳамкорлик ва синф жамоасини шакллантириш ва ривожлантириш каби сифатларни ҳам кўзда тутадилар.

Оммавий ишлар дарсда ўқувчиларнинг ўқитувчи ва бутун синф билан муносабатларини ўзаро ишонч асосида йўлга қўйишга ёрдам беради. Булардан ташқари, таълимий-тарбиявий ва ривожлантирувчилик вазифаларини ҳал этишга, билишга бўлган ҳавас, ишончни ошириш ўқитиш жараёнини фаоллаштирувчи турли метод ва усулларни қўллаш имконини беради.

Шу билан бирга, таълимни ташкил этишнинг ушбу кўриниши ҳар бир ўқувчининг ривожланиш даражасини, билиш имкониятлари ва қизиқишларини, ўзига хос томонларини етарли даражада ҳисобга ололмайди. Ҳар бир ўқувчининг билиш фаолияти самарадорлигини максимал ошириш учун уларнинг ўзига хослигини ҳисобга олиш керак.

Масалан, ўқитувчи дарс вақтида суҳбат методидан фойдалана бориб, синф олдига саволларни қўйиб, уни тушунтириб, изоҳ-лаб бергач, синф жамоасининг фикрини ва, шу билан бирга, ҳар бир ўқувчининг ўзига хослигини, унинг имкониятларини ҳам ҳисобга олади. Оммавий ўқитиш шундай ташкил этиладики, бу ўринда ўқув жараёнида ҳар бир ўқувчининг у ёки бу саволга муносабати, ҳал этиш услуби, фикрни ривожлантириш имкониятлари ҳисобга олинади. Бу эса ўқув жараёнига ўзгартиришлар киритиш, метод ва мазмун коррекциясига эътибор бериш имконини беради.

Дарс ўқувчиларнинг индивидуал ишлашида юқори даражада мустақиллигини таъминлашга, тайёргарликнинг максимал ҳолатига эришишга, ҳар бир боланинг қобилияти ва билиш имкониятларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Индивидуал ишлаш таълимда ҳар бир ўқувчининг тайёргарлиги ва имконияти даражасида ўсиш тезлигини кузатиш, ўрганиш имкониятини беради. Унинг муваффақияти ўзига хос вазифаларни тўғри танлаш, системали назорат, содир бўлган камчиликларни тезкор ҳал этиш имкониятини беради. Тўғри ташкил этилган индивидуал ишлар ўқувчиларда мустақил билим олиш кўникмаси ва эҳтиёжининг юзага келишини таъминлайди.

Индивидуал ишлашнинг камчилиги шундаки, болалар бир-бирлари билан ўртоклашмайди, фикр алмашмайди, эгалланган билимлар бошқаларнинг, жамоанинг бойлигига айланмайди.

Бу камчиликларни бартараф этишда дарсни гуруҳ қилиб ташкил этиш ёрдам беради.

Дарсда ўқувчилар билан гуруҳ бўлиб ишлашда улар ҳар хил ёки бир хил вазифани бажарувчи бир нечта кичик гуруҳларга бўлинади. Шунга кўра, ишлар бир хилда ёки алоҳида гуруҳ ишлари ташкил этилади. У ёки бу ҳолда ҳам гуруҳ ишлари оммавий ва индивидуал ишлар билан бевосита боғлиқ. Бу ўринда энг қулай гуруҳ 5-7 кишидан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ. Шунингдек, гуруҳ ишларида жуфт-жуфт бўлиб ишлаш ҳам яхши самара беради. Гуруҳлар билиш имконияти бир-бирига ўхшаш ўқувчилардан тuzилса, натижа самарали бўлади.

Ўқувчиларнинг гуруҳ бўлиб ишлаши бир қатор дидактик муаммоларни ечишда: мисол, масала ва машқлар ечимида; қайтариш ва мустаҳкамлашда; янги материални ўзлаштиришда; билим ва кўникмаларни шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эга. Индивидуал ишлашга ўхшаш, гуруҳ ишларида ҳам мустақил топшириқлар берилади, лекин бундай ишлашда ўқувчилар жамоа бўлиб ишлаш методига одатланадилар ва бу метод объектив тушунчаларни шакллантиришнинг етарли шarti бўлиб қолади.

Умуман олганда, дарсда ўқувчилар билан ишлашнинг қайси шаклидан фойдаланиш ўқув предмети, ўрганилаётган материалнинг мазмуни, ўқитиш методлари, синф ва айрим ўқувчиларнинг ўзига хослигидан келиб чиқади. Ўқув жараёнининг муваффақияти ҳамма вақт ҳам жараён қатнашчиларининг ўзаро муносабатлари қай даражада йўлга қўйилиши, бошқарилишига боғлиқ бўлади.

V. Дарсда ўзаро муносабатлар масаласи

Ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиядаги муваффақият уларнинг ўқитувчилар ва синфдошлари билан ўзаро муносабатларига боғлиқ.

Нафақат ҳаётий тажриба, балки махсус ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқув жараёнида иштирок этувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатдаги рағбатлантирувчи таъсир дарсда ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради ва дарс натижасига таъсир этади. Тадқиқотчиларнинг жумладан, Г.И.Щукина (Проблема познавательного интереса в педагогике. М., 1971)нинг фикрича, ижтимоий рағбат ўқувчи шахсига бошқа рағбатлардан кучлироқ таъсир этади. Бизнинг фикримизча, рағбат берувчи омилни идеаллаштириш ёки бир томонлама изохлаш билиш жараёнида ўқувчи ички мотивлари, қарашларини чегаралаб қўйишга олиб келади. Тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, ўқувчиларнинг билиш фаоллиги ва қизиқишига сабаб бўлувчи рағбатлар (стимуляторлар), одатда ўқув жараёни қатнашчилари ўртасидаги муносабат билан боғлиқ бўлиб, улар турлича кўринишга эга: ўқув фаолиятида ҳиссий кайфият яратиш; ўқувчининг педагогик оптимизми; ўқувчиларнинг билиш кучига ишонч; рағбатлантириш; дарсда ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида ўзаро қўллаб-қувватлаш.

Буларнинг барчаси нафақат ўқувчиларнинг қизиқиши ва муваффақиятида ифодаланади, балки, ахлоқий муносабатларда ижобий тажриба тўпланишига, инсонларга ҳурмат ва инсонпарварлик ҳиссини тарбиялашга ҳам ёрдам беради.

Ўқитувчи дарсда ўқитиш натижалари ҳақида қайта ахборот олади. Ўқувчи ҳам ўзи ҳақида қайта ахборот олади (билими, англаш қобилияти, мотивлари, шахсий сифатлари, қобилияти ҳақида). Ана шу тарзда ўзаро ахборот олиш таълим регуляциясида (бошқариш, йўлга солишда) катта аҳамият касб этади. Айниқса, бу жараён ўқувчиларнинг жавоб бериш вақтида ёрқин кўринади.

Жавоб бериш вақтида ўқувчининг психологик ҳолати, тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, унинг материални қанчалик ўзлаштирганига эмас, балки кўпроқ ўқитувчининг ўқувчига муносабатидаги ҳулкига боғлиқ.

Ўқувчи айбини «ушлаб олиш», жавобга ўринсиз аралашув, норозилик билдириш, аччиғини чиқариш, жавобга бепарволик, ўқувчи меҳнатига қизиқиш билдирмаслик каби ҳолатлар ўқувчида салбий муносабатларни келтириб чиқаради, билимларни объектив баҳолашда ноқулай шароитларни юзага келтиради ва, оқибатда, жуда кўплаб таълим-тарбия вазифаларини ҳал этишда қийинчиликлар юзага келади.

Турли кўринишдаги жамоа ишини ташкил этиш, жумладан, биргаликдаги суҳбат, мунозара, мусобақа, тортишувлар, ўртоқлар жавобларини гуруҳ бўлиб таҳлил қилиш, фикр билдириш ва бошқалар ўқувчилар ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг юзага келиши ва ривожланишига, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, жамоа бўлиб меҳнат қилиш ва фикрларни кўпчилиқ бўлиб ҳимоя қилиш каби сифатларини шакллантиришга ёрдам беради.

VI. Таълимни ташкил этишнинг бошқа шакллари

Таълимни ташкил этишнинг дарсдан бошқа шакллари ҳам мавжудки, булар дарс олдида турган муҳим вазифаларни самарали ва ҳар томонлама ҳал этишга яқиндан ёрдам беради. Ўқитишни йўлга қўйишнинг таълим муассасаларида қўлланилиб келинаётган бир қатор шакллари мавжуд. Булардан: практикум ва семинар машғулотлари, факультатив машғулотлар; ўқув экскурсиялари; қўшимча дарс; маслаҳат; суҳбат; уй ишлари; маъруза; имтиҳон, синов, тест, рейтинг тизими ва бошқаларни келтириш мумкин.

Практикумлар ўқувчиларнинг олган билимларини ўқув кабинетлари, лаборатория ва устахоналарда, ишлаб чиқариш корхоналарида, тажриба-ер участкаларида амалда қўллашга

Ўргатиш, амалий кўникма ва малака ҳосил қилиш касбий йўналиш ишларида муҳим аҳамият касб этади. Практикумни ўтказиш учун уста, ўқитувчи, мутахассис режалаштирилган ишларни амалга ошириш олдида кўрсатмалар беради, фаолиятга тайёрлайди, ишларнинг моддий-техник таъминотига эътибор беради. Иш курулларининг етарлилик даражасига кўра, оммавий ёки 2-3 кишидан иборат гуруҳ билан ишни ташкил этади. Ўқитувчи томонидан бу соҳада болалар фаолиятига мақсадли раҳбарлик қилиниши ва йўналтириб турилиши эса уларни мустақил ишлашга ўргатиб боради.

Семинар машғулоти одатда, гуманитар, ижтимоий фанларда маълум бўлим ёки катта бобларни ўрганиб бўлингач, олиб борилади. Ушбу машғулот тури ўқувчиларни назарий материалларни системалаштириш, умумлаштириш, шунингдек, талаба, ўқувчиларни у ёки бу тарзда маълумотлар билан чиқиш, мунозара юритиш, ўз фикрини мустақил ҳимоя қилиш, ўз фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашиш каби кўникма ва одатларга ўргатишда муҳимдир. Семинар машғулоти режалари ҳақида талаба, ўқувчилар билан олдиндан фикрлашиб олинади. Тайёргарлик жараёнлари ҳақида маслаҳатлар берилади. Зарур адабиётлар, манбалар тавсия этилади. Ўқувчилар муаммоли характердаги реферат, ахборотлар ва маърузалар билан чиқишлар қиладилар. Ўқитувчи бундай ишларни тайёрлашга раҳбарлик қилади ва йўналиш бериб боради.

Одатда семинар машғулоти ўқитувчининг қисқача кириш сўзидан сўнг, бошланади. Асосий вазифалар мавзу йўналишида ҳал этилиши кераклиги айтилади. Ўқувчилар чиқишлари маълум саволлар ва унга берилган жавоблар ҳамда маълум қўшимча тарздаги фикрлар билан тўлдирилади. Машғулот охирида ўқитувчи умумлаштирувчи, бугунги чиқишларга баҳо берувчи фикрларни билдиради.

Факультатив машғулоти одатда 7-синфдан бошлаб ўқувчиларнинг хоҳиши бўйича уларнинг илмий-назарий билимлари ва амалий кўникмаларини кенгайтириш ва мустах-

камлаш, билишга қизиқишларини ривожлантириш, ижодий қобилиятларини ўстириш ҳамда касбга йўналтириш мақсадида йўлга қўйилади.

Факультатив машғулотлар махсус дастур асосида мажбурий фанлар билан бевосита боғлиқ ҳолда олиб борилади. Ушбу машғулот дарсларини белгилашда мазкур ўқув юрти имкониятлари, шароит ва ўқувчиларни конкрет фаолиятга тайёрлаш ҳам кўзда тутилади.

Ўқув экскурсиялари у ёки бу предметни ўрганиш учун ажратилган вақт ҳисобидан, музейда, ишлаб чиқариш корхонасида, табиат бағрида ўтказилади ва, бу ўринда, ўқувчиларнинг ҳиссий билиш ва жонли тасаввурига боғлиқ материални ўзлаштириш мақсад қилиб қўйилади.

Ўқув жараёнидаги ўрни ва вазифаси нуқтаи назаридан экскурсия қўйидагича фарқланади: дастлабки ёки кириш; жорий ёки йўналтирувчи; якуний ёки умумлаштирувчи кўринишда бўлади. Тажрибада экскурсия бир нечта фанлар бўйича ўтказилади ва бу фанлар орасидаги ўзаро боғлиқликни очиб беришда аҳамиятлидир.

Экскурсияни ўтказиш пухта тайёргарлик талаб этади. Ўқитувчи экскурсия вазифаси ва мазмунини белгилаб, ўтказиладиган объект ва у ер билан дастлабки танишиб олиш, ўтказиш режасини тузади.

Ўтказиш режасида, вақт тақсимотида ўтказиш босқичларини, вазифаларни бажариш изчиллиги, ташкил этиш шакли, моддий таъминланганлик ҳисобга олинади. Экскурсия ўтказиладиган объект характери, ўтказиш мақсади, ўқувчилар ёшига қараб 40-45 минутдан, 2-2,5 соатгача давом этади. Ушбу машғулот иштирокчиларининг барчаси фаол қатнашганда муваффақиятли якунланади. Албатта, ўқувчилар маълум техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилиши шарт. Охирида якунловчи суҳбат ўтказилади.

Уй вазифалари ўқувчилар билимларини мустаҳкамлаш, мустақил ишлаш кўникма ва малакаларини кенгайтириш,

хулоса чиқариш, ижодий ишлай олиш қобилиятларини ривожлантириш учун ташкил этилади.

Уй вазифаларининг бажарилиши муваффақиятини таъминловчи шартлар: бажариладиган топшириққа қизиқиш шаклландирилганлиги; мақсадни тушуниб етиш, ўқитувчи ва ота-оналар томонидан тўғри педагогик раҳбарлик; қулайлик, мослик, тушунарли бўлиш принципларига тўғри келиши билан боғлиқ.

Уй вазифаларини бажаришга тайёргарлик дарс вақтида ўқитувчи томонидан олиб борилади. Уй вазифалари вақт нуқтаи назаридан қатъий белгиланади ва у иш ҳажмига мос тушиши керак. Ота-оналар болаларга уй вазифаларини бажариш учун зарур шароит яратиб беради ва уларни назорат қилиб боради. Уй вазифалари ўқитувчи танлаган фаол кўринишда ташкил этилади, муҳокама қилинади ҳамда системали баҳоланиб борилади.

Шунингдек, бирон-бир сабабга кўра ўзлаштира олмаётган ўқувчилар билан индивидуал ва гуруҳ тарзида қўшимча машғулотлар ўтказиб борилади.

VII. Ўқувчилар билимларини текшириш ва баҳолаш

Ўқув юртлирида таълим жараёнининг ҳар бири ўзининг якуний натижасига эга бўлган ўқув-тарбия вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган. Назорат, ҳисобга олиш, баҳолаш ўқув жараёнининг зарур компонентларидан ҳисобланади. Назорат, ҳисобга олиш билиш жараёнида ўқувчиларнинг ривожланиш динамикаси содир бўлишини кузатиш имконини беради. Ҳисобга олишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти ўқувчи шахси шаклланишининг келажагида кўзга ташланади. Бундай назорат ўқувчида ўз-ўзига ишонч, қатъийлик, ўз ютуғи ва камчиликларига, ўртоқлари эришган натижаларга танқидий баҳо бера олиш ҳиссини, масъулият ва жавобгарликни тарбиялашга ёрдам беради.

Ҳисобга олишдаги баҳо ўқитувчи кўлидаги кўрkitув ва жазолаш қуроли эмас, балки ўқувчиларни мустақил, ижодий билишга ундайдиган восита бўлиб қолиши керак.

Ўқув жараёнидаги назорат - ўқувчилар ўқув фаолиятини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш, уларнинг ижодий куч ва қобилиятини ривожлантириш воситасидир. Назорат билишдаги ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида актив фаолиятга асосланган қайта алоқа жараёнидир.

Ўқитувчи ва ўқувчи йўналишида назорат ташқи қайта алоқа, ўқувчиларнинг ўз-ўзини назорат қилиши эса ички қайта алоқа ҳисобланади. Назорат билан ўз-ўзини назорат ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд.

Назорат, албатта, қўйиладиган баҳода ифодаланмаслиги керак, балки далиллар келтириш, шарҳлаш, таҳлил этиш, маслаҳат бериш шаклида бўлиши, камчиликни кўрсатишгина эмас, шунингдек, бошқа вариантдаги ечимларни тавсия этиш, биргаликда муҳокама юритиш, хулоса чиқариш кўринишида бўлиши ҳам мумкин.

Назорат жорий, тематик, даврий, яқуний, умумлаштирувчи турларга бўлинади.

Назорат методлари: назорат кўринишидаги суҳбат; хикоя; назорат кўринишидаги ўқиш; ёзма, оғзаки назорат; график усули; амалий назорат; дастурий назорат; рейтинг назорати; тест усули ва ҳ.к.

Назоратнинг самарадорлиги ўқитиш жараёни, уни ташкил этиш билан бевосита боғлиқ. Назоратни ташкил этиш деганда: вақтни белгилаш ва назорат машғулотларини ўтказиш; назорат оралиғи ва изчиллиги; дидактик ва техник воситалардан вақт, мазмун, шароит жиҳатдан тўғри фойдаланиш; назорат методларининг ўзаро боғлиқлиги; натижаларни қайд этиш ва ифодалаш тушунилади.

Ўқувчилар ўқув-билиш фаолиятининг самарадорлиги миқдор ва сифат кўрсаткичларида ифодаланadi. Баҳо ўқувчини тарбиялайди, унинг ҳис-туйғуси ва онгига таъсир этади. Баҳонинг таълимий моҳияти билимларнинг, кўникма

ва малакаларнинг сифати билан, тарбиявий моҳияти эса, ўқувчиларнинг фаоллиги, мустақиллиги, хоҳиши, онглилиги ва ишга масъулият билан қарашида ифодаланади.

Бу ўринда ҳозирда амал қилинаётган, баҳолашнинг рейтинг тизими ва унинг афзалликлари тўғрисида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

IV. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

20-боб. ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

I. Тарбия жараёни тўғрисида тушунча

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да Кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқариш ҳар томонлама камол топган жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутиши айтилган. Ушбу йўналиш келажак авлод эгаллаши зарур бўлган барча фазилатлар, тўғрироғи, шахс моделининг асосий таркибий қисмларини кўрсатиб беради.

Оила, мактабгача тарбия муассасалари, барча турдаги таълим муассасалари ходимлари, ота-оналар, тарбиячилар учун баркамол инсонни тарбиялашнинг асосий йўналишлари тарбия олдида турган муҳим вазифа сифатида қабул қилиниши керак.

Ўсаётган ёш авлоднинг тарбияси - жамиятимиз кейинги тараққиётининг муҳим омили ҳисобланади. Унинг ижтимоий вазифаси авлоддан-авлодга инсонларнинг кўп қиррали ишлаб чиқариш, меҳнат, турмуш, маънавий бой тажрибаларини етказиб беришдан ҳамда уларни бойитиш ва ривожлантиришдан иборат.

Инсон шахси жуда кўплаб омилларнинг, объектив, субъектив табиий, ижтимоий, сиёсий, ташқи ва ички, боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган стихияли ва мақсадга мувофиқ ва бошқа кўплаб омилларнинг бевосита ҳамда бавосита таъсири остида шаклланиб боради.

Бу ўринда инсон бўлаётган таъсирларни шунчаки, пас-сив фотография тарзида қабул қилиб олмайди, балки бундай таъсирларга у ёки бу тарзда жавоб беради, муомала, муносабат билдиради, фаолият кўринишлари билан жавоб беради, яъни ўзининг шаклланиши ва ривожланишида субъект тарзида иштирок этади. Жамият, айрим шахслар томонидан қўйилган мақсад ва вазифаларга кўра, мақсадга мувофиқ, системали ва режали йўлга қўйилган жараён ва унга раҳбарлик *тарбия жараёни* деб аталади.

Тарбия жараёни - бу шахсни ижтимоийлаштириш жараёни ҳисобланиб, уни ҳаётга, жамиятдаги ўрнини топишга, фаол муносабатга тайёрлаш, жамиятга фойда келтира оладиган, шу билан бирга, ўз фаолиятидан маънавий ҳамда моддий қониқиш ҳосил қиладиган тарзда тарбиялаш демакдир.

Шу сабабли ҳам қаерда тарбия бўлса, болаларнинг ривожланишидаги ҳаракатлантирувчи кучлар, ёш ва ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Қаерда тарбия бўлса, жамиятнинг ва табиий муҳитнинг ижобий томонларидан фойдаланилади. Қаерда тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлса, жамиятдаги номақбул ва салбий таъсир этувчи куч қирқилади. Қаерда тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлса, барча ижтимоий институт, марказларнинг бирлиги ва ҳамкорлиги таъминланади. Қаерда тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлса, шахснинг эртароқ мустақил фаолият кўрсатишига, қобилиятлари намоён бўлишига имкон яратилади.

II. Авторитар тарбия. Эркин тарбия назарияси

Тарбия жараёнига шахсни мақсадга мувофиқ шакллантириш ва ривожлантириш жараёни сифатида қараш ҳақидаги замонавий илмий тасаввурлар бир қатор педагогик ғояларнинг узок давом этган ўзаро кураши натижасида пайдо бўлди.

Ўрта асрдаёқ авторитар тарбия назарияси юзага келди ва у ҳозиргача турли кўринишларда (масалан, скаутинг наза-

рияси) давом этиб келмоқда. Ушбу назариянинг ёркин намоёндаларидан бири немис педагоги И.Ф.Гербарт бўлиб, у тарбияни болаларни бошқариш жараёни деб тушунтирди. Ушбу бошқарувнинг мақсади - «уни у ёк, буни бу ёкка ирғитаётган» болалардаги ёввойи феъл-атворни бостиришдан иборат. Болаларни бошқариш мазкур ҳолатда унинг хулқини белгилайди. Гербарт бошқарув усуллари болаларни назорат қилиш ва уларга буйруқ беришдан иборат, деб биллади.

Ўша даврда (ўрта асрларда) Ж.Ж.Руссо авторитар тарбияга қарши эркин тарбия назариясини илгари сурди. У ва унинг издошлари болани ҳурмат қилиш лозим, уни чегаралаб, тўсиб, бўғиб қўймаслик керак, балки боланинг табиий ривожланишини ҳар томонлама рағбатлантириб, қувватлаб туриш зарур, деб ҳисоблайдилар. Ушбу тарбия назарияси дунёнинг турли мамлакатларида ўзининг ривожини топди. Ҳатто бугунги кунда ушбу назария Европа мамлакатларидан Англия, Франция, Белгия, Россияда кенг тарқалиб, бола тарбиясида унинг табиатидан, танланиш хусусиятидан келиб чиқиш керак, деган фикрлар айтилмоқда.

Ҳозирги замон педагогикасидаги асосий оқимларни ўрганиш шунга олиб келяптики, тарбия жараёни тушунчаси, бу тарбияланувчига тўғридан-тўғри таъсир этиш ёки қатор талабларнинг бажарилишини ташкил этиш тарзида мажбурий характер касб этмаслиги керак, балки тарбиячи (ота-она, ўқитувчи, жамоатчилик) билан тарбияланувчининг ўзаро ижтимоий ҳамкорлик қилиши уларнинг ривожланиб боровчи муносабатларини англатади. Бу ўринда педагог мақсади ўқувчи фаолиятининг махсули сифатида белгиланиши керак. Шунингдек, мақсад ўқувчилар фаолиятини ташкил этиш (бу ўринда ташкил этиш мажбурий, кўрсатма, буйруқ тарзида эмас) орқали ҳам амалга оширилади. Фаолият натижасига баҳо бериш ҳам, тўғридан-тўғри, маълум, қатъий мезон кўринишида эмас, балки фаолият натижаси ўлароқ, бола хулқи, дунёқараши, онгидаги сифат ўзгаришларига эътибор

бериш, муҳокама, таҳлил этиш, хулоса чиқариш каби кўри-нишларда, шунингдек, ўз-ўзига баҳо бериш, фаолиятга танқидий муносабат каби тарзда йўлга қўйилиши керак.

Шу нуқтаи назардан тарбия жараёнида тарбиячи тарбияловчи тарзида эмас, бевосита шу фаолиятнинг иштирокчиси сифатида қатнашиб, ўз ролининг таъсирини тарбияланувчиларга - фаолият иштирокчиларига «сездирмасдан» ўтказа олиши, «кўринмас» бошқарувчи сифатида қатнашиши керак.

III. Тарбия жараёнининг моҳияти

Ҳар қандай жараён маълум натижаларга эришишга йўналтирилган қонунлар ва изчил ҳаракатлар йиғиндиси ҳисобланади.

Тарбия жараёнининг бош натижаси ҳар томонлама ривожланган, баркамол авлод - янги жамият қурилишида фаол иштирок эта оладиган шахсни шакллантиришдан иборат.

Тарбия - икки томонлама характер касб этади, яъни ташкил этиш ва раҳбарлик, шунингдек, шахснинг фаол иштирокини ҳам ўз ичига олади.

Лекин, бу ўринда, етакчилик роли педагогга тегишлидир ва у шахс фаолиятини йўлга қўйиш учун керакли дастур тузади, мазмун, йўналиш, шакл ва усуллар тизимини ишлаб чиқади.

Моҳият фалсафий категория сифатида нарса, предметнинг маъносини (мазмунини) ифодалайди ва у ўз-ўзидан бошқа нарса, предметлардан фарқланади. Моҳият мавжуд ҳодиса, нарса, предметлар ривожланишининг асосий белгилари ва йўналишини аниқлайди, ички муносабатларининг чуқур боғлиқлик томонларини ифодалайди.

Тарбия жараёни асосида шахс шаклланишининг ижтимоий мақсадлари билан боғлиқ ҳолда тарбиячи ва тарбияланувчининг ўзаро алоқасини таъминлайдиган тарбиявий муносабатлар тизими ётади.

Демак, ўқувчи педагог билан онгли равишда ўзаро алоқада бўлар экан, у ҳолда тарбиявий муносабатлар ҳар доим субъектив-объектив характер касб этади.

Шундай қилиб, тарбия жараёнининг моҳияти шундан иборатки, ташқи объектив бойлик ички бойлик бўлиб қолади, инсон онги соҳасига ўтади, кейинчалик у ҳулқ ва фаолият натижасига айланади. Бу ўринда ривожланиш шароитлари ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди, балки ушбу шароитда инсоннинг ўрни, унга шахснинг муносабати ва ундаги фаолият характери ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Тарбия жараёни ўзининг табиатига кўра кўп факторли характер касб этади. Бу дегани шахс мактаб, оила, жамоатчилик, ишлаб чиқариш жамоалари ва турли воситалар таъсири остида шаклланади.

Тарбия жараёни ва унга таъсир этувчи омиллар, фаоллик, эҳтиёж, интеллектуал ва ҳиссий бойликлар, фаолият, одатлар, муомала ва муносабат ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ ҳолда йўлга қўйилади.

Ҳулқ регуляторлари (бошқарувчилари). Булардан энг асосийлари интеллектуал ва эмоционал-иродавий фаоллик ҳисобланади.

Тарбия жараёни самарадорлиги қанчалик юқори бўлса, у шахс эҳтиёж-мотивацион соҳасини шунчалик бойитади ва уни қайта қуради. Унинг интеллектуал-эмоционал иродавий фаоллигини ривожлантиради.

Тарбия жараёнининг самарадорлиги шахс мотивацион-амалий фаолиятини ҳаракатга келтира олса, онг ва фаолият бирлигини таъминлай олсагина юқори бўлади.

Тарбия жараёни натижалари, одатда, бир томонлама характер касб этмайди. Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ шакллантириш ва ривожлантириш жараёни сифатида кенг қамровдаги ҳолатлар билан мураккаблашади:

- бола шахсига турли-туман, бевосита ва бавосита таъсирларнинг мавжудлиги (мактаб, оила, кўча, ноформал гуруҳлар, ахборот воситалари);

- болаларда олдиндан юзага келган қарашлар, интилиш, одат, диднинг мавжудлиги;
- ўқувчи ички ҳолатини ўрганишдаги кийинчилик;
- бир хилдаги педагогик таъсир натижаларининг турличалиги.

IV. Тарбия жараёнининг диалектикаси ва қонуниятлари

Тарбия жараёни, бошқа жараёнлар каби, диалектик характерга эга. Бола ўзини ўраб турган борлиқ дунё билан турли муносабатларга киришади. Реал тарбия жараёнида ушбу ҳолат тарбиячига ихчам-эгилювчанлик, ҳаракатчанлик, ўзгарувчанлик, тезкорликни айтиб туради. Ҳеч қайси тарбия тизими доимий эмас, чунки бола турли ижтимоий муносабатларга, алоқаларга киришар экан, ўзи ҳам ўзгариб боради, тарбия жараёнининг ижтимоий функцияси ҳам ортиб ва мураккаблашиб боради, шу билан бирга ривожланишда бўлган ёш авлодга талаблар ҳам ортиб боради.

Ички қарама-қаршиликлар ҳар қандай ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Лекин улар ривожланиш мазмуни ва йўналишини ташқи шароитлар етарли бўлган тақдирдагина белгилаб бера олади, холос. Ички қарама-қаршиликка ўқувчининг интилиши ва унинг имкониятлари ўртасидаги зиддиятни келтириб ўтиш мумкин.

Инсоннинг шахс бўлиб шаклланишидаги асосий манбалардан бири эҳтиёжлар билан уни қондириш усуллари (шароитлари) ўртасидаги зиддиятдир. Бидамизки, эҳтиёж доимо тез ва тўлиқ тарзда бирданига амалга ошмайди. Лекин ҳар қандай қарама-қаршиликлар бартараф этилиши керак ёки бу қарама-қаршилик ўз кучини йўқотгунча кутиш зарур.

Одатда, инсон қарама-қаршиликларни енга бориб, ўз ривожланишида юқори босқичга кўтарилади ва кейинги босқичда ундан ҳам мураккаброқ қарама-қаршиликларни енгишга қодир мукамал фаолият усулларини эгаллайди.

Ички қарама-қаршиликлардан яна бири, ташки нарса ва ҳодисалар таъсири ва шахс интилиши ўртасидаги зиддият ҳисобланади.

Ташқи қарама-қаршилик тарбия жараёни учун катта қийинчилик турдиради.

Масалан, мактаб қўяётган талаблар билан оила томонидан илгари сурилаётган талабларнинг (баъзан тушунмай, баъзан атайлаб) бир-бирига мос тушмаслиги оқибатида зиддият келиб чиқади.

Шунингдек, тарбия жараёнини мураккаблаштирувчи яна бир қарама-қаршилик, бу ташкилий, мақсадли таъсир билан, ташқи стихияли таъсир ўртасидаги номувофиқлик. Ҳуқуқчилар томонидан болаларга талабларнинг бир хилда қўйилмаслиги ҳам тарбия жараёнида маълум зиддиятни келтириб чиқаради.

Тарбия яхлит педагогик жараённинг бир тизими сифатида маълум қонуниятларга бўйсунди.

Тарбия жараёнининг қонуниятлари:

1. Тарбияланувчиларнинг фаолияти қанчалик ўйлаб, пухта ташкил этилган бўлса, уларнинг муомала, муносабатлари, умуман олганда, тарбия жараёни шунчалик самарали кечади.

2. Тарбия жараёни шахс ички томонларига (руҳияти, ҳиссиётига) қанчалик тўғри, самарали таъсир кўрсатса, унинг натижаси шунчалик юқори бўлади.

3. Тарбия жараёни ўзининг комплекс тизимида шахснинг вербал, сенсор ва ҳаракат жараёнларига таъсирини қанчалик кўп, мақсадга мувофиқ тарзда узвий ўтказа олса, баркамол шахс тарбияси шунчалик мукамал амалга ошади.

21-боб. ТАРБИЯ ПРИНЦИПЛАРИ

I. Тарбия принциплари тўғрисида умумий тушунча

Тарбия жараёнининг мураккаблиги уни мақсадга мувофиқ ташкиллаштиришни, ҳар бир тарбиячи ва барча таълим-тарбия муассасалари роя қиладиган умумий талаблар, қоидалар асосида йўлга қўйишни талаб этади. Принцип (лотинча принципиум-асос, дастлабки) тушунчаси фаолиятнинг умумий йўналишини ёки қандайдир ҳаракат механизмини белгилаб берувчи асос, раҳбарлик рояси сифатида ифодаланади.

Тарбия жараёнининг принциплари педагогикада унинг бош йўналиши, унинг бутун тизимини белгилаб берувчи асос сифатида тушунилади. У мазмун, методлар, ташкил этиш ва, ҳаттоки, иштирокчилар ўртасида ўрнатиладиган муносабатларни ҳам белгилаб беради.

Тарбия жараёнининг принциплари педагог олдида турган барча тарбиявий вазифаларни ҳал этишга ёрдам беради. Шу ўринда ҳозирги педагогик қарашларда учрайдиган эркин тарбия назариясидаги тарбия жараёнини бола табиатидан келиб чиқиб йўлга қўйиш зарур, унинг ташаббускорлигини, мустақиллигини бўғиб қўймаслик лозим (принциплар бола фаолиятини чегаралаб қўяди деган фикрда), деган роялар тарбия принципларига бир томонлама қараш оқибати эканлигини ёки, умуман булардан фойдаланмаслик тавсия этилаётганлигини айтиб ўтиш зарур. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, шунини айтиш зарурки, ҳар бир жамият ўз олдида шу мамлакат келажagini, уни барча соҳаларини ривожлантира оладиган, бошқара оладиган ёш авлодни тайёрлашни асосий мақсад қилиб қўяди.

Шундай экан, ўша мамлакат ёки мазкур жамият ана шу ёшларни тайёрлаш билан шуғулланувчи муассасалар, ташкилотлар (бу ўринда таълим муассасалари) га шу давлат тузуми тараққиётидаги ўзига хосликдан келиб чиқиб, кела-

жакда ёшларнинг қандай бўлишини белгилаб, маълум буюртма беради. Ушбу буюртма бўйича келажак шахс модели фактлари, у эгаллаши зарур бўлган дунёқараш, кўникма ва одатларнинг лойиҳаси тавсия этилади.

Демак, буюртмачи таълим муассасалари олдига маълум талабларни қўяди, яъни шахс эгаллаши лозим бўлган инсоний фазилатлар, одоб, ахлоқ меъёрларини илгари суради. Бу эса ўз ўрнида шахс моделини белгилаб берувчи таркибий қисмлар қандай бўлишини кўрсатади. Шундай қилиб, таълим-тарбия ўз олдига қўядиган мақсадларини ижтимоий буюртма характерига кўра мувофиқлаштиришга мажбурдир. Хулоса қилиб айтганда, тарбия жараёни моҳияти билан маълум (ижтимоий буюртма талабларидан келиб чиқиб) талаблар асосида амалга оширилиши керак, яъни шахс мазкур жамият тараққиётида эгаллаши зарур бўлган инсоний сифатларни ўзида мужассамлаштирган бўлмоғи лозим.

Тарбия принципларига берилган таъриф, принцип тушунчасидан келиб чиқадиган бўлсак, бутун тарбия жараёнини йўлга қўйишнинг асосий йўналишларини, мазмунини, умуман олганда, шахс эгаллаши зарур бўлган фазилатлар мажмуасини ифодалашини кўрамиз. Тарбия принциплари муаммоси, унинг назарий ва амалий жиҳатларини ишлаб чиқиш давр талаби, мазкур ижтимоий тузумнинг талаби десак, хато қилмаган бўламиз.

Ижтимоий тарбия принциплари мушоҳадага асосланган тушунчалар эмас, балки, у тарбия олдига қўйилган мақсадни ифодалаб беради, бундан ташқари, илғор тажрибаларни умумлаштириш натижаси ҳам ҳисобланади.

II. Тарбияда мақсадга интилиш ва роявийлик принципи

Ҳар қандай педагогик жараён мақсадга мувофиқ йўналтирилган бўлиши керак. Ҳар қандай мақсад, қонун каби инсон фаолиятининг характери ва услубларини белгилаб бера-

ди. Хар қандай тарбияни режалаштиришда аввал пухта ўйланган мақсад ва вазифалар белгиланади. Яхши ўйланган мақсад педагогик жараёнга ғоявий йўналиш, онгли ва ижодий характер беради, тарбиячи фаолиятида стихиялилик ва ўзибўларчилиكنинг олдини олади.

Тарбиячи аниқ мақсадни белгилашда мазкур ўқув юрти олдида турган умумий мақсаддан, давлат буюртмаси ва шахсий буюртма талабидан келиб чиқади ва мазкур синфнинг, ўқувчининг тарбияланганлик даражасини ҳисобга олади. Энг муҳими, ўқувчи шахсини лойихалаштира бориб, тарбияланувчи олдида қўйилган мақсадни ўқувчининг шахсий мақсадига айлантириш асосий аҳамиятга эга. Бунга эришилганда ўқувчида эртанги кунга интилиш, ўзининг ўсиб, улғайиб бораётганини, маълум жисмоний, маънавий ривожланишда эканлигини ҳис этиш каби сифатлар шаклланади.

Шахсининг келажакка интилиши асосида, унинг реал ҳаётини шароитдаги мўлжали - намуна модели юзага келади ва унга интилиб яшайди. Ташқи таъсирлар бирданига шахс ички дунёсида ўз ўрнини топмайди, балки кейинчалик бу таъсирлар ўз-ўзига талабчанликда ўз ифодасини топади ва улар бундай таъсирларнинг ички мазмун касб этишига ёрдам беради.

III. Тарбиянинг турмуш билан, жамият қурилиши амалиёти билан боғлиқлиги принципи

Юқорида қайд этилган принцип билан узвий боғлиқ ҳолда тарбияни турмуш, меҳнат, жамият қурилиши амалиёти билан боғлаш принципи ҳам мавжуд. Махсус тадқиқотлар (И.И.Архипов, Т.В.Драгунова, Д.Б.Эльконин) шуни кўрсатадики, ўсмирларнинг етукликка, катта бўлишга интилиши, жамият фойдаси учун астойдил меҳнат қилиш йўлидаги онгли ҳаракати ижобий натижаларни беради. Мактаб тарбияни мамлакатимизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий

муносабатлари билан бевосита боғлиқ ҳолда амалга оширади.

Биз биламизки, инсон маънавий дунёси унинг жамиятдаги турли ҳолатларда, турли жараёнларда кишилар билан бевосита, амалий муносабатлари туфайли юзага келади. Шунинг учун ҳам тарбия жараёни шахс фаолиятини жамиятдаги турли кўринишдаги муносабатлар, жараёнларга жалб этиши, уларнинг фаол муносабатга киришуви учун тўлиқ имкониятлар яратишга қаратмоғи керак.

Турмуш - ҳаёт мактаби, тарбиянинг энг яхши мактаби. У ёшларга ишонарли ахборотларни беради, ўз ўрнини топишга, кимлигини англашга ва натижада мураккаб шароитларда ҳаётий зарур кўникмаларни эгаллаш ва улардан фойдаланишга имкон беради. Турмуш билан, жамият қурилиши амалиёти билан бевосита мулоқот шахсдаги эгоизм, тундлик, ўзибўларчилик каби салбий сифатларни йўқотишга хизмат қилади. Шунингдек, педагогик жараён давомида оммавий ахборот воситаларидан, телекўрсатувлардан ҳам унумли фойдаланиш муҳимдир. Олинган ахборотларни, ҳаётий тажрибаларни мунтазам таҳлил қилиш, баҳо бериш ва хулоса чиқаришга ўргатиб бориш ҳам шахс қарашлари ва ҳулқини бошқариш ва йўлга қўйишда аҳамиятга эга.

IV. Ўқувчилардаги ташаббускорлик ва ижодкорликка педагогик раҳбарликнинг узвийлиги принципи

Педагогика фани тарбияда субъект ва объектларнинг фаол ролини алоҳида таъкидлайди. Педагог ва тарбияланувчиларнинг актив фаолиятини бирлаштириш, уларнинг биргаликда фаолият кўрсатиши қисқа вақт ичида юқори тарбиявий натижага эришиш имконини беради. Ҳозирги мустақиллик шароитида, айниқса, ёшларнинг ташаббускорлиги, мустақиллиги ва ишга ижодий ёндашуви масаласига алоҳида эътибор берилмоқда.

Педагог тарбияланувчилар топшириқларни унинг раҳбарлигисиз унчалик муваффақиятли, самарали бажара олмайдилар, деб ўқувчилар мустақиллигини кенгайтира боришда, уларга зарур мустақилликни беришда, юқори талаблар қўйишда иккиланиши мумкин. Тарбия жараёни болалар кучи ва имкониятига ишонмасдан ҳеч қандай зиддиятсиз амалга оширилса, болалар бўшанг, ҳиссиз, иродасиз, масъулиятсиз бўлиб етишадилар.

Ўқувчиларнинг ташаббускорлиги ва мустақиллигини ҳар томонлама рағбатлантириб ва ривожлантира бориб, улар билан муносабатларни коррективировка қилиш ва бу борадаги ортиб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга эътиборни қаратмоқ керак. Шу билан бирга, уларнинг куч ва имкониятларига ортикча баҳо бериб юбормаслик зарур, акс ҳолда ўзибўларчилик каби иллатлар ҳам келиб чиқиши мумкин. Бу ўринда оқилона педагогик раҳбарликнинг бутун бир фаолиятни маълум бир тизимга солишга имкон беради. Айниқса, ўқувчиларда ўзлари бошлаётган мустақил фаолият йўналишининг турлари ва йўлларини тўғри баҳолаш, имконият даражасида ҳаракат қилиш, мустақил хулоса ясаш, баҳо бера олиш кўникмаларининг юзага келишида тўғри педагогик раҳбарликнинг роли катта ҳисобланади. Бу аста-секин янги субъектив омилнинг - ўз-ўзини тарбиялаш ва қайта тарбиялашга тайёр бўлиш каби сифатларнинг шаклланишига ёрдам беради.

Ушбу масала педагогикада алоҳида мунозарага муҳтож.

V. Шахсни жамоада тарбиялаш принципи

Инсон муомала ва у билан боғлиқ турли муносабатлар туфайли шахс бўлиб шакллана боради. У ўзига хос инсоний эҳтиёжларни ифодалаш орқали, муомала, муносабатларнинг алоҳида бир кўриниши тарзида бошқа бир инсон билан фаолиятга киришади.

Бу ўринда, муомала, муносабат учун, ҳар томонлама фаолият кўрсатиш учун жамоа энг маъқул шароит яратади.

Шахсни жамоада тарбиялаш принципи бола ривожланишининг объектив қонуниятларига асосланган ҳолда жамият қурилиши ва инсон табиатига мос тушади.

Тарбиячининг педагогик талаблари асосида ривожланган жамоада инсон ижтимоий онги, қарашлари юзага келади ва улар жамоа ҳамда шахслараро муносабатлар давомида бошқарилиб борилади. Агар жамоа кучли ривожланган бўлса, унда жамоатчилик кучи ва обрўси шунчалик таъсирчан бўлади. Бу эса ўз-ўзидан эмас, балки тўғри ташкил этилган ва йўлга қўйилган педагогик раҳбарлик орқали амалга оширилади.

Жамоада энг нозик ва хилма-хил инсоний муносабатлар ва ҳис-туйғулар юзага келади ва шаклланади: ўзаро масъулият ва боғлиқлик; ўзаро ишчанлик муносабатлари; ташкилотчилар ва ижрочиларнинг ўзаро муносабатлари тарбияланувчи ва тарбиячи ўртасидаги муносабатлар; шахслараро дўстлик, ўртоқлик, ҳамфикрлилик, ўзаро ҳурмат, эҳтиром сифатлари шаклланади.

Ҳар қандай таъсир воситалари жамоада шахс учун алоҳида маъноли ва аҳамиятли бўлиб туюлади.

VI. Шахсни ҳурмат қилиш билан унга нисбатан қўйиладиган талаблар ўртасидаги боғлиқлик принципи

Шахсни ҳурмат қилиш принципи инсонпарварлик педагогикасининг бош ғояси ва йўналиши сифатида тарбиячи ва тарбияланувчилар ўртасида зарур муносабатларни яратишга қаратилган. Тарбия жараёни агар ўзаро меъёр, бир-бирини англаш, тушуниш асосида кечса, унинг самараси юқори бўлади. Тарбия жараёнида энг мақбул муҳит яратиш ушбу принципнинг амалга оширилиши билан боғлиқ.

Тарбияланувчи у хоҳ кичик, хоҳ бир қараганда унчалик ўзига тортмайдиган хунук бўлсин, тарбиячи унга ҳурмат би-

лан қараши, унинг ҳуқуқини, фикр-мулоҳазаларини ҳимоя қилиши зарур. Бу принцип тарбиячига ҳар бир шахсда яширин бўлган қимматли сифатларни, қобилият ва қарашларни излаб топиш ва уларни ривожлантиришга имконият яратиб бериш зарурлигини эслатиб туради.

Ушбу принцип тарбия воситалари тизимидаги ортиқча кўполлик, ҳақорат, пастга уриш, педантик кузатиш, тан жазоси бериш кабиларни чиқариб ташлашни талаб этади.

Шу билан бирга, шахсга ҳурмат принципи унга нисбатан юксак талабчанлик билан бевосита борлик. Демак, шахсни қанчалик кўп ҳурмат қилсак, унга нисбатан шунчалик кўп, юқори даражада талаблар қўйиб борилиши керак.

Энг асосийси, шахсни қанчалик кўп ҳурмат қилиш тарбиячи ва тарбияланувчи ўртасидаги қарама-қаршиликлар, тушунмовчиликларни шунчалик тез ва самарали ҳал этишга ёрдам беради. Бу ўринда, педагог ўзининг ақли ва юрагининг бирлигига эътиборни қаратиши зарур.

VII. Шахсдаги ижобий хислатларга таяниш принципи

Инсонпарварлик педагогикаси амалиётини умумлаштириш яна бир тарбия принципини, яъни тарбиячи муносабатига қаратилган принципни илгари суради. Ушбу принцип бола шахсига ҳурмат билан қарашга бевосита борлик. Бу принцип фазилатларга таяниш принциpidир. Болани ижобий қизиқишларига таяниб тарбиялаш педагогик жиҳатдан ҳамма вақт мақсадга мувофиқ бўлиб, бунинг асосида меҳнат, ахлоқий, эстетик тарбиялар муваффақиятли ҳал этилади.

Аксинча олиб қаралганда, тарбияланувчининг фақат камчиликларини йўқотиш, хулқи ва ҳаракатларидаги хатоларни тузатиш билан шуғулланиш педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Бундай тарздаги тарбия тарбиячи билан тарбияланувчи ўртасида душманликни юзага келтириши мумкин. Тарбияланувчидаги камчиликлар, салбий то-

монлар хақида доимий эслатиб туриш, айбини кўрсатиб бериш унда умидсизлик, кўрқув, ишончсизлик каби ҳиссиётни юзага келишига сабабчи бўлади. Бу эса ўз навбатида, тарбиячида педагогик оптимизмнинг йўқолиб боришига олиб келади. Албатта, бола шахсидаги салбий кўринишларни бартараф этиш керак, лекин ундаги салбий сифатларни унинг ижобий фазилатларини шакллантира бориб, инсоний қарашлари, интилишларини рағбатлантира бориб ва уларга суяниб бартараф этиш фойдали бўлади.

Ушбу принцип, бир томондан, боладаги фазилатларга таяниш орқали, бошқа бир ҳолатда эса ўраб турган шароитдаги ижобий сифатларга таяниш ёки махсус ижобий-тарбиявий воситаларни яратиш орқали амалга оширилади. Бу принцип тарбия жараёнида самимийлик, ўзаро ишончга асосланган ўзаро ижобий муносабатларни яратишга қаратилган. У пировард натижада ўз-ўзини тарбиялаш ва қайта тарбиялашга кўмаклашувчи сифатларнинг шаклланишига ёрдам бериши керак.

Мазкур принцип ўқувчилар ўз ҳаётий позициясини белгилаб олишига ва шу асосда ҳар бир иштирокчи хотиржам ва ишчан кайфиятда ўзининг фойдали, мазмунли иши билан банд бўлишига имконни яратади.

Ушбу принципдан фойдаланишда, шахс фазилатларини идеаллаштириш, шахсни макташга берилиб кетмаслик керак. Бу ҳолат бошқа болаларда унга нисбатан салбий қарашларнинг юзага келишига, эгоистик, мактанчоқлик, бошқаларни менсимаслик каби сифатларнинг шаклланишига олиб келиши мумкин.

VIII. Ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш принципи

Тарбиявий жараён болаларнинг ёш ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишни талаб этади. Ҳар бир ёш ўзига хосликка эга бўлиб, алоҳида муҳит, алоҳида восита танлаш-

ни талаб этади. Чунки бу ўсаётган шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Хар бир ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, ундаги интеллектуал-иродавий, эмоционал, характер хусусиятларини назарда тутиш, мазкур синф ўсиш динамикасини аниқлаш, тарбияда маълум натижаларга эришишда алоҳида аҳамият касб этади. Лекин бу дегани, хар бир ёш даврининг ўсиш динамикаси орқасидан тарбия жараёни соя каби эргашиб бориши керак дегани эмас, балки бола имкониятларини ўрганиш асосида унинг келажак тараққиётини назарда тутиб, қатъий ўстирувчи, ривожлантирувчи, ички имкониятларни рўёбга чиқаришга ёрдам берувчи изчил, қатъий талабларни қўйиб бормоқ керак.

Мазкур принцип, шунингдек, шахснинг тарбияланганлик даражасини, ижтимоий етуклик даражасини ўрганишни ҳам тақозо этади. Ушбу даража кўплаб омилларга борлик бўлиб, буларнинг ичида энг муҳими ижтимоий алоқа ва муносабатлардир. Тарбия жараёнида бундай муносабатларнинг турли ёшдаги болаларга ўзига хос таъсири назарда тугилиши керак. Тарбиячи бола шахснинг ривожланишини унинг жамият билан ўзаро алоқаси жараёнида ўргана бориб, боланинг идеали, қизиқиши, эҳтиёжи, интилишини ҳам ҳисобга олиши зарур.

Қўйилаётган талаблар шахс имкониятларидан орқада қолса ёки ортиб кетса ҳам тарбиявий ишлар самарадорлиги яхши бўлмайди. Айниқса, тарбия жараёнида кичик ёшдан ўсмир ёшига, ўсмир ёшидан катта ёшга ўтиш жараёнини ҳисобга олмаслик, бу даврлардаги ўзига хосликни назарда тутмаслик ҳам натижанинг паст бўлишига олиб келади.

Шунингдек, болаларнинг олий нерв системаси фаолияти, жисмоний, маънавий, ақлий ўзига хослиги, қизиқишларининг, характерларнинг турличалигини ҳисобга олиш тарбия самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

22-боб. ТАРБИЯ МЕТОДЛАРИ

I. Тарбия методлари тўғрисида умумий тушунча.

Метод, усул, восита

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да: «Ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг миллий, маданий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий кадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалар ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилади», дейилган. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, ҳозирги кунда шахс тарбиясини муваффақиятли, замон талаби даражасида амалга ошириш ва бошқаришни таъминловчи самарали методларни ва воситаларни ишлаб чиқиш ҳамда улардан фойдаланиш имкониятлари масаласи педагог олимлар ва мутахассислар олдида турган муҳим вазифалар ҳисобланади.

Педагогикада тарбия методлари масаласи тарбия жараёнининг мураккаб ва, шун билан бирга, муҳим компонентларидан саналади.

Тарбия методлари умумий маънода жамият қўйган тарбиянинг мақсадларини ва тарбия жараёни ҳал этадиган конкрет вазифаларни амалга ошириш йўллари дир.

Тарбия методлари тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг тарбия мақсад ва вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган ўзаро биргаликдаги фаолият усуллари дир. Тарбия методи «шахсга яқинлашишнинг қуроли» бўлиб, у бевосита тарбияланувчи шахсига қаратилгандир.

Шундай қилиб, тарбия методлари шундай усуллар йиғиндисики, унинг ёрдамида шахс онги ва ҳулкига мақсадга мувофиқ таъсир этиш орқали, унда зарур инсоний сифатлар, фойдали фаолият тажрибалари ва кўплаб ахлоқий фазилатлар шакллантирилади.

Педагогика назариясида тарбия методлари билан бирга тарбия усуллари ва тарбия воситалари тушунчалари ҳам ишлатилади.

Усул тарбия методининг хусусий, алоҳида маъно касб этувчи тушунчаси ҳисобланиб, у ўша метод самарадорлиги, таъсирчанлигини оширишга фаол ёрдам беради. Методга нисбатан усул ёрдамчи, хусусий характер касб этади.

Масалан, меҳнат жараёнида меҳнат фаолиятини кўрсатиш усул сифатида фойдаланилиб, жараёни қандай қилиб аниқ бажариш йўли кўрсатилади. Ҳикоя, маъруза методларида аниқ далиллар келтириш (усул) билан кўрсатмалиликка (усул) эътибор қаратилади.

Тарбия воситаси кенгроқ тушунча ҳисобланиб, унда тарбия вазифаларини ҳал этиш учун педагогик мақсадга мувофиқ ташкил этилган ҳар қандай услубий йўллар тушунилади. Бу умумий тушунчага, предметлар, ҳодисалар, фаолият кўринишлари, техник имкониятлар, образлар, педагог фаолияти ва бошқалар кириши мумкин. Тарбия воситасига кўрғазмали қуроллар, китоблар, оммавий ахборот воситалари, умуман олганда, тарбия жараёнида қўлланилган имкониятлар барчаси кириши мумкин.

Метод, усул ва восита тушунчалари ўртасида аниқ бир чегара йўқ. Метод, усул ва воситалар ўзаро диалектик бирликка эга. Тарбиявий таъсир тизимида турли тарбия методлари ўзаро боғлиқ ҳолдагина маълум натижага эришиши мумкин.

II. Тарбия методлари масаласига турлича ёндашув

Ҳозирги замон фалсафасининг, ундан кейин педагогиканинг ҳам тасдиқлашича, ҳодиса, нарсалар, фаолият кўринишлари тарбия жараёнида тарбия воситаси сифатида қўлланилса-да, улар ўзларича ҳақиқатни англаб етиш ва қайта ўзгартириш вазифасини олмайди. Улар маълум тарбия

мақсадларига эришиш учун қўлланилсагина тарбия воситаси бўлади.

Тарбия методлари ўзининг таъсир кучи ва натижасига кўра диалектик характер касб этади ва у ҳаракатчанлиги, ўзгарувчанлиги, қўлланиш ҳолати билан турлича натижа бериши мумкин.

Тарбия методи баъзи ҳолларда у ёки бу конкрет мақсал ва вазифаларни мустақил ҳал этиш йўли сифатида фойдаланилса, бошқа бир ҳолатда хусусий кўринишга эга бўлиб, услуб сифатида қўлланилади, яна бир ҳолда эса зарур умумий шароит ёки восита сифатида қўлланилади. Жамоанинг ўз аъзоларига нисбатан қатъий эътиқод сифатида қўйилган талаблари жамоанинг маълум ривожланиш босқичида тарбиянинг энг муҳим методи сифатида таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, маълум одатларни юзага келтириш методига қўйилган талаблар усул бирлиги сифатида кўмакка келади. Педагогик жамоа учун талаблар бирлиги, тарбия жараёнини бутун олганда, унинг самарадорлигини таъминлаш шарти бўлиб хизмат қилади.

Тарбия жараёнининг мақсади шундаки, турли тарбия методларини муомалага киритиб, улардан ихчам, ўзгарувчан тарзда, турлича ҳолатларда турлича фойдаланишга эришилади. Бу ўринда тарбия жараёнининг мақсади тарбия методларидан фойдаланишга диалектик ёндашувдан иборат бўлиб, кўплаб ҳолатлар педагогик жараён содир бўлишидан, тарбияланувчининг ёш хусусиятларидан, уларнинг ўсиб бораётган интилишларидан, улар фаолиятининг ички интилишидан, муомаладаги ўзгарган ҳолат ва бошқалардан келиб чиқади. Тарбия методлари ҳамма ҳолатлар учун бир хил ва доимий бўлмайди. Фақат методларнинг ўзаро биргаликдаги таъсири туфайлигина кўзланган тарбиявий мақсадга эришиш мумкин. Тарбия жараёнининг мураккаб томонларидан бири ҳам мана шунда.

Масалан, аҳил бўлмаган жамоада дўстлик тўғрисида ахлоқий суҳбат ўтказиш тарбиячининг мушкулени осон

килади, деб бўлмайди. Бунинг учун амалда дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаш, ўзаро бир-бирига ёрдам, ҳамжихатликни шакллантириш, шу йўналишдаги турлича тadbирлар, ўзаро ҳамкорлик муносабатлари каби жуда кўплаб тadbирлар ахлоқий суҳбат камчиликларини тўлдириши мумкин.

III. Тарбия методларини гуруҳлашга таъсир этувчи асосий омиллар

Тарбия методлари - педагогик тушунча бўлиб, республикамиз миллий тарбия тизимида янгича шакл ва мазмун касб этади. У авторитар, педантик педагогикадаги тарбия методлари билан чиқиша олмайди. Халқнинг қадимдан фойдаланиб келинаётган миллий педагогикасида илгари сурилган, маълум даражада назарий жиҳатдан асосланган тарбия методлари мавжудки, булар минглаб йиллар давомида оила, маҳалла, жамоат жойларида унумли ва ўта усталик билан қўлланган ва ўзининг яшовчанлиги туфайли бугунги кунгача ўзининг таъсирчанлигини йўқотмаган. Тарбия методлари ўзининг вазифасига кўра мазкур давлат, тузум идеологияси, ғояси ва қарашларига хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам методлар назарияси ва амалиёти ўз тизимини шахс яшаётган жамият талаблари, эҳтиёжлари ва буюртмасидан келиб чиқиб белгилаши ва амалга ошириши зарур.

Тарбия методлари муаммосининг мураккаблигидан келиб чиқиб, илмий асосланган тасниф мавжудки, бу масала турли педагогик адабиётларда турлича мунозараларга сабаб бўлмоқда. Ўрганилаётган мавзу учун ажратилган вақтнинг чегараланганлиги ва олдимизда турган мақсад йўналишининг ўзгача эканлигини ҳисобга олиб, ушбу масала юзасида кенг таҳлилга берилмади. Шу жиҳатдан тарбия методлари жамият олдида турган мақсадлардан келиб чиқишини ҳисобга олган ҳолда, педагогик фанларда мавжуд бўлган тарбия ме-

тодларига оид илмий имкониятлар, илмий - услубий манбалардан фойдаланиш орқали ушбу масалага ойдинлик киритишга ҳаракат қилинди.

Тарбия методлари таснифида қуйидаги назарий жиҳатдан муҳим деб ҳисобланган асосга таяниш мумкин.

1. Фалсафанинг, ундан сўнг педагогиканинг ҳар қандай методи (жумладан, тарбия методлари ҳам) ҳақиқатни билиш ва уни ўзгартириш йўли сифатида талқин этилди.

2. Ўқувчини тарбиялаш жараёни алоҳида мураккаб фаолият бўлиб, унинг марказида бола хулқи, дунёга ва одамларга муносабати, мураккаб ички дунёси, ёш ва ўзига хос хусусиятлари билан, махсус ва стихияли тарзда эгаллаган билим ва тажрибалари билан ажралиб турувчи шахс ётади.

3. Тарбия методлари юқоридагилар билан бирга тарбия жараёнининг мураккаб компоненти ҳисобланиб, у тарбия мақсади, мазмуни, шунингдек, тарбиячи олдига қўйиладиган вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган. Тарбия методлари ўз ўрнида тарбияланувчи шахсининг шаклланишида унинг барча ўзига хос томонларини ҳисобга олиши керак: тарбияланувчининг тарбияланганлик даражаси, келажакдаги ривожланиши ва кейинги турмуш тарзидаги ўрни ҳисобга олиниши зарур.

4. Тарбия жараёни шахс шаклланиши каби турли қарама-қаршиликлардан иборат бўлиб, тарбия методлари шахс фаолиятидаги ўзгаришларни коррективроқ қилади, ноқулай шароит ва стихияли таъсир туфайли юзага келган салбий қарашлар, усулларни, сифатларни тузатиш билан ҳам шуғулланади.

Тарбия методлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Шахс онгини шакллантириш методлари.
2. Фаолият, муомала, ижтимоий хулқ тажрибаларини ташкил этиш методлари.

3. Фаолият ва хулқни рағбатлантириш ва мотивларни чуқурлаштириш методлари.

4. Фаолият ва хулқни назорат қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш методлари.

Ушбу методларни ажратишга шахс фаолиятининг яхлит тизими асос қилиб олинган бўлиб, у фаолият жараёнини англаб етиш, уни ташкил этиш, фаолиятни рағбатлантириш, натижаларни назорат ва таҳлил этишни ўз ичига олади.

Педагогик жараённинг ривожланиш диалектикасида тарбия методлари мураккаб ва зиддиятли бирликда иштирок этади. Ҳал қилувчи аҳамиятга бу ўринда айрим бирлашган воситалар мантиқи эмас, балки уларнинг тизимини ўзаро уйғун тарзда ташкил этиш эга бўлади. Албатта, тарбия жараёнининг маълум босқичида бу метод алоҳида ажратилган ҳолда қўлланилиши мумкин. Лекин бошқа методлар ёрдамида, улар билан бевосита боғлиқ ҳолда қўлланилмаса, ўзининг аҳамиятини йўқотади, кўзланган мақсад сари бориш жараёнини секинлаштиради.

IV. Тарбия методларини оптимал танлаш ва қўллаш шартлари

Тарбия методларининг тузилиши ва танланишини белгиловчи боғлиқликлар ичида биринчи ўринда унинг жамият идеаллари ва тарбия мақсадларига мувофиқ келиши туради.

Тарбиячи амалий фаолиятида тарбия методларини танлашда, одатда, тарбия мақсадлари ва унинг мазмунига таянади. Конкрет педагогик вазиятлардан келиб чиқиб, тарбиячи қандай методлардан фойдаланишни ўзи ҳал этади. Бу метод хоҳ меҳнат кўникмасини кўрсатиш бўлсин, хоҳ ижобий намуна ёки машқ бўлсин, булар, аввало, кўплаб омиллар ва шароитлар билан боғлиқ бўлиб, тарбиячи шу ҳолат учун энг маъқул келадиганини танлайди.

Метод яхши ҳам, ёмон ҳам бўлмайди. Тарбияга методлар эмас, балки уларнинг тизими асос қилиб олинади. Маълум

тарбия натижаларига эришиш учун қўлланилаётган методлар бир хилда бўлса-да, шароит, ҳолатга қараб турлича вариантларда қўлланилиши мумкин. Бу ўринда педагогик маҳорат шундаки, тарбиячи ўқувчилар ривожланишининг ёш ва ўзига хос хусусиятлари ҳамда қонуниятларига мос энг қулай тарбия методларини топади ва қўллайди.

Тарбия методларини танлашда педагогик амалиётда тасдиғини топган қўйидаги каби бир қатор педагогик талабларга риоя қилиш керак:

- 1) тарбия методларининг тарбия мақсад ва вазифаларига мувофиқ келиши;
- 2) тарбия принциплари талабларига жавоб бериши;
- 3) тарбияни амалга оширишга хизмат қилиши;
- 4) ўқувчиларнинг ёш ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиши;
- 5) тарбияланувчининг тарбияланганлик даражасига боғлиқ бўлиши;
- 6) методлар жамоа ривожланиш даражасига кўра ҳам танланиши;
- 7) конкрет шарт-шароит, имкониятлар ҳам ҳисобга олиниши;
- 8) боланинг шу конкрет шароитдаги руҳий ҳолатига ҳам алоҳида эътибор берилиши керак.

23-боб. ШАХС ОНГИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ МЕТОДЛАРИ

I. Тарбия жараёнида ушбу гуруҳ методларининг асосий ўрни

Шахс маънавий ҳаёти ва фаолиятида тор доирадаги қарашлар ҳамда илмий онг ўртасида доимо кураш кетади. Фаолият ва муносабат соҳасининг кенгайиши, инсоннинг ўз ички дунёсига бўлган шахсий эҳтиёжи ортиб бориши, ҳаётида янги ҳодисалар билан рўбарў бўлиши ўқувчидан чуқур

мушоҳада юритишни, муаммоларни ҳамма нарсага интилиш орқали ҳал этишни талаб қилади. Пайдо бўлаётган саволларга, муаммоларга жавоб излаш шунга олиб келадики, ўқувчининг онг захираси, қарашлари, тушунча ва дунёқараши, баҳо бериши, хулоса чиқариш имконияти етарли эмаслиги маълум бўлади. Бу ўринда шахс онгига янги билимлар, талаблар, меъёр, қоида ва қонуниятларни киритишда тарбиячи ёрдамга келади. Англаб етилган ва ғоявий асосланган билимлар эса ўқувчида қатъий ҳамда ўзига хос қарашлар ва ишонч тизимининг юзага келишига асос бўлади.

Ушбу гуруҳ методларининг 2 та вазифаси мавжуд: улардан биринчиси ўқувчи онгига ахлоқ, меҳнат жараёни, эстетик билимлар тўғрисидаги назарияларни сингдиришдан иборат бўлса, иккинчиси - ўқувчининг шахсий тажрибаларини, унинг ҳаракатлари, фаолияти, хулқ-атворини умумлаштиришдан иборат.

Ушбу методнинг бош қуроли тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг нутқи ҳисобланади ва у ўқувчининг фаол-хаётий ўрнини белгилаш, ўз қарашларини, фикр-мулоҳазалари, принципларини асослаш ва ҳимоя қилишга ўргатади. Мазкур методлар гуруҳи ўқувчиларни ўз-ўзини англашга ва, охир оқибатда, ўз-ўзини тарбиялашга олиб келади.

Онгни шакллантириш методлари мураккаб ижтимоий, ахлоқий, меҳнат, эстетик меъёр ва тушунчаларни конкретлаштиради, фаолиятнинг эмоционал ҳолатини яратади, ижобий ахлоқий, ижтимоий мотивларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Ҳар бир ёш даврида бу методлар янада кўпроқ, кенгроқ ва чуқурроқ маъно касб этиб боради.

Масалан, кичик ёшдаги ўқувчиларни ишонарли далиллар ёрдамида ишонтириш мумкин бўлса, ўсмирлик ёшидан болаларни мисоллар билан эмас, балки мантиқий асослаш орқали, катта ёшдаги ўқувчиларни ахлоқий тушунчаларни атрофлича чуқур асослаш, бир неча кўринишларни қиёсий

таҳлил этиш орқали ишонтириш зарур бўлади. Катта ёшдаги ўқувчиларда қатъий ишончни юзага келтириш уни кўпроқ мунозара-баҳсларга таклиф этиш ва шу орқали бошқаларда ўзининг фикри қандайлигини англаб этиш орқали амалга оширилади.

II. Сухбатларни ташкил этишда самарали шартлар. Сухбат кўринишлари

Ушбу методлар гуруҳига кирувчи сухбат методи турли кўринишларга эга бўлиб, ундан сиёсий, эстетик, ахлоқий ва бошқа кўринишларда фойдаланиш мумкин.

Сухбат методининг асосий вазифалари - воқеа, ахлоқий кўринишлар, ижтимоий турмушдаги ҳодисаларга муносабат билдириш, уларни баҳолашдан иборат бўлиб, оқибатда тарбияланувчининг ўраб турган борлиққа, ўзининг фуқаролик, сиёсий ва ахлоқий бурчларига қарашларини шакллантиришдан иборат. Агар сухбат давомида муҳокама этилаётган масала, муаммо бола шахсий тажрибасида таянч топа олса, унинг ишонтирувчи кучи юқори бўлади. Ушбу методнинг ижобий томони шундаки, аввало, турмуш ва фаолиятнинг ҳар қандай кўринишига фаол муносабат билдирилади, ўқувчи қизиққан саволларига жавоб топади, болаларнинг ҳар бир фаолиятда ўз ўрни бўлиб, қўйилган масалаларнинг жонли муҳокамасида эркин иштирок эта олади, аниқ ҳолатни ўйлаб, фикрлаш имкони яратилади.

Сухбат методини амалга оширишда риоя қилинадиган асосий педагогик талаблар:

1. Танланган мавзу долзарб бўлиши ва у тарбия вазифалари ва ўқувчи эҳтиёжига мос келиши шарт.

2. Ўқувчилардаги мавжуд тажрибага таяниш, улардан фойдаланиш ва зарур бўлса, унга тузатишлар киритиш. Ёшга кўра сухбатнинг мажбурий динамикасини ҳисобга олиш.

3. Сухбат мазмунини усталик билан танлаш, ўқувчилар учун янги, номаълум фикрларни топиш, ушбу ёшдаги

ўқувчилар гуруҳи учун ўзлаштириш қулай бўлган хулосаларни шакллантириш.

4. Саволларни, масалани қизиқарли қилиб қўйиш, албатта, уни муаммоли тарзда қўйишга, ўйлашга, фикрлар билан фаол катнашишга имкон берадиган суҳбат ташкил этиш.

5. Суҳбатга ижобий эмоционал кўриниш бериш зарур.

6. Суҳбатни кўргазмалли қилиш, мисолларни конкретлаштириш, техника воситаларидан фойдаланиш.

Бу умумий талаблар асосида қўйиладиган мақсад, суҳбат мазмуни иштирокчиларнинг ёш таркиби бўйича турлича характер касб этади. Ҳар қандай тарбиявий суҳбат учун умумий ва мажбурий талаб унинг иштирокчилар учун таъсирчанлиги, уларни ўзига жалб эта олишидир. Янгилик бир хилда бўлмаслиги керак, чунки у болалар учун зерикарли қайтариқдир. Турли йўналишдаги тарбиявий суҳбат - мазкур ҳолатда болалар учун жонли, ўзига жалб эта оладиган, зарур, энг керакли, қизиқарли гаплар демакдир.

Суҳбатларни ташкил этиш ва ўтказишда имкониятлар назарда тутилиши керак.

Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун суҳбатларни индуктив йўл билан ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Янги конкрет далиллардан умумлаштиришга қараб бориш зарур.

Ёш улғайиб бориши билан ўқувчилар хулқ, фаолиятига асос бўлган далилларни таҳлил қилишга ўрганиб бориб, тushunchаларни кенг, умумий тарзда талкин эта олиш билан, суҳбат мазмуни ва уни ўтказиш методикасини, тарбияланувчининг ташаббусига таяниш орқали танлаш самарали натижа беради.

III. Маърузаларни ташкил этишга нисбатан қўйиладиган асосий педагогик талаблар

Ижтимоий онгининг шаклланиши ўқувчиларда ижтимоий турмуш, меҳнат, фан ва техника, ахлоқ ва эстетика соҳаси-

даги тасаввур ва тушунчаларнинг пайдо бўлишидан бошланади. Тарбиячи болалар билан қайси мавзуда гап бошласа, ушбу маслаҳат, фикр синф учун аҳамиятли эканлигига болаларда олдиндан қатъий ишонч уйғотиши, ижобий қараш билан жавоб беришга эришиши зарур. Бу эса, ўз ўрнида, суҳбатдан янада мураккаброқ методга - маъруза методига ўтишга олиб келади. Бу энг қулай, кенг, атрофлича ва ташкилий жиҳатдан аҳамиятли бўлган метод ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, воявий, эстетик мазмундаги у ёки бу муаммолар моҳиятини тингловчиларга изчил, асосли етказишга ёрдам беради.

Маърузанинг мантиқий асоси илмий онгга алоқадор маълум маънодаги назарий фикрлар ҳисобланади. Бу ўринда маъруза материалининг асосини ташкил этувчи кириш суҳбати, далиллар, иллюстратив манбалар йўналтирувчи ҳолат бўлиб хизмат қилади.

Далилларнинг ишончлилиги, асослилиги, композицион тузилиши, жонли ва юракдан билдирилган фикрлар, сўзлар маърузанинг воявий ва эмоционал таъсирчанлигини оширишга ёрдам беради. Юқори синф ўқувчилари, талабалар айниқса, маъруза вақтида ўқитувчининг эркин ва мустақил фикр юритишига, қутилмаганда мавзунини ўзгартира олишига, берилаётган материалга шахсий қарашларини, нуқтаи назарини билдира олишига, танқидий таҳлил эта олиш қобилиятига баҳо берадилар.

Оммавий ахборот воситалари орқали ўқувчилар, талабалар жуда кўп маълумотларни эгаллашаётгани, маълум тушунчаларга эга бўлаётганини назарда тутиш зарур. Лекин бу йўллар билан олинган тўлиқ бўлмаган билимлар, уларнинг фикрича, ҳақиқий билим бўлиб туюлади. Шунинг учун ўқитувчи маъруза вақтида ўқувчи, талабалар кўрган, эшитган ҳодиса, воқеа тўғрисидаги маълумотлар моҳиятини англаб етишга, ахборот воситалари орқали олинган билимларни таҳлил этиш, баҳо бера олишга ўргатиши муҳимдир.

IV. Ҳтказиладиган мунозараларнинг ўзига хослиги

Қатъий фикр, ишончини шакллантириш, олдиндан маълум бўлган қонуниятларга асосланган фикрлар тўқнашувда эгалланган билимлар, турлича нуқтаи назар ҳамма вақт юқори даражадаги мустаҳкамлиги ва ихчамлиги, умумийлиги билан ажралиб туриши жиҳатидан мунозара методи алоҳида аҳамият касб этади. Мунозара юқори синф ўқувчилари хусусиятларига тўлалигича мос келади. Шаклланаётган шахс турмушнинг ҳақиқий маъносини топишга интилиш, юзаки нарсаларга ишонмаслик, ҳақиқатни билиш учун жуда кўплаб далилларни қиёсий ўрганиш каби сифатларга эга бўлади. Мунозара қатъий, тугал қарорни талаб этмайди.

Бу метод ўқувчиларга тушунча ва асосларни таҳлил этиш, ўз қарашларини ҳимоя қилиш, бошқаларни бунга ишонтириш учун имкон яратади. Мунозарада иштирок этиш учун қарама-қарши томоннинг кучли ва бўш томонларини аниқлаш, бу борада ўз нуқтаи назари тўғрилигини, иккинчи томоннинг хатоларини, даъволари нотўғрилигини исботлаш, уни далиллаб кўрсатиш керак. Мунозара ҳақиқат йўлида курашишга, ҳақиқатни тан олиш каби олижаноб сифатлар шаклланишига ёрдам беради.

Педагогик нуқтаи назардан муҳокама, мунозара учун танланган мавзу ўқувчи, талаба ҳаётида муҳим ўрин эгаллайдиган, уларни қизиқтирадиган, очикчасига суҳбатга торта оладиган бўлмоғи лозим. Мунозара мавзуларини ўқувчиларнинг ўзлари айтиши мумкин. Нима учун хулқ ҳаёт талабларига доимо тўғри келавермайди? Кўнгилчан одамлар қандай пайдо бўлади? Ўз бахтининг ҳақиқий эгаси бўлиш мумкинми? каби мавзулар очикчасига эркин мунозара юритиш учун хизмат қила олади.

Мунозара тарбиячининг, шунингдек, ўқувчининг ҳам пухта тайёрланишини талаб этади. Муҳокама учун киритилаётган саволлар ўқувчиларни фаол жалб этган ҳолда ол-

диндан тузилса яхши бўлади. Ҳақиқий тарбиячи ўзининг маданиятлилик, иродалилик сифатлари билан ўртак бўлиши, мунозарага ўринсиз аралашмаслиги, қўполлик билан бузмаслиги, ўз фикрини мажбуран ўтказмаслиги керак. Мунозарани бошқаришда қатъий тасдиқлаш ёки қатъий ман этиш йўлидан бормаслик керак.

V. Ибрат методи

Ўқувчининг шаклланаётган онги реал ҳаётда, амалиётда, жонли образлар мисолида ўзига таянч, асос бўладиган ва жамият талаб этаётган идеал сифатларни ўзида мужассамлаштирган инсоний фазилатларни кўришни хоҳлайди. Бундай изланишда ўқувчидаги тақлидчилик муҳим ҳисобланиб, у тарбия методи сифатида ибратнинг психологик асоси бўлиб хизмат қилади. Тақлидчилик, кўр-кўрона эргашиш, ўхшаш бўлиш эмас, балки оғайиблар идеал сифатларга етакловчи янги кўринишдаги ҳаракатларни шакллантиришга хизмат қилиши зарур. Тақлид орқали инсонда ижтимоий-ахлоқий мақсадларни амалга оширувчи, фаолиятнинг ижтимоий жиҳатдан юзага келган усуллари шаклланади.

Тақлидчилик фаолияти ўз характериға кўра ёш ўзгариши, тажриба, ўз ҳаётий ўрнининг ортиб бориши орқали, интеллектуал ва ахлоқий ривожланиш туфайли ўзгариб боради. Одатда кичик ёшдаги ўқувчилар тақлид учун тайёр образларни танлайди. Ўсмир ёшда тақлид мустақил фикр юриши орқали у ёки бу тарзда юзага келади. Катта мактаб ёшида тақлидчилик кўпроқ онглилик, гапларнинг ички моҳиятини англаб етиш билан бевосита боғлиқ бўлади.

Ибратнинг таъсирчанлик механизмида энг кам учта босқични ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи босқичда, конкрет фаолиятни қабул қилиб олиш натижасида, ўқувчида шундай бўлишга ҳаракат юзага келади. Лекин тақлид учун ибрат билан кейинги фаолият ўртасида боғлиқлик бўлмаслиги мумкин.

Бундай алоқа, боғлиқлик иккинчи босқичда юзага келиши мумкин.

Учинчи босқичда тақлидчилик ва мустақил фаолиятнинг бирлашуви юзага келади ҳамда бунга ҳаётий ва махсус ташкил этилган тарбиявий ҳолат фаол таъсир этиши мумкин.

Тақлид учун маъқул бўлган ибратлар мактабда ҳам, уйда ва кўча-кўйда ҳам бўлиши мумкин. Ака-опалар, ота-она, қариндош-уруғлар, кекса авлод, ўртоқ-дўстлар, турли бадий асар қаҳрамонлари, бошқа одамлар ибрат бўлиши мумкин. Айниқса, ўтмиш авлодлар жасорати, уларнинг ўчмас образлари, халқимизнинг турли соҳалардаги асл меҳнаткаш фарзандлари ҳам ибрат бўла олади.

Шундай қилиб, тақлидчилик ва унинг асосидаги ибрат тарбия жараёнида қўлланишида ўзининг ҳақиқий ўрнини топа олиши зарур.

24-боб. ФАОЛИЯТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ИЖТИМОЙ ХУЛҚНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДЛАРИ

I. Фаолиятга раҳбарликни белгиловчи умумий қонуниятлар

Инсон меҳнат, билиш ва муомаланинг субъекти сифатида ҳақиқатнинг илмий ўзлаштирилишини таъминлайдиган фаолият жараёнида шаклланади. Меҳнат, билим, муомала шахснинг ривожланиши ва шаклланиши учун қурилиш материали бўлиб хизмат қиладиган ирода ва қувватни фаоллаштиради, қизиқиш, ҳис-туйғуни уйротади, янги эҳтиёжларни юзага келтиради. Фаолият соғлом турмуш тарзининг асоси сифатида ўқувчиларда ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий хулқ тажрибаларини бойитишда муҳим манба ҳисобланади.

Ҳар қандай фаолият операция ва ҳаракатдан ташкил топади. Операция яхлит, бир бутун фаолиятни ташкил этишга ёрдам берувчи кичик жараёнлар, қисқа муддатли ҳолатлардир. Ҳаракатлар - жараёнлар бўлиб, уларнинг мотивлари ўша фаолиятда мавжуд ва ҳаракатлар фаолият таркибига киради. Тарбия жараёнида тарбиячининг ўрни шундан иборатки, педагогик операцияларни бошқаришдан ҳаракатларни бошқаришга ўтади, кейинчалик ўқувчиларнинг фаолиятини бошқариш томон боради.

Педагогика назариясида қатор умумий қонуниятлар аниқланганки, булар ўқувчилар фаолиятига педагогик раҳбарлик методини ва ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантиришни белгилаб беради.

1. Ижтимоий фаолиятлар маълум тарбиявий имкониятларга эга. Лекин битта кўринишдаги фаолият қолганларнинг ўрнини боса олмайди. Шунинг учун тарбияда фаолиятнинг комплекс кўринишларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

2. «Шахсий маъно» касб этмаган ҳар қандай фаолият ижтимоий таъсир кўрсата олмайди.

3. Тарбиявий таъсир натижасида ўқувчиларда фаолият, мақсад ва усулларни танлашга тайёр бўлиш сифатлари шаклланади.

4. Агар педагогик кўрсатманинг керакли усуллари топилмаган ва амалга оширилмаган бўлса, ўқувчи шахсининг шаклланишига нисбатан фаолият нейтрал жараён бўлиб қолади. Ушбу кўрсатмада турлича метод ва усуллар ўз аксини топиши, уларда кўзғатувчи ва машқ, ижтимоий хулқ тажрибаларининг шаклланиши таъминланиши зарур.

II. Педагогик талаблар

Кузатувчи, ҳаракатлантирувчи вазифани бажарувчи методлар ичида педагогик талаблар энг аҳамиятлиларидан бири ҳисобланади. Талабларда тарбия жараёнининг ички ва ташқи диалектикаси аниқ ўз ифодасини топган. Педагогик талаблар шахс ривожланишидан нафақат илгарилаб кетиши, балки кейинчалик тарбияланувчининг ўз-ўзига талаблар кўйишига замин бўлиб хизмат қилиши керак.

Педагогик талаблар жамият амал қилувчи ахлоқий меъёрлар, таълим муассасаларининг ички тартиб-қоидалари, ўқувчилар учун берилган қоидалар асосида белгиланади.

Талаблар ўқувчилар олдида у ёки бу жараёнда конкрет, реал фаолият сифатида бажарилиши мумкин бўлган вазифалар тарзида ҳам кўйилади. Талаблар тарбия жараёнида ички қарама-қаршиликларни очишга, ўқувчилар хулқи, фаолияти ва муносабатларидаги камчиликларни очиб ташлашга ва, шунинг билан бирга, келажакда ўсиш ва ривожланишга ундайди.

Талаблар мазкур ўқув масканида тартиб-интизомнинг йўлга кўйилишига, ўқувчилар фаолияти ва хулқида йиғинчоқлик ҳолати юз беришига сабабчи бўлади.

Талабларнинг қўйилиши шаклига кўра тўғридан-тўғри ва «айланма йўл» билан қўйиладиган талабларга бўлинади. Тўғридан-тўғри қўйиладиган талаблар ўзининг ўрнига, кўрсатмалилик ва қатъийлик хусусиятларига эга. Бундай талаблар буйруқ бериш, кўрсатиш, изоҳлаш, қайд этиш кўринишларида бўлади. Айниқса тўғридан-тўғри, эътироз билдирилмайдиган талабларнинг аҳамияти жуда катта ҳисобланади ва бундай талаблар жамоанинг дастлабки босқичида педагогнинг фаоллик билан ишлаши жараёнида зарурдир.

«Айланма йўл» билан қўйиладиган талаблар ўқувчиларда шаклланган мотивлар, мақсадлар, эътиқодларга таянади. Талабларнинг бу тарздаги кўринишлари таъсирчанлиги билан ўзбек халқи тарбия тизимида қадимдан маълум. Ота-оналаримиз ёш авлодни унинг нозик ҳис-туйғуларини, ўзига ҳослигини, шароит масаласининг қанчалик муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, болага тўғридан-тўғри қўйиладиган талабларга қараганда, маслаҳат бериш, ҳолатни таҳлил этиш йўли билан унга баҳо бериш заруриятини уқтириш орқали у ёки бу топшириқни бажарилишга йўналтирганлар. Одатда, бундай ҳолларда тарбиячи, ота-она бажарилиши зарур бўлган педагогик вазифани боладан яшириш, яъни ўзининг қатъий талабларини биринчи ўринга қўймаслик, балки масалани шахсдаги турли имкониятларга таяниб илгари суриш ва уни бажариш қанчалик аҳамиятлигини изоҳлаш йўли билан мақсадга эришишга ҳаракат қилинади. Албатта, педагоглар қўйиладиган талабларнинг меъёрий жиҳатларини тўғри ҳисобга олишлари керак.

III. Жамоатчилик фикри

Ҳар қандай педагог ўзи қўяётган талабларнинг ижтимоий характерини оча бориб, жамоа манфаатларидан келиб чиқишга эришмоғи лозим. Жамоатчилик фикри жамоа талабларининг ифодаси ҳисобланади. Жамоатчилик фикри ўзида жамоа баҳоси, фикр-мулоҳазаси, иродасини бирлаш-

тириб, фаол ва таъсирчан куч сифатида намоён бўлади ва у педагог кўлида тарбия методи вазифасини ўтайди.

Мактаб жамоаси ижтимоий муносабатларни йўлга кўяр экан, унинг асосида ўқувчиларда онг, хулқ ва фаолиятнинг керакли жиҳатлари шаклланишига эътиборни қаратади. Жамоа ўзининг ривожланишида роявий интеллектуал-эмоционал-иродавий ва ташкилий бирликка эришиб, ўз-ўзини бошқаришга қодир бўлади ва бунда жамоатчилик фикри энг муҳим ҳисобланади. Бундай жамоа фикри субъектив ҳисобланиб, педагогнинг яқин таянчи ва ишончли ҳамкори бўлиб қолади.

Ўқитувчи тарбияланувчилар ўртасида соғлом жамоатчилик фикрини шакллантириш учун уларни синф ва мактабдаги барча воқеа ва ҳодисаларни жамоа бўлиб принципиал тарзда муҳокама этишга жалб қилади. Агар синфдаги кўпчилик ўқувчилар жамоа фаолиятида фаол иштирок этса, муваффақиятларни биргаликда баҳам кўрса, мавжуд камчиликларга танқидий муносабатда бўлса, уни кўпчилик бўлиб бартараф этишга киришса, бу ҳолат ушбу жамоада етук ижтимоий фикр юзага келганини кўрсатади. Бунинг акси эса, жамоада ўзибўларчилик, озчилик манфаатини ҳимоя қилиш, кечиримлилик, бетарафлик каби салбий қарашлар мавжудлигини кўрсатади.

Амалдаги жамоатчилик фикри, унинг ижтимоий-маънавий-роявий йўналтирилганлиги кўп жиҳатдан ёшлар иттифоқининг, уларда бир мақсад сари кўпчилик бўлиб ҳаракат қилиш каби сифатларнинг юзага келишига шароит яратади.

IV. Ўргатиш, одатлантириш

Ўргатиш болалар томонидан маълум ҳаракатларнинг кейинчалик ижтимоий хулқнинг одатий шаклларига айлан-тириш мақсадида режали ва доимий бажарилишини ташкил этишдан иборат. Маълум шароитда одат шахснинг турфун

хусусияти, инсоний сифати бўлиб қолиши зарур. Одат шундай жараёнки, унинг воситасида ишонч мо-йилликка айланади ва фикр амалиётга ўтади.

Ўргатиш тарбиянинг ва болалар ривожланишининг дастлабки босқичида яхши самара беради. Ушбу методни қўллаш баъзи педагогик шартларга риоя қилишни талаб этади: ўргатиш, аввало, ўзлаштириш зарурлигини аниқ тасаввур қилишдан бошланади; ўқувчиларга у ёки бу ҳаракат образини тавсия этиш билан уни ихчам ва аниқ қоидаларда тушунтириш зарур; ҳар бир вақт бўлаги учун айрим ҳаракатлар бажарилишини ажратиш керак ва ундан маълум хулқ кўриниши юзага келади, яъни вақтга нисбатан хулқий ҳаракатларни айрим-айрим кўринишларга бўлиб бажарилишини ташкил этиш; маълум одатларнинг юзага келиши учун вақт керак. Бунда шошма-шошарлик ярамайди; аввало, ўша ҳаракатнинг аниқ бажарилишига эришиш ва кейинчалик тез бажарилишига ўтиш керак; ўргатиш методи ҳаракатларни бажариш усуллари нозорат қилишни тақозо этади.

Нозорат ўқитувчидан тарбияланувчига нисбатан хайрихоҳлик, қизиқиш билдиришни, пайдо бўлган қийинчиликларни таҳлил этиш, аниқлаш, кейинчалик излаш усуллари муҳокама этишни талаб қилади. Яна, энг муҳими, ўргатиш методи ўқувчилар ўз-ўзини нозорат қилишининг ташкил этилишига, уларнинг ёши, турмуш шароити, тарбиясига боғлиқ ҳолда ўзгартириб турилади. Ҳамма вақт ҳам очикдан-очик у ёки бу хулқ усуллари эгаллашни вазифа қилиб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлавермайди. Ўқитувчи бундай ҳолатда бола фаолиятини шундай ташкил этадики, ўқувчи уни қониқиш билан бажара бориб, керакли хулқ кўринишига ўзи билмаган ҳолда эркин ва мажбуриятсиз одатланади. Баъзи ҳолларда ўқувчилар олдига маълум даражада ўзини бошқариш кераклиги очикдан-очик вазифа қилиб қўйилади.

Масалан, хушмуомала, хушёр, интизомли бўлиш. Айрим ҳолларда ўқувчиларга у ёки бу сифатларни эгаллаши зарур

эканлигини эслатиб туриш керак. Бундай интилиш ўқувчилар маълум одатларни эгаллашига сабабчи бўлади.

Синовдан, тажрибадан ўтган ўргатиш воситаларидан бири турмуш режими ва ўқувчилар фаолиятини тартибли йўлга қўйишдан иборат. Режим қанчалик қатъий бўлса, у шунчалик яхши динамик стратегик шаклланишга имконият яратди.

V. Машқ

Ўргатиш асосида болалар томонидан амалий ҳаракатларнинг бажарилиши ётади. Унга одатлантириш ҳаракатнинг қандай бажарилишини амалда кўрсатиш билан характерланади, шундан сўнг эса уни мустаҳкамлаш керак бўлади. Бунинг учун ҳаракатни кўп марталаб системали қайтариш, машқ қилиб бориш лозим.

Шартларнинг доимийлиги, аниқлиги, изчиллиги ва амалий ҳаракатларни аста-секин мураккаблаштира бориш охири оқибат ўқувчиларда мукамал кўринишдаги зарурий хулқий кўринишлардан одатларнинг шаклланишига олиб келади. Одатий фаолият ўзининг тезлиги, аниқлиги, енгил бажарилиши билан ажралиб туради, кўп куч ва вақт талаб этмайди.

Бундай зарурий хулқий кўринишлар тажрибада мустаҳкамланган бўлиб, машқ таъсири остида юзага келади ва булар тарбия методлари тизимига киради.

Машқнинг аҳамияти ижтимоий хулқнинг барқарор асоси сифатида ҳаракатларнинг қимматли усулларини такомиллаштиришдан иборат. Унинг кўриниши ушбу усул ва ҳаракатларни кўп марталаб такрорлашдан иборат. Илғор тажрибаларни умумлаштиришдан келиб чиқиб, машқ методига қўйиладиган услубий талаблар қуйидагилардан иборат:

1. Машқ методидан бажарилаётган ҳаракатлар, одатлар зарурлиги ва фойдалилигини англаб етгачгина фойдаланиш зарур.

2. Бажарилаётган ҳаракатларни олдин аниқ такрорлашни ўрганиб, ундан сўнг тез бажаришга ўтиш керак.

3. Фойдали усулни эгаллаш ҳаракатни такрорлаш сонига, тарбияланувчининг тажрибасига бевосита боғлиқ.

4. Машқ натижасининг аниқланиши бола муваффақиятининг сезиларли бўлишига ва унинг ҳиссий мустаҳкамланишига боғлиқ.

Тарбиянинг бошланғич босқичида тарбияланувчиларни ташкилий ҳаракатларга ўргатиш, одатлантириш тарбиячи ёки катталар ёрдамида амалга оширилса, пировард натижада уларнинг ўз фаолиятини ўзлари ташкил этишига олиб келади. Машқ методи кўпгина топшириқлар орқали амалга оширилади.

VI. Тарбияловчи ҳолатларни яратиш

Мактаб ўқувчиларининг реал ҳаёти ва фаолиятида тарбиявий жараёнларда шаклланган бутун бир тизимнинг қанчалик пухталиги аниқланадиган ва синовдан ўтказиб туриладиган ҳолатлар доимий юзага келиб туради. Бундай ҳолатни яратиш, ундаги мавжуд зиддиятларни аниқлаш, юзага келаётган мавжуд муаммоларни ҳал этиш ҳар бир педагог учун жуда муҳимдир. Шундай махсус уюштирилган педагогик шароитлар тарбияловчи ҳолатлар дейилади. Ўз моҳияти билан бундай ҳолатлар эркин танланади. Ушбу ҳолатда ўқувчи учун бир неча вариантлардан бирини танлаш имконияти яратилади. Бунда ўқувчи берилган имкониятлардан фойдаланиши, ёки индамай туриш ёхуд тўғриси айтиши мумкин. Ўқитувчи томонидан яратилган ушбу ҳолатлардан чиқиш мақсадида ўқувчи ўзининг имкониятлари, хулқий одатларини қайта кўриб чиқади.

Тарбияловчи ҳолат тарбия жараёнининг барча асосий компонентларини ўз ичига олади. Бундай мазмундаги фаолиятнинг вазифаси маълум гуруҳ болаларининг ўзига хослиги, шаклланган жамоанинг мавжудлиги билан характерли-

дир. Яратилаётган ҳолатнинг асосий моҳияти унинг тарбиявий муҳит яратишида ва бу ҳолат иштирокчилари ўртасидаги муомала ва улар ўртасидаги муносабатлар қай даражадалигига борлиқ.

Инсон, ҳозирги замон психологиясининг тасдиқлашича, муҳитнинг ажралмас бир бўлаги бўлиб, унинг дунёга бўлган муносабати муҳитнинг ўзгаришига объектив таъсир этувчи фактор сифатида намоён бўлади.

Бу ҳолатларнинг ҳар бири маълум кўникмаларнинг шаклланишига таъсири билан, шу билан бирга, кўрсатилган ҳолатлар, албатта, ўқувчиларнинг бир-бирлари билан муомаласи асосига ва бундай муносабатларнинг бошқа ўқувчилар гуруҳига бевосита таъсири билан характерланади. Шу билан бирга, тарбияловчи ҳолатнинг тарбиявий метод сифатидаги энг кучли томони айрим ўқувчилар фаолияти ва хулқини зарур усуллар билан қуроллантиришдан, умумий ҳолатда эса зарур бўлган турлича муносабатларнинг иштирокчилар ўртасида шаклланишига ёрдам беришдан иборат.

Аниқ тарбиявий вазифалар билан боғлиқ бўлган махсус ўйин ҳолатларини яратишда ҳам тарбиявий ҳолатларнинг аҳамияти каттадир.

25-боб. ФАОЛИЯТНИ РАҒБАТЛАНТИРУВЧИ (СТИМУЛЛОВЧИ) МЕТОДЛАР

I. Ушбу гуруҳ методларининг вазифаси

Рағбатлантириш (стимуллаш) деганда, фикрлашга, ҳис этишга ва фаолиятга жалб этиш, туртки бериш, куч бериш тушунилади. У ёки бу омилнинг ўқувчи шахсига таъсирини мустаҳкамлаш ва кучайтириш мақсадида стимулловчи методлар қўлланилади ва буларнинг ичида энг кўп қўлланиладигани мусобақаларни рағбатлантиришдир.

Ушбу гуруҳ методлари тарбиячи фойдаланадиган жуда ҳам нозик қуролки, у тез ўзгарувчан характерга ҳамда доимий ривожланишдаги, бир вақтнинг ўзида ҳам эффе́кт жавоб кучига, ҳам аффе́кт таъсир кучига эга бўлиб, шахс билан мулоқот давомида қўлланилади. Шунинг учун ҳам ушбу методдан фойдаланувчининг обрўси алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур гуруҳ методларидан фойдаланишда уларнинг ҳаракат механизми ҳар томонлама ўрганилган ва тажрибада кўп синовдан ўтказилган бўлиши керак.

II. Мусобақалар - тарбия методи сифатида

Қадимдан халқимизда турли спорт ўйинлари (улоқ, кураш, даста-чиқалдақ, човгон сингари), аския пайровлари кибилардан болаларни тарбиялашда жуда усталик билан фойдаланиб келинган.

Ҳозирги даврда ҳам мусобақалардан меҳнат, ижтимоий фаолият, ўқишда энг яхши натижаларга эришиш учун, орқада қолаётганларни илғорлар сафига кўтариш, турли ижодий фаоллик, ташаббус, ижодкорлик, масъулият ва ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида фойдаланилади.

Одатда, мусобақаларни турли синфлар ўртасида энг яхши ўзлаштириш бўйича ўтказиш, шунингдек, энг кўп шеър ёдлаш, энг кўп мисол ечиш, энг яхши таклиф, энг тоза дафтар, энг покиза китоб, энг кўп дарахт, гуллар ўтқазиш, синфни намунали сақлаш каби йўналишларда ўтқазиш мақсадга мувофиқ.

Мусобақалар, одатда, гуруҳлар ўртасида, якка тартибда, жамоалар орасида ўтказилади.

Мусобақаларни ташкил этиш ва ўтқазиш давомида ошкоралик, аниқлик, натижаларни қиёслаш, ҳалоллик, дўстлик, илғор тажрибаларни амалиётда қўллаш ва рағбатлантириш қоидаларига амал қилиш керак.

III. Рағбатлантириш ва ундан фойдаланишнинг педагогик асослари

Рағбатлантириш - айрим ўқувчилар ёки жамоалар хулки ва фаолиятини жамоатчилик томонидан ижобий баҳолаш усули ҳисобланади. Унинг стимулловчи роли ўқувчи томонидан бажарилаётган ва амалга оширилаётган ишнинг ҳаётдаги талқинини жамоатчилик томонидан тан олиншидир. Ўқувчи бундай баҳодан қониқиш ҳосил қила бориб, унда ўзидаги куч, имкониятга ишончи ортади. Шунинг назарда тутиш керакки, маъқуллаш ва рағбатлантириш ҳар доим ҳам, ҳамма ерда ҳам бир хил натижа беравермайди. Рағбатлантиришнинг тарбиявий аҳамияти тарбиявий ишнинг натижасидагина эмас, балки уни келтириб чиқарувчи мотив ва фаолият усулларида ҳамда баҳоланиб борилишида кўринади. Болани ўз интилишларининг моддий рағбатлантирилиши эмас, балки тарбиячи томонидан маъқулланиши қимматли эканлигига ўргатиб бориш керак. Озгина қидинган ишга ҳам мукофот кутишдан ёмони йўқ.

Рағбатлантиришга, айниқса, етарли даражада қатъиятли бўлмаган болалар кўпроқ муҳтож бўлади. Рағбатлантириш методидан кичик ва ўсмир ёшидаги болалар тарбиясида фойдаланиш яхшироқ самара беради. Чунки бу ёшдаги болалар ўз хулки ва фаолиятини баҳолашга ўта сезгирлик, чанқоқлик билан қарайдилар. Ўқитувчи ортиқча эркалатиб юборилган ёки эътибордан четда қолган ўқувчиларга алоҳида диққатини қаратмоғи зарур. Рағбатлантиришнинг тарбиявий таъсир кучи кўпчилик томонидан объектив қўллаб-қувватланишига боғлиқ.

Рағбатлантиришнинг кўплаб усуллари мавжуд бўлиб, шулардан, маъқуллаш, мақташ, ишонч билдириш, қайд этиш, буйруқ йўли билан миннатдорчилик билдириш, кўпчилик олдида мукофотлаш, расмга тушиш ва бошқаларни келтириш мумкин.

Шунингдек, халқимиз педагогик тажрибасида яна ҳали назарий асослашни тақозо этадиган жуда кўплаб рағбатлантириш усуллари мавжудки, уларни аниқлаб, тарбия тизимида унумли фойдаланиш имкониятларини очиб беришни талаб этилади.

IV. Жазолаш методи ва унинг тарбия жараёнидаги ўрни

Педагогика назарияси ва амалиётида жазолаш методига нисбатан қарашлар бир-бирига зид. Қадимдан ота-боболаримиз бу методнинг самараси кам эканлигини айтиб келганлар. Лекин, шу билан бирга, жазолаш шундай тарбия методидики, у болани ижтимоий меъёр ва қоидаларга, одоб ва ахлоққа зид маълум салбий хатти-ҳаракатлардан қайтариш, унинг хулқини ўзгартириш усули сифатида қўлланилиб келинади.

Жазолаш бола хулқига ўзгаришлар киритади, унинг қаерда ва нимада хато қилганлигини англаб ётишига, ўзидан қоникмаслик, уят ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради.

Жазо болага маънавий, рухий, ахлоқий ёки жисмоний жиҳатдан зиён етказмаслиги зарур. Шунингдек, шахсни камситиш, кўпчиликдан ётсираш, қочиш каби сифатларнинг, эгоистик қарашларнинг юзага келишига олиб келмаслиги керак.

Ҳар қандай жазо у ёки бу ҳаракатларни келтириб чиқарувчи сабабларни таҳлил қилиш, исботлашдан иборат. Тасодифан ёки ўйлаб қилинган ҳаракатларни бир-биридан ажрата билиш, ушбу камчиликни келтириб чиқарувчи мотивларни тез илғаб олиш ва баҳо бериш тарбиячидан педагогик сезгирлик ва маҳорат талаб қилади.

Ҳеч қачон тахминан, билмай ёки атайлаб жазоламаслик зарур.

Рағбатлантириш ва жазолаш методларидан фойдаланишга нисбатан қўйилган педагогик талаблар:

1. Рағбатлантириш ва жазолаш бирон-бир тарбия мақсадини мустақил ҳал этиб бермайди, балки ушбу методлар асосий методлар гуруҳининг таъсир кучини оширишга ёрдам бермоғи лозим.

2. Ушбу методлар гуруҳи фақат тарбиявий аҳамият касб этмоғи керак.

3. Ушбу метод гуруҳи содир бўлган ҳолатни, мотивларни келтириб чиқарган сабабларни, ёш ва ўзига хос хусусиятларни, шахс обрўсини ҳисобга олмоғи лозим.

Ушбу метод гуруҳининг кучи уни қўллаётган тарбиячи ёки шахснинг жамоа ёки ўша гуруҳдаги обрўсига боғлиқ.

Доим битта шахсни рағбатлантириш ёки жазолаш методнинг таъсир кучини йўқотади.

Ушбу методлар гуруҳи шахсни ҳурмат қилиш, ундаги энг яхши инсоний сифатларга таяниш асосида қўлланилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Жазолашнинг кўринишлари: огоҳлантириш, ҳайфсан эълон қилиш, муомалани ўзгартириш, турғизиб қўйиш, уялтириш, дарсдан чиқариб юбориш, мактабдан ҳайдаш ва бошқалар.

26-боб. ТАРБИЯДА НАЗОРАТ, ЎЗ-ЎЗИНИ НАЗОРАТ ВА ЎЗ-ЎЗИНИ БАҲОЛАШ МЕТОДЛАРИ

I. Тарбия тизимида қайта алоқа тарбия натижасига таъсир этувчи омил сифатида

Яхлит педагогик жараёни бошқариш қайта алоқасиз мумкин эмас, чунки бундай алоқа ўша жараён натижалари тавсифини ифодалайди. Ушбу вазифани бажаришда эса назорат, ўз-ўзини назорат ва ўз-ўзини баҳолаш методлари ёрдам беради.

Тарбия жараёни самарадорлигини баҳолаш учун тарбияланувчининг фаолиятини, хулқини ўрганиш зарур, чунки

инсонни унинг ҳаракатлари, бевосита фаолияти орқали баҳолаш мумкин. Тарбия самарадорлиги деганда, эришилган натижаларнинг даражасини, қўйилган тарбия мақсадларига тўғри келишини тушунамиз.

Ўқувчиларнинг тарбияланганлик кўрсаткичларини уларнинг ечимга мувофиқ келадиган барча асосий фаолиятдаги қатнашуви даражаси билан белгилаш мумкин бўлади. Бу ўринда ўқувчиларнинг ўйин, ўқув, меҳнат, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги иштироки натижалари кўзда тутилади.

Мактаб ўқувчилари тарбияланганлигининг муҳим кўрсаткичларини уларнинг тенгқурлари билан, катталар билан жамоадаги муомаласи ва муносабатлари ҳам белгилаб беради. Ўқувчиларнинг муомала ва хулқий ҳаракатлари кўп жиҳатдан шахсга тарбиявий таъсир натижаларини ифодалайди.

Шахснинг тарбияланганлик кўрсаткичини унинг ахлоқий, сиёсий, маънавий ва бошқа соҳалардаги маълумоти, билим даражаси ҳам кўрсатиб беради. Юқоридаги кўрсаткичларнинг ҳар бири алоҳида олиб қаралмайди, чунки шахс онги, ҳаракати, хулқи ва муомаласини бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаб бўлмайди. Ҳар қандай фаолиятни алоҳида қисмларга бўлиш, тақсимлашни шартли равишда тушунмоқ керак, чунки уни бўлиш ўқувчилар тарбияланганлик даражасини қисмларга, элементларга бўлиб ўрганиш учун кераклигини назарда тутиш зарур. Худди шу фикрни тарбиянинг маълум методлари ва унинг самарадорлигини баҳолашни шартли равишда ажратиш тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

Педагогик фаолиятни умумий таҳлил этишдан кўзланган мақсад тарбия жараёнининг кечиш ҳолатларини ифодаловчи натижавий ва процессуал компонентларни баҳолашдан иборат. Тарбиячиларнинг ўз ҳаракатларини, уларнинг ўқувчиларга ёндашувининг тўғрилиги, улар қўллаётган муомала стилининг характери, ўзаро таъсирини, ўқувчиларнинг ташаббуси ва мустақиллигини ривожлантиришга уларнинг таъсирини баҳолаши зарур. Натижавий ва жараёнли кўрсат-

кичларни узвий бирликда кўриб чиқиш тарбия жараёнини ўрганишнинг объективлигини таъминлайди.

II. Назорат методивинг асосий кўринишлари

Назорат методивинг асосий кўринишлари қуйидагича: ўқувчини педагогик кузатиш; унинг тарбияланганлигини аниқлашга йўналтирилган суҳбатлар, сўровлар, фойдали фаолият натижаларининг таҳлили; у ёки бу масъулиятли топшириқларни бажариш, тарбияланувчи хулқини ўрганиш мақсадида яратилган ҳолатлар ва бошқалар.

Ушбу методларга тавсиф бериб ўтамиз:

1. *Педагогик кузатиш* шахс фаолияти, муомаласи, хулқи ва уларнинг ўзгариш динамикасини яхлитлигича ўрганиш ва уларни бавосита идрок этиш учун қўлланилади. Кузатишнинг турли кўринишлари мавжуд: бевосита ва бавосита, очик ва ёпиқ, узлуксиз ва чегараланган, монографик ва қисқа кузатиш.

Педагог кузатишдан муваффақиятли фойдаланиш учун уни маълум бир мақсад билан олиб бориши, шахсни ўрганиш дастурини ўзлаштириши, унинг тарбияланганлигини билдирувчи белгилар ва мезонлар билан қуролланиши керак бўлади.

Кузатиш мақсадли, режали, системали характер касб этиши зарур. Энг муҳими, кузатилаётган объект тўғрисидаги далилларни қайд этиш тизимини яхшилаб ўйлаб олиш керак.

Масалан, кузатиш дафтарига ёзиб бориш, кузатиш харитасига махсус белгилар қўйиш, магнитофон ёки ёзувларда қайд этиш.

2. *Суҳбатлар* тарбияланувчиларнинг ахлокий, сиёсий муаммолардан тўлиқ хабардорлигини, хулқий меъёр ва қоидаларни билишини, мазкур меъёр ва қоидалардан четга чиқиш сабабларини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Бу вақтнинг ўзида тарбиячи ўқувчиларнинг фикр-

мулоҳазаларини алоҳида қайд этиб боради ва бу оркали ўз тарбиявий таъсирининг сифатини, болаларнинг бир-бирларига муносабати, эътибори, эътиборсизлиги ва бошқа шу кабиларни ҳам баҳолаб боради.

3. Синфдаги психологик муҳит, ўзаро дўстлик, жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ёки носоглом кайфиятларни аниқлаш мақсадида турли кўринишдаги *сўровлар* ўтказилади.

Бундай сўровлар пайдо бўлган зиддиятларни ўз вақтида аниқлаш ва тез ҳамда усталик билан уларни бартараф этиш имконини беради. Бундай сўровларни қўллаш шунчаки оддий иш эмас, балки уни тузишда ва ўтказишда маълум қоидаларга риоя этиш зарур, яъни саволлар тўмтоқ бўлмаслиги, тор маъно бермайдиган, ўқувчиларнинг жавобга кучи етмайдиган бўлмаслиги, жавоблар мазмуни текширувчи учун зарур маълумотларни бериши керак. Бундай саволларни тузишга бўлган талаблар педагогика ва психология бўйича қўлланмаларда ёки ўқувчиларни ўрганиш бўйича тавсияларда баён этилган бўлиб, улар талабаларнинг педагогик амалиётга чиқиши олдидан берилади.

Ўқувчиларнинг, талаба ёшларнинг меҳнат, ижтимоий, маънавий ва бошқа соҳалардаги фаолликларини, уларнинг тайёргарлик даражасини аниқлаш юзасидан нафақат суҳбатлар олиб бориш, балки турли мавзуларда танловлар, олимпиадалар, кўриклар ўтказиш, чиқишлар ташкил этиш ҳам мумкин.

4. Мактаб ўқувчилари тарбиясининг қай даражада кечишини назорат қилиш учун тажрибали тарбиячилар фаолият натижаларини таҳлил этиш каби мураккаб методларни қўллайдилар.

Масалан, ўқитувчи ўқувчини ўзининг тарбияланганлик даражасини янада тўлароқ, атрофлича кенгроқ кўрсата олишига имконият берувчи фаолият ва муносабатларга онгли равишда жалб этади. Бу билан ўқувчига ўзининг салбий ва ижобий томонларини аниқлаш имконияти яратилса, иккинчи

томондан, мана шундай ошкора мулоқотларга кейинчалик тайёргарлик кўриш имкониятлари ҳам очиб берилади. Лекин бу метод тарбиячи ёки ташкилотчилардан махсус тайёргарлик кўришни, икки шахс ёки гуруҳлардаги шахслар имкониятларини атрофлича ўрганишда зарур педагогик маҳоратни талаб этади.

III. Тарбияланувчининг фаолиятини баҳолаш

Тарбиявий ишларнинг боришини назорат қилиш ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини, унинг натижаларини баҳолаш билан бирга ўқитувчи, тарбиячилар ва мактаб жамоасининг тарбиявий фаолияти даражасини бутунча баҳолашдан ҳам иборатдир. Бундай баҳолаш маълум қоида ва талабларга амал қилинган ҳолда олиб борилади.

Ўқитувчи олиб бораётган тарбиявий ишлар натижаларини баҳолашда унинг замонавий, илғор, таъсирчан, самарали тарбиявий метод, шакл ва воситалардан фойдалана олиш кўникмасини, конкрет шароит учун метод, шакл, воситаларнинг ўзаро бир-бирига мос келишини, ўқувчиларга дифференциал ёндаша олишини, тарбияланувчилар хулқини асосли тарзда баҳолай олишини, ўқувчиларнинг меҳнат, касбий тайёргарлигини, ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар характерини белгилашда тарбиячининг ўрнини ҳисобга олиш жуда зарур.

Тарбия самарадорлиги борасида қуйидаги кўрсаткичларни назарда тутмоқ лозим: ўқувчиларда илмий, маънавий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий дунёқарашларнинг юзага келганлиги; уларнинг воқеа, ҳодисаларни давлатимиз ички ва ташқи сиёсати нуқтаи назаридан таҳлил этиши ва баҳолай олиши; ахлоқ-одоб норма ва қоидаларини ўзлаштирганлиги; ички тартиб-интизом қоидаларига амал қилиши; давлатимиз қонун ва фармонларини яхши билиши, ижтимоий фаоллик, жамоа билан ишлай олиши; ёшлар ташкилоти фаолиятида

иштирок этиши: ташаббускорлиги ва мунтазам фаолият кўрсата олиши; эстетик ва жисмоний баркамоллиги ва ҳ.к.

Энг муҳим, доимий қоида - сўз ва иш бирлигига амал қилиш тарбияланганликнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади.

27-боб. ЎҚУВЧИЛАР ЖАМОАСИДА ШАХС ТАРБИЯСИ

I. Жамоа ва шахс ривожланишининг ўзаро боғлиқлиги

Инсон ўзини ўраб турган дунё билан ўзаро муносабатлар тизимида яшайди ва ривожланади. Бу тизим эса кўп қиррали бўлиб, одамларнинг табиатга, моддий ва маънавий бойликларга, бир-бирига бўлган муносабатларида ўз аксини топади. Одамларнинг мазкур муносабатларида уларнинг алоқа бойлиги очиб берилади.

Ҳар бир инсон бошқалар билан ҳамкорликда ўзини ўраб турган дунёни ўзгартира бориб, инсоният тўплаган бойликлар, тажрибалар асосида ҳаракат қилади. Ижтимоий бойликларни қабул қила бориб, инсон ўзининг ўзига хос тажрибасини такомиллаштира боради. Шундай қилиб, шахс ва жамиятнинг мустаҳкам алоқалари юзага келади. Шахснинг ривожланиши бошқа барча индивидларнинг ривожланиши билан бевосита ёки бавосита боғлиқликда амалга ошади.

Одамларнинг фаол ўзгартириш кучига эга бўлган фаолияти (албатта, бу фаолият умум, кўпчилик манфаатига ва шахсий манфаатга мос ҳолда) жамоанинг маънавий асоси, унинг ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Бизнинг жамиятимизда ижтимоий муносабатларни такомиллаштира бориб, аҳолини турли-туман ижтимоий, сиёсий, маънавий, меҳнат фаолиятларида иштирок этиш шакллари янгилаб, ўзгартира бориб, улар турмушининг барча соҳаларида демократизмнинг ривожланишига қулай шароит

яратилади. Ижтимоий турмушнинг қонунлари мана шулардан иборат.

Жамиятда жуда кўплаб жамоа шакллари: ижтимоий, сиёсий, ишлаб чиқариш, маънавий, шунингдек, акциядорлик, масъулияти чекланган жамиятлар мавжуд. Лекин жамоаларнинг манфаатларида бир-бирига яқинлаштирувчи, бир-бирига боғловчи томонлар борки, уларни излаб топиш, жамоаларни бир-бирларига яқинлаштириш ва халқ манфаатларига йўналтириш асосий мақсад бўлиб қолиши керак.

Таълим муассасалари олдида турган асосий вазифа ёш авлоднинг келажақда ана шундай жамоаларга кириши, ундан мустаҳкам ўрин эгаллаши ва кейинчалик турли жамоалар (аввало ўзининг жамоасида) ўртасидаги муносабатларда фаол иштирок этишини таъминлаш бўлиб қолмоғи лозим.

Шундай қилиб, жамоа деб ижтимоий-ғоявий жиҳатдан бир хил қарашларга эга бўлган, қўйилган мақсадларнинг умумийлигини таъминловчи, ижтимоий аҳамиятга молик йўналишлар ва муносабатларни, бирликда амалга оширувчи маълум кишилар гуруҳига айтилади.

Ҳозир жамоа тушунчаси ва жамоаларни шакллантириш ҳамда тарбиялаш масаласига янгича, давлатимиз сиёсатининг, ғоявий, маънавий, ахлоқий, иқтисодий, ижтимоий йўналишлари нуқтаи назаридан ёндашиш талаб қилинмоқда.

II. Ҳозирги босқичда жамоа назариясига қарашлар

Ҳозирги пайтда жамоа назариясини ишлаб чиқиш борасида турли соҳа олимлари тадқиқот олиб бормоқдалар: фалсафа, ижтимоий ва ёш психологияси, педагогика, социология ва б.қ.

Ижтимоий фанларда жамоа мавжуд тузумнинг маълум функцияларини бажарувчи, йирик корхона, муассаса, фирма, бошқармалар ва оқимларни бошқарувчи маълум кишилар уюшмаси сифатида тан олинади.

Санаб ўтилган турли жамоаларнинг вазифалари уларнинг мавқеи, бошқарув усуллари, принциплари жиҳатидан турлича характер ва мазмунга эга.

Масалан, давлат тасарруфидаги ишлаб чиқариш, меҳнат жамоаларининг асосий мақсади халқ, давлат манфаатларига бўйсундирилган бўлса, айрим концерн, кичик, ўрта ёки кўшма корхона, фирма, бирлашмаларда, жамоалар манфаатлари нуқтаи назаридан, аввало, ўша жамоа аъзоларининг эҳтиёжлари биринчи навбатда инобатга олинади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, жамоа ривожланиши ва унинг бошқарув тизимини ўрганишда ана шу юқоридаги ўзига хослик ҳисобга олинади керак. Агар биз ўтган асрнинг 70-80-йилларидаги авторитар тузум даврини олиб, ундаги жамоа ва шахс муаммосини ўрганадиган бўлсак, ҳар бир корхона, муассасадаги жамоа аъзосининг биринчи навбатдаги вазифаси шу корхона манфаатига зўрма-зўраки бўйсундирилганини кўрамиз, шахс манфаатига иккинчи ёки ундан ҳам паст даражада қараларди. Албатта, расман халқ, давлат манфаати устун турса-да, топилган моддий бойлик «марказ» манфаатларига хизмат қилар эди.

Ҳозир жамоа ва унинг жамиятда тутган ўрни масаласини янгича талқинда ўрганиш зарурлиги давр тақозоси бўлиб қолмоқда. Аввало, жамоанинг шахс ривожланишидаги роли аҳамиятини, шунингдек, унинг жамият ривожланишига таъсири нуқтаи назаридан қараб чиқиш, бизнингча, мақсадга мувофиқ ва, албатта, шахс манфаати шу жамоада биринчи ўринга чиққани ҳолда, шахс шу жамоанинг тараққиётидан тўла манфаатдор эканлигини англаб етмоғи лозим. Жамоа ҳам, ўз навбатида, шахс манфаатини ҳимоя қилиши, уни ҳар томонлама ривожлантириш билан маҳсулот ишлаб чиқаришни янада сифатли қилиш, кўпайтириш ўртасидаги боғлиқлик, айниқса, бунда жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, бир-бирига ёрдам ва микроклим алоҳида аҳамият касб этишини тушунтириб бориши керак.

Худди шу ғоя, йўналиш ўқувчи ва талаба ёшлар жамоасини шакллантириш ва тарбиялаш учун асос қилиб олинса, ҳозирги тараққиётимиз манфаатларига мос тушган бўлар эди. Шу масалада ўрта умумтаълим мактабларида, лицей, коллеж, олий таълим тизимидаги ҳолат қандай эканлигини ўрганиш, шу асосда жамоа тарбиясининг янги йўналишини белгилаб олиш педагог назарийчилар, услубчи ўқитувчилар олдида турган муҳим масалага айлантирилиши керак.

Афсуски, бу масала бугунги кунда кўпчилик тадқиқотчилар эътиборидан четда қолмоқда.

III. Жамоага умумий тавсиф

Ҳозир мавжуд психологик-педагогик адабиётларда жамоа тушунчасига маъно жиҳатдан икки хил ёндашилади.

1. Жамоа деганда, ташкилот, умумманфаат йўлида фаолият кўрсатаётган кишилар гуруҳи тушунилади (завод, цех, бригада, мактаб, лицей, коллеж, олий ўқув юрти ва б.к.)

2. Жамоа деганда, гуруҳнинг юқори босқичда ривожланганлиги тушунилади. Шу нуқтаи назардан ушбу тушунча замирида жамоа аъзоларининг мақсадга интилиши, уюшқоқлиги, маънавий бирлиги ва бошқа сифатлари ётади.

Биз юқорида талқин этган жамоалар, хоҳ у ишлаб чиқариш корхонаси бўлсин, хоҳ у таълим муассасаси бўлсин, ўз шароитларида жамият қўйган мақсаддан келиб чиқиб, маълум тарбиявий вазифаларни мақсадга мувофиқ, изчил ва режали тарзда амалга оширишга киришадилар.

Демак, юқоридагилардан келиб чиқиб, жамоа масаласи икки асосий йўналишда, яъни моддий манфаат ва маънавий жиҳатдан, яъни тарбиявий нуқтаи назардан қараб чиқилиши керак. Бу ўринда шахс эҳтиёжи (кўпроқ моддий)ни қондириш орқали ундан маънавий қониқиш ҳосил қилишга қараб етаклаш тарбиячи олдида турган муҳим вазифага айланиши керак. Худди шу ғоя, йўналиш олдинги авторитар педагогикада аксинча талқин этилганини кўрамыз, яъни

маънавий қониқиш биринчи ўринга чиқарилганининг гувоҳи бўламиз. Чунки, бу ўринда, инсон психологияси, унинг биологик тузилиши, онг фаолиятининг асоси, барчаси моддий асосга қурилганлиги эсдан чиқариб қўйилган.

Жамоанинг ҳаётийлиги доимий ривожланиб борувчи ижтимоий организм сифатида унинг ички жараёнининг ихчам-ўзгарувчанлиги ва йўналтирилганлиги билан белгиланади. Лекин бу жиҳатларни таъминлаш, турғун ҳолатда сақлашга интилиш эса жамоа ривожланишининг тормозланишига олиб келади. Бу жамоа аъзоларида салбий томонларга оришлар, фаолиятдаги сусткашлик, қизиқиш, интилишнинг йўқолиши, тор доира атрофида чегараланиб қолиш ҳолларининг юзага келишига сабабчи бўлади.

Шуни ҳисобга олиш керакки, ҳар бир жамоа, айрим гуруҳлар, бирлашмалар қизиқиш ва қарашлардаги яқинлик, ўхшашлик туфайли пайдо бўлади. Оқибатда бундай гуруҳлар ўртасида, аввало, шу соҳа бўйича яқинлик юзага келса, кейинчалик бу яқинлик иқтисодий, маънавий яқинликка айланиб боради, шахслараро яқин муносабатлар юзага келади. Жамоа тараққиётида худди шундай алоқалардан унумли фойдаланиш билан шундай гуруҳларни, шахслараро яқинликни рағбатлантиришни янада ривожлантириш зарур. Бу эса нафақат шу жамоа ичида, балки бошқа жамоалар билан яқин ҳамкорликнинг юзага келишига, уларнинг янада тараққиётига, пировард натижада унинг мустаҳкамланишига олиб келади.

Педагог ёки раҳбарнинг вазифаси жамоадаги ёки жамоалар ўртасидаги шундай ўзгариш, оришлар, муносабатлардаги кескин пасайишлар ёки кўтарилишларни вақтида сезиб, қайд этиш ва мақсад сари тўғри йўналтиришдан иборат бўлмоғи керак.

IV. Педагогик жамоа ва унинг тарбиявий вазифалари

Педагоглар жамоаси мактаб жамоасининг ажралмас қисми сифатида ўзининг маълум белгиларига эга. Бу эса уни мустақил таълимга нисбатан алоҳида қараб чиқиш имконини беради. Таркиб жиҳатидан, у доимий, ягона кўрсатмалар асосида фаолиятнинг касбий йўналиши бўйича ҳаракат қилади. Масъул боғлиқлик муносабатлари тизими хизмат мақомига эга бўлган, муайян касбни танлаган катта ёшдаги кишилар ўртасида йўлга қўйилади.

Педагогик жамоанинг асосий вазифаси жамият томонидан тарбия институтлари ҳисобланган умумий, махсус ўрта ва олий таълим муассасаларига қўйилган талаблар билан белгиланади. Бундай вазифалар педагогик жамоада умумий ва махсус ўрта таълим муассасаларига жамият томонидан қўйилаётган талаблар ва ўқувчилар жамоалари тарбиясининг ва хусусиятларининг доимий ривожланиши, шунингдек, ўқувчиларнинг янги авлоди юзага келиши билан мураккаблашиб бораверади.

Ҳозирги кунда педагогик жамоа олдида турган энг муҳим тарбиявий вазифа - шахснинг энг муҳим ахлоқий белгиси ҳисобланган - жамоа билан бўлиш, ўзаро ҳамкорлик, бири-бирини қўллаб-қувватлаш каби сифатларни ривожлантиришдан иборат.

Жамоада шахснинг ахлоқий жиҳатдан ривожланиши ўқувчилар жамоасидаги тарбиянинг энг муҳим вазифаси ва натижасидир. Натижанинг самарадорлиги ўқувчилар хулқининг ижтимоий қимматли йўналишларининг ва жамоада уларнинг ўзаро муносабат усуллариининг шаклланишига боғлиқ.

Педагогик жамоа ўқувчилар жамоасига, ўқув юрти қоидаларида, анъаналарида, ўз ифодасини топган ягона кўрсатмаларни ишлаб чиқишга, ягона талаблар тизимини яратишга, ушбу жамоадаги муносабатларнинг бутун руҳиятига, моҳиятига ўз таъсирини кўрсатади. Бола ҳозир ташқаридан

жуда кўплаб ахборотларни олаётти, лекин буни умумлаштириш, олинган маълумотларни баҳолашда кўпчиликнинг баҳоси, педагогик жамоанинг роли катта. Шунингдек, педагогик жамоа ўқувчилар жамоасига мақсадга мувофиқ, мазмунли, ишчан муносабатларни ўрнатиш ва йўлга қўйишда ёрдам беради.

V. Болалар жамоасининг вазифалари ва қонунлари

Ўқувчилар жамоаси тарбиявий вазифаларни ташувчи сифатида фаолият кўрсатгандагина шахсга бевосита тарбиявий таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан тадқиқотчилар учта вазифани илгари сурадилар:

1. Ташкилий вазифа - ўқувчилар жамоаси ижтимоий-фойдали фаолиятни ўзи бошқаради.

2. Ҳоявий-тарбиявий вазифа - ўқувчилар жамоаси ҳоявий-ахлоқий эътиқодларнинг ташувчиси ва тарғиботчиси бўлиб қолади.

3. Рағбатлантирувчи вазифа - ўқувчилар жамоаси барча ижтимоий фойдали ишларнинг ахлоқий жиҳатдан қимматли бўлган стимуллари шакллантиришга ёрдам беради, аъзоларининг хулқини, уларнинг ўзаро муносабатларини йўлга солиб боради.

Ўқувчилар жамоасининг меъёр асосида фаолият кўрсатиши муносабатларда ижобий рух ва кайфият ўрнатилгандагина тўғри йўлга қўйилади.

Болалар жамоасининг ажралиб туралган

ўзига хос томонлари:

1. Мажор ҳолат - доимий тетиклик, тарбияланувчиларнинг фаолиятга тайёр туриши.

2. Ўзининг жамоасидан фахрланиш ҳисси.

3. Жамоа аъзоларининг дўстона аҳиллиги.

4. Ҳимояланганлигини ҳис этиш.

5. Жамоадаги турли ишчан ва ўйин фаолиятларида фаоллик ва доимо тайёр туриш.

6. Фаолиятда, сўз, ҳис-туйғунинг пайдо бўлишида ўзини турғун ҳолатда тутиш одати.

Жамоанинг муносабатлари руҳияти ва ўзига ҳослиги болалар жамоаси учун ҳам, педагоглар жамоаси учун ҳам амал қиладиган қонун ва қоидалар билан белгиланади.

VI. Болалар жамоасининг ривожланиш жараёни

Жамоанинг ривожланиш жараёни педагогика соҳасидаги тадқиқотларнинг муҳим объектларидан бири ҳисобланади. Айниқса, бу ўринда жамоанинг ривожланиш босқичлари масаласида турлича қарашлар мавжуд бўлишига қарамай, биз ушбу қарашларни таҳлил қилишдан чекинган ҳолда, фақат жамоа ривожланишининг маълум босқичларини қараб чиқиш билан чегараланамиз.

Болалар жамоасини ривожланиш босқичларига бўлиш бўйича бир нечта ёндашувлар мавжуд. Кўпчилик тадқиқотчилар А.С.Макаренко изидан бориб, бу босқичларни уларга қўйиладиган талаблар характерига кўра қараб чиқишни маъқул кўрадилар. Шунга кўра жамоа ривожланиши уч босқичга ажратилади.

Биринчи босқичда уни ташкил этишнинг бошланиши болаларнинг келажак ҳаёти учун қимматли бўлган мақсадларни илгари суришдан иборат.

Бунда болалар фақат келажакда нима қилишигина эмас, балки улар келажакда қандай яшашлари ҳам ифодаланиши керак. Албатта, бу мақсадни амалга ошириш учун бола жамоага бирлашиши, ўзининг ўсиш жараёнини тушуниб етиши ҳам керак. Мақсаднинг ана шундай илгари сурилиши жамоани яратиш учун йўналтирилган педагогик талаб ва истиқболли дастурлар кўринишида бўлишини тақозо этади. Бу ўринда яқин ва келажак режаларни болаларнинг ўзлари белгилаши мақсадга мувофиқ бўлади. Жамоанинг бу босқичида фаол танлаш ва тарбиялашга алоҳида эътибор берилади. Мақсадни қўйиш осон иш эмас. Бунинг учун

ўқувчиларнинг интилиши, қизиқишини аниқлаш, ахлоқий-маънавий тасаввурларини, мавжуд тажрибаларини ўрганиш зарур. Бундай маълумот шахсий мақсадни ва жамоа фаолияти келажагини аниқлаш учун зарур. Биринчи босқичда тарбиячининг вазифаси ташкилотчилик характерида бўлади.

Иккинчи босқичда жамоа ривожланиб боради. Болалар мураккаброк даражадаги ишларнинг ечимида қатъий ҳаракатлар қиладилар. Бу босқичда жамоа тўла ўз-ўзини бошқаришга ўтади. Бу жамоа аъзоларига мустақил ҳаракат қилиш ва фикрлаш, ўз ҳаётининг хўжайини бўлиш каби фазилатлар тўғри келади. Энди жамоанинг ҳар бир аъзоси фаолиятнинг барча соҳаларида ташкилотчи сифатида қатнашади. Иккинчи босқичнинг принципал ўзига хос томони ўқувчилар фаолиятининг мураккаблашиб боришидир. Бу босқичда ижодий ҳамкорлик муносабатлари пайдо бўлади.

Учинчи босқичнинг ўзига хос хусусияти шахснинг ахлоқий-маънавий шаклланиши тезкорлик билан юз беришидир. Бу босқич замирида юксак ахлоқий сифатларнинг юзага келиши, инсонпарварликнинг шаклланиши ётади.

Ҳар бир шахсда ўз-ўзини тарбиялашга хоҳиш юзага келганлиги алоҳида эътиборга лойиқ. Танқид, ўз-ўзини танқид, шахс ва жамоанинг ўзаро таъсири юзага келиши, шахс нафақат тарбия объекти, балки тарбия субъектига ҳам айланиши билан характерланади.

Лекин жамоа тарбиясининг бу босқичидан кейин ҳам унинг ривожланишида давом этиши кўзга ташланади. Чунки жамоа эҳтиёжининг кундан-кун ортиб бориши янги-янги талабларни келтириб чиқаради, бу эса унинг доимий ўсиши билан характерланади. Қачонки, талаблар қўйилиши тўхтаसा, у ҳолда жамоа ҳам ривожланишдан тўхтайтиди. Бу ўринда, жамоа олдида келажак режаларнинг белгиланиши ва параллел педагогик таъсир тизимининг юзага келиши муҳимдир. Шунингдек, жамоа ривожланишида фаолият, муомала ва ўзаро муносабатлар ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

28-боб. СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР

I. Узлуксиз таълим тизимида синфдан ва мактабдан ташқари тарбия муассасаларининг ўрни

Ўқувчи ёшлар билан олиб бориладиган синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар узлуксиз таълим тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар махсус уюштирилган дарсдан ташқари машғулотлар бўлиб, улар билимларни чуқурлаштириш, кўникма ва малакаларни ривожлантириш, қизиқиш ва қобилиятларни қондириш ва ривожлантириш, шунингдек, ўқувчиларнинг тўғри дам олишларини йўлга қўйиш демакдир. Синфдан ташқари ишлар, одатда, турли фан ўқитувчилари, оталиқ ташкилотлар ходимлари, ота-оналар ҳамда фаол ўқувчилар томонидан олиб борилади.

Ҳозирги давр ўқувчиларининг ортиб бораётган талабларини фақат ўқув жараёни орқали қондириш мумкин эмас. Ўраб турган ҳаёт болага ҳар кун турли иш ва машғулотларни таклиф этади, баъзан унинг ҳаётига бир-бирларини тўлдирувчи, ёрдам берувчи, баъзан алоҳидаликни касб этадиган машғулотлар тизими кириб боради. Бундай шароитда ўсмир олдида бўш вақтини мазмунли ўтказиш учун машғулотларни топиш ва танлаш қийинчилиги вужудга келади. Агар шу ҳолатда уларга ота-она, ўқитувчи, мутахассис ўз вақтида ёрдамга келмаса, боланинг бўш вақти самарасиз, ўйламай қилинган фаолиятга айланиб қолади.

Синфдан ташқари ишларнинг ўзига хос томони нимада?

Синфдан ташқари ишлар болаларни мактаб билан ҳаёт ўртасидаги боғловчи бўғин - занжир ҳисобланади. Бу тарздаги машғулотлар тури хилма-хил бўлиб, улар турли соҳа кишилари билан учрашувлар, тўгараклар, танловлар, ички

олимпиадалар, бадий ҳаваскорлик жамоалари, оталик қилиш (боғча, меҳнат ветеранларига) кабилардан иборат.

Синфдан ташқари ишларда ҳар бир ўқувчи эркин, ўз хоҳиши билан қатнашиши керак. Синфдан ташқари ишларнинг ҳаракатчанлиги, доимий ўсишда бўлиши, бундай ишларда ўқувчилар таркибининг турлилиги тор доирада қолишга, чегараланганликка йўл қўймайди.

II. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбия ишларига раҳбарликда риоя қилинадиган асосий педагогик талаблар

Синфдан ташқари ишларни унинг ўзига хослигидан келиб чиқиб ташкил этишга нисбатан бир катор педагогик талаблар қўйилади:

1. Барча синфдан ташқари ишларнинг маънавий-ахлоқий йўналтирилганлиги, уларнинг болалар ва ёшларнинг бошқа ташкилотлари билан мустаҳкам алоқада уюштирилиши.

Тарбия тизимида ўқувчи-ёшларнинг ана шу мустақил ташкилотларида ижтимоий фаол, жамият учун фойдали кишилар тайёрланади. Синфдан ташқари ишлар болалар ва ёшлар ташкилотларининг ўзига хослиги ва имкониятларига таяниб, ҳар қандай ташаббусга, бошланган ишларга ижтимоий-қимматли маъно ва ахлоқий йўналиш беради.

2. Дунёқарашни кенгайтириш, билимларни бойитиш, қизиқишларни чуқурлаштириш, ўқувчилар ақлий ва жисмоний имкониятларини такомиллаштириш. Синфдан ташқари ишларнинг мақсади кўплаб ўқувчиларни дарсдан ташқари фаолиятга жалб этиш, ҳар бири кўнглига мос иш билан шуғулланиши, ундан маънавий ва жисмоний озуқа олишига эришишдир.

3. Синфдан ташқари ишларнинг дарс жараёни билан мустаҳкам алоқада бўлишини таъминлаш керак. Ушбу талаб тарбия тизимидаги ўзаро боғлиқликни таъминлайди.

4. Синфдан ташқари ишларнинг ва ўқув ишларининг ўзаро боғлиқлиги турлича амалга оширилиши мумкин. Дарс-

дан ташқари фаолият дарс машғулотларининг мантикий давомийлигини таъминлаши керак. Масалан, адабиёт бўйича билимлар дарс билан параллел тарзда назарий конференция ўтказиш, жамоа бўлиб спектакллар ва фильмларни кўриш ва муҳокама этиш орқали мустаҳкамланса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқув ва синфдан ташқари ишларнинг ўзаро боғлиқлиги бошқача ҳам бўлиши мумкин. Агар синфдан ташқари ишлар ўқувчиларнинг маълум соҳадаги қизиқишлари ва ривожланишини чуқурлаштиришга йўналтирилган бўлса (масалан, фан тўгараклари, секциялар, студиялар), қобилиятли болаларни олий ўқув юртларига, илмий-тадқиқот ишларига жалб этиш йўли билан улардаги имкониятлар ишга солинса, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

III. Синфдан ташқари ишларнинг шакл ва методлари

Синфдан ташқари ишлар мақсад ва мазмунига кўра оммавий мунозара, конференция, олимпиада, шанбаликлар, турлича ҳаракатлар ва бошқа кўринишларда ташкил этилиши мумкин.

Гуруҳ шаклида: тўгараклар, командалар, секциялар, студиялар.

Якка кўринишда: якка тартибдаги машғулотлар, турли мусиқа асбобларини чалишни, рақсга тушишни, ашула айтишни ўргатиш, ёш экскурсовод, ёш таржимонлар тайёрлаш каби. Энг муҳими, синфдан ташқари ишлар ҳар бир машғулотнинг мазмунини тўлиқ очиб бериши, ўқувчилар ривожланиши учун энг қулай шароит яратиб беришга хизмат қилиши керак.

Одатда, энг яхши самара, натижа берадиган, педагогик мантиқ жиҳатдан тўғри бўлган шаклга алоҳида эътибор бермоқ лозим.

Тўгарак ишлари. Умумтаълим мактаблари ва академик лицей ҳамда касб-хунар коллежларида тўгараклар фанлар

бўйича, шунингдек, спорт, бадий, ёш табиатшунослар ва ёш техниклар йўналишлари бўйича ташкил этилади. Тўғаракларнинг номи ва йўналиши, асосан, касбий таълим характерида бўлиб, маълум касбий кўникма ва малакаларни олишга ёрдам бериши мумкин. Одатда, тўғараклар болаларнинг кизиқиши ва хоҳиши билан таълим муассасалари томонидан ишлаб чиқилган намунавий дастур асосида режалаштирилади.

Фан тўғараклари халқ таълими идоралари тузган дастур асосида эмас, балки ўқувчиларнинг кизиқишлари асосида, мактаб кабинетларининг безатилиш ҳолатларига кўра ривожлантирилади.

Тўғараклардаги машғулотлар ойда икки мартаба ёки ҳар ҳафтада бир ўтказилади.

IV. Мактабдан ташқари тарбия муассасаларида тарбиявий ишларнинг шакл ва методлари

Болалар ва ўсмирларнинг яқка тартибдаги эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек, бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишдаги мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этиши мумкин.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларига болалар, ўсмирлар ижодиёти саройлари, уйлари, клуб ва марказлари, болалар, ўсмирлар спорт мактаблари, санъат мактаблари, мусиқа мактаблари, студиялар, кутубхоналар, соғломлаштириш муассасалари ва бошқа идоралар киради.

Мактабдан ташқари тарбия муассасалари қуйидаги талабларга жавоб бериши зарур:

1. Мактабдан ташқари муассасалар тарбиявий ишларининг мактаб билан бевосита боғлиқлиги.

2. Мактабдан ташқари тарбия муассасалари ишининг болалар ва ўсмирларнинг бошқа ташкилотлари, ота-оналар

жамоатчилиги, оталиқ ташкилотлари билан ўзаро ҳамжиҳат йўлга қўйилиши.

3. Болаларни ихтиёрийликка асосланган ҳолда мактабдан ташқари тарбия муассасалари фаолиятига оммавий тарзда жалб этиш.

4. Эркин танлаш ҳуқуқи: оммавий, гуруҳ ва якка тартибдаги мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг ўзаро боғлиқлиги.

5. Болалар фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш, олиб борилаётган ишлар самарадорлигини назорат қилиб бориш.

Мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг кўринишлари:

- а) оммавий;
- б) гуруҳ;
- в) якка тартибда.

Оммавий кўринишлар: болалар саройлари, ёш техниклар ва натуралистлар станцияларида ва бошқа мактабдан ташқари муассасаларда фан ва техника соҳасидаги янгиликлар тўғрисида маърузалар ўқиш, фан, санъат намояндалари, ёзувчи, шоир, илғор ишлаб чиқариш усталари билан учрашувлар ўтказиш, ижодий ишлар кўргазмаси, олимпиадалар, кўриклар, танловлар ташкил этиш кабилар киради.

Гуруҳ кўринишидаги мактабдан ташқари ишларга тўғрақлар, секциялар, клублар, бригадалар, студиялар ва бошқалар киради.

Якка тартибдаги мактабдан ташқари ишларга ўқувчилар томонидан алоҳида бажариладиган ижодий ишлар: мусиқа асбобларида ўйнашни ўрганиш, ракс ва ашула айтиш, расм солиш, фото ва бошқа ишларда иштирок этиш, маъруза ва чиқишларни тайёрлаш, компьютерларда ишлаш, режиссура, оператор, киномеханиклар тайёрлаш киради.

29-боб. ТАРБИЯДА ОИЛА, МАКТАБ, ЖАМОАТЧИЛИК ҲАМКОРЛИГИ

I. Оила, мактаб, жамоатчилик ҳамкорлигининг зарурияти

Баркамол авлод тарбиясини йўлга қўйишда турли жамоат ташкилотлари, ишлаб чиқариш, ўқув жамоалари, яшаш жойларидаги турли кўмиталар, оила, оммавий ахборот воситалари, адабиёт, санъат ва бошқалар алоҳида аҳамият касб этади.

Лекин юқорида санаб ўтилган турли жамоалар, турли воситалар тизимида таълим-тарбия масалаларининг биргаликда ҳал этилиши, улар фаолиятининг бирлаштирилиши ва тўғри мақсад сари йўналтирилиши ҳозирги куннинг долзарб муаммоси бўлиб қолди. Бу ишни биргаликда, ҳамкор тарзда йўлга қўйиш учун ўқув муассасалари, улардаги катта куч - педагоглар жамоасини жалб этиш керак.

Мактаб, барча кўринишдаги ўқув юртлари, оила ва жамоатчилик фаолиятини болалар, ўсмирлар тарбияси бўйича мувофиқлаштириш қўйидагича ташкилий кўринишда амалга оширилади:

1. Ўқув юртлари, жамоат ташкилотлари ва бошқа оммавий воситаларнинг ҳар бирининг аниқ вазифаси белгиланган ҳолда тарбиявий ишлар режаси мувофиқлаштирилади.

2. Энг илғор ўқитувчилар ёрдамида ота-оналар ва жамоатчилик вакиллари ҳозирги замон педагогикасидаги энг самарали йўл ва усуллар билан қуроллантирилади.

3. Тарбиявий ишларнинг бориши ва уларнинг натижаларини синчковлик билан ўрганиш ҳамда биргаликда муҳокама қилиш, пайдо бўлаётган камчиликларнинг сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун биргаликда чоратадбирлар кўрилади.

Демак, яхши ва самарали тарбия жараёни учта асосий бўғин: мактаб, оила ва жамоатчилик фаолиятини бирлашти-

ришни тақозо этади. Бу ҳамкорликда етакчи ўрин мактабга тегишли ҳисобланади.

II. Шахс тарбиясида мактаб етакчи бўғин эканлиги

Мактаб педагогика ва психологиянинг энг янги ютуқларига таянган ҳолда ота-оналар ва жамоатчилик билан биргаликда олиб бориладиган таълим-тарбиянинг турли-туман ташкилий шаклларида фойдаланади. Мактаб ота-оналар кўмитаси ишини ташкил этиш; ота-оналар лекторийлари; маъруза-сухбатлар; ота-оналар йиғилишлари; ота-оналарни мактабга таклиф этиш; оилаларга бориш ва суҳбат ўтказиш; турли мавзуларда маърузалар ўтказиш; ота-оналар иштирокида маданий экскурсиялар, ишлаб чиқаришга саёҳат уюштириш; фаол ота-оналарни тарбияси қийин, ўзлаштирмаётган болалар билан ишлашга жалб этиш; синф ота-оналар кўмиталари; ота-оналарнинг педагогик-психологик билимларини ошириш мақсадида турли мавзуларда ўқишлар ташкил этиш; моддий ахволи қийин бўлган айрим оилаларга ёрдам уюштириш ана шу ташкилий шакллар жумласига киради.

Мазкур ўқув юрти раҳбарияти синфда дарс берувчи предмет ўқитувчиларини ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари билан ишлашга жалб этиши; оталар мажлиси, оналар мажлиси; ота-оналар билан болалар иштирокидаги кўшма мажлис каби тадбирларни ўтказишдан олдин шу синф раҳбари ва ўқитувчилари билан ҳар бир масалани пухта келишиб олиб, амалга ошириладиган тадбирлар режасини биргаликда кенг муҳокама қилгандан сўнг уни ота-оналар муҳокамасига олиб чиқиши мақсадга мувофиқ бўлади.

III. Оилада бола тарбиялашнинг асосий шартлари

Ота-оналарнинг ўсаётган ёш авлод ривожланишига, тарбиясига бевосита таъсири улкан аҳамият касб этади. Чунки

уларнинг таъсири ўзига хос ва қайтарилмасдир. Шунингдек, боланинг ўзига хос хусусиятларини ота-оналаргина яхши биладилар.

Педагог буни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Фақат ота-онадаги болани билишга хос тажрибани ҳисобга олгандагина тарбиячи ўз фаолиятида муваффақиятга эришади. Шунинг учун ҳам ота-оналар билан педагоглар ўртасидаги яқин ҳамкорлик тарбия самарадорлигини таъминлайди. Тарбиячигина болага оиланинг таъсирини кучайтириш ёки, аксинча, уларнинг таъсирини чегаралаш имкониятига эга.

Оилада болани тарбиялаш муаммоси ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш муаммоси билан узвий олиб борилади. Унинг ечими оилада бошланиб, мактабда давом эттирилади. Мактаб ўқув режасига «Одобнома» дарсларининг киритилиши, факультатив машғулотларда юқори синф ўқувчилари учун «Оила, турмуш этикаси ва психологияси»нинг ўқитилиши ҳам шу муаммо ечимида алоҳида аҳамият касб этади.

Жаҳон халқлари педагогикасида оиладаги бола тарбиясига оид жуда кўплаб фикрлар илгари сурилган бўлиб, уларда оиланинг бола тарбиясига соғлом таъсирини белгилловчи муҳим олатлар келтирилган ва уларни бугунги кунда назарий аспектда ўрганиш фойдадан холи эмас.

1. Бундай таъсирнинг асосий манбаи оиланинг халқ турмуши билан ижтимоий бирлиги, ота-оналарнинг инсонийлик бурчини англаб етиши билан белгиланади. Ўзининг ишдаги, ҳаётдаги муваффақиятларини бирга баҳам кўриш, болалар ҳаётининг барча соҳаларидаги эришган муваффақиятларини, қувонч ва ташвишларини бирга муҳокама қилиш.

2. Оилада ота-оналар ва болаларнинг меҳнат фаолиятида биргаликдаги иштироки, ҳар бир оила аъзосини бирон-бир меҳнат турига жалб этиш, оилада кичиклар билан катталар, ўғил ва қизлар, ота-оналар ўртасидаги меҳнат тақсимотига риоя этиш.

3. Оила турмушини энг майда-чуйдасигача ҳисобга олган ҳолда ташкил этиш. Бу айниқса, оиланинг иқтисодий-маиший томони учун муҳимдир.

- Оила хўжалигида тартиб, аниқлик ва интизомга риоя қилиш.

- Бола иштирокида оила молиявий бюджетининг тақсимоти.

- Оилада нарсаларни сақлаш тартиби.

- Оилада кундалик режимга риоя қилиш.

- Ҳар бир оила аъзосининг ўз иш жойига эга бўлиши.

- Оиладаги доимий қоидага амал қилишга ўргатиш. (Масалан, харид қилдингми, қайтимини олиб кел, ишга кетаётганда айтиб кет, ёки ёзиб қўй, ишдан келган захоти устибошни алмаштир ва б.)

4. Оилада энг қулай, самимий, дўстона, ўзаро ишонч, ҳурматга асосланган муҳитни яратиш. Доимий микроклим юзага келишига эришиш.

5. Оилада бола туғилганидан вояга етгунича унинг ўсиш динамикасини, ундаги барча ўзгаришларни, айниқса, ўғил ва қиз болалар тарбиясидаги, уларнинг шахсий гигиенасидаги ўзига хосликни алоҳида ҳисобга олиш зарур.

Оилавий тарбияда ўзбекона, қадимий аجدодлар урф-одатлари, миллий ўзига хослик, тартиб-интизом ва одоб нормаларига амал қилишда халқимизнинг миллий тарбия тизимини, самарали метод ва воситаларини ўрганиш ва улардан унумли фойдаланишга алоҳида эътибор бериш керак. Бу борада, ўзбек халқ педагогикасининг бой меросидан фойдаланиш, кўплаб оилалар тажрибасини ўрганиш ва тартиб қилишга эътиборни қаратиш зарур.

IV. Ҳамкорликни йўлга қўйиш шакл ва методлари

На оила, на мактаб, на жамоат ташкилотлари, алоҳида олиб қаралганда, шахсга таъсир этувчи жуда кўплаб салбий таъсирларнинг олдини ўз вақтида ололмайди. Бунинг учун уларнинг кучларини бирлаштириш ва ягона тизим асосида қатор самарали ҳамкорлик метод ва шаклларидан унумли фойдаланиш зарур. Оила, мактаб, жамоатчилик алоқаларини ташкил этишда турли хомий ташкилотлар, идора ва муассасалар томонидан тузилган оила ва мактабга ёрдам кенгашларининг роли қимматлидир. Уларнинг вазифаларини эса педагоглар жуда яхши билиши керак. Ўзаро ёрдам кенгашларига ташкилот, корхона ва турли ишлаб чиқаришларнинг раҳбарлари, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари ва бошқа ташаббускор гуруҳлар кириши мумкин. Бундай кенгашлар йиғилишларида ёш авлоднинг ахлоқ маданиятини ошириш, кўплаб оилаларнинг илғор тажрибаларини тарғиб қилиш, турли соҳа кишилари билан учрашув ва суҳбатлар ўтказиш каби тадбирлар ва тарбия масалалари бўйича вазифалар қараб чиқилади.

Бу кенгашларнинг энг муҳим ўзига хос томони мактаб билан мустаҳкам алоқа ўрнатишдир. Улар оталиқ ташкилотлари орқали мазкур ўқув юрти моддий-техник базасини мустаҳкамлаш учун, таълим-тарбияни амалга ошириш учун етарли шароитлар яратади, турли оилаларга моддий ва маънавий ёрдамлар уюштиради. Болалар билан турли саёхатлар, дам олиш, спорт-соғломлаштириш, маданий соҳаларда тадбирлар ташкил этиш ва ўтказишда мактабларга яқиндан ёрдам беради. Мактаб эса, ўз ўрнида, кенгаш аъзоларини болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг мазмуни, методлари билан таништиради.

Шунингдек, болалар тарбияси борасидаги ҳамкорликни маҳаллаларда ва турли яшаш жойларида ташкил этилган фахрийлар ва хотин-қизлар кенгашлари, лекторийлар, марказлар фаолияти орқали йўлга қўйиш мумкин.

30-606. КОМПЛЕКС ТАРБИЯ ТИЗИМИ

I. Ақлий тарбия ва унинг мақсади ҳамда вазифалари

Янги давр кишисини тарбиялаш муаммоси, ҳозирги жамият ва келажакдаги тараққиёт масалаларини юқори даражада ҳал этишга қодир бўлган баркамол авлодни тарбиялаш ҳар бир инсоннинг интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш билан бевосита боғлиқ. Ижодий, мустақил фикр юрита оладиган шахсни шакллантириш мактабдаги ақлий тарбия вазифаларидан бири ҳисобланади.

①. ~~Ақлий тарбия~~ шахс интеллектуал маданиятини ривожлантиришга йўналтирилган бўлиб, ушбу жараён билиш мотивларини, фикрлаш, фаолият кўникмаларини диалектик тафаккур, ўқув меҳнатини рационал ташкил этишга қаратилган ҳамда у шахсда илмий, ижтимоий дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади.

Ақлий тарбиянинг асосий вазифалари ўқувчиларни ривожланиб боровчи таълим принциплари асосида системали ўқитиш ва уларнинг ақлий маданиятини ривожлантириш бўйича синфда ва синфдан ташқари ишларни йўлга қўйишдан иборат. Ақлий тарбия, шунингдек, ўраб турган атроф-муҳит, оммавий ахборот воситалари орқали ҳам йўлга қўйилади.

Ақлий тарбияда мақсадга мувофиқ ўқитиш билан ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўқув дастурлари тафаккур, ақлий куч ва қобилиятларни ривожлантирувчи таълим принципи асосида тарбия вазифаларини белгилайди ва ўқувчиларда махсус интеллектуал кўникма ва малакаларнинг шаклланишини йўналтириб туради.

②. Ушбу масала бўйича бир қатор тадқиқотчилар фикрини ўрганиш ақлий тарбияни ҳал этишда педагоглар олдига маълум вазифаларни қўяди. Рус педагоги Л.С.Виготский фикрича, ақлий ривожланишнинг марказий масаласи -

Ўқитишнинг, таълим жараёнининг доимий ривожланишида, олдинда боришида ва педагог таяниши керак бўлган «яқин ривожланиш зонаси» роясига, яъни амалий аҳамиятга эга бўлган рояга ҳар бир ўқитувчи доимо амал қилишида кўрилади.

Д.Б.Эльконин ўқувчилар ақлий тарбиясида билимлар мазмунининг аҳамияти ва ролини тадқиқ эта бориб, ўша мазмунга нафақат илмий тушунча ва фактларгина эмас, балки мулоҳаза, исбот, аргументлар ҳам киритилиши зарурки, бу эса ўқувчиларда ушбу билимларни эгаллаш билан бирга, билимларни эгаллаш усулларини ҳам ўзлаштириб боришга ёрдам беради, деб тушунтиради. Шунинг учун ўқитишда муаммоли суҳбатлар, мунозараларнинг қўлланилиши ўқув ишларида турли усуллар ишлаб чиқилишига сабабчи бўлади. Жумладан, таққослаш, классификациялаш, системалаштириш, умумлаштириш, энг муҳимларини ажрата олиш ва бошқа фикрлаш операциялари ҳам қўлланилиши ўқувчи ақлий тарбиясида алоҳида аҳамият касб этади.

Л.В.Занков: «Агар таълим принципларига амал қилинса, ривожлантирувчи таълимнинг таъсири юқори даражада ортиши мумкин», дейди. Бунда, аввало, ўқитишни юқори мураккаблик даражасида олиб боришга ва унинг ўртача меъёрдан юқорироқ бўлишига ва, энг муҳими, болаларнинг маънавий кучи очилиши ҳамда унга эркинлик ва йўналиш берилишига имкон яратилади. Юқори даражадаги мураккаблик принципи билан Л.В.Занков бошқа принциплари, яъни дастурий материалларни ўрганишда илгарилаб бориш принциплари борлайди ва бунда у болаларни янги билимлар билан бойитиб бориш орқали ривожлантирувчи таълимни амалга оширишга эътиборни қаратади. Илгарилаб бориш шошилиш керак, дегани эмас, балки изчиллик ва узлуксизликка доимо амал қилиш деганидир. Ўқитувчи ва ўқувчи бу ўринда бир хил тезликда ишлашлари керак.

Л.В.Занковнинг кейинги дидактик принципларидан бири - бошланғич таълимда назарий билимларнинг етакчилик

роли. Бу принцип ўқитишда назарий билишни биринчи ўринга суради. Бу ўринда назарий билимлар нафақат тушунча, термин, белгилар билангина эмас, балки қонун ва борлиқликлар билан ҳам характерланади.

Л.Занков принципларини қўллаш бошланғич синфларда ўқув жараёнининг ривожлантирувчи таъсирини оширишга олиб келади. Унинг яна бир ғояси болалар фаолиятини аста-секин мураккаблаштира бориш орқали ўқувчилар ривожланишини системали йўлга қўйишдан иборат.

3. Синфдан ташқари ишлар ўқувчилар ақлий тарбияси учун бой имкониятларни яратади. Умумтаълим мактабларида ақлий тарбияни амалга оширишнинг оммавий шакллари қўлланилади: ўқитувчилар, илмий ходимлар томонидан илмий-оммабоп маърузалар ташкил этиш, турли мавзуда илмий-оммабоп фильмлар намойиш этиш, китобхонлар конференциялари ўтказиш, китоблар кўргазмаси, деворий газеталар чиқариш, физика, химия, биология, тарих, адабиёт фанларидан кечалар, конкурс ва олимпиадалар ўтказиш ва ҳ.

Ақлий тарбиянинг гуруҳ кўринишлари: фан тўғараклари, ўқувчилар илмий жамияти, устахоналарда турли асбоб ва ускуналар тайёрлаш, лабораторияларда турли тажрибалар ўтказишдан иборат.

Якка тартибдаги шакллари: илмий-оммабоп адабиётлар ўқиш, техник моделлаштириш, конструкциялаш ишлари, ижодий ишлар бажариш, тематик телекўрсатувларни томоша қилиш, маърузалар, рефератлар тайёрлаш ва чиқишлар қилиш. Бундай ишларни амалга оширишда мактабдан ташқари таълим муассасалари катта роль ўйнайди.

2. Ахлоқий тарбия. Тарбия жараёни қандайдир элементларнинг оддий қўшилмаси эмас, чунки бу орқали шахс яхлит шаклланади. Лекин бу ўринда ахлоқий тарбия асосий ва етакчи ҳисобланади. У бутун тарбия тизимида энг аҳамиятли, шунинг билан бирга, мураккаб компонент ҳисобланиб,

инсон тамойилини, унинг асосий инсоний фазилатлари йиғиндисини ифодалайди.

Ахлоқ - ижтимоий онгнинг муҳим томонларидан бири ҳисобланиб, ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида инсоннинг юриш-туришини, хулқини бошқариб туради.

Ахлоқий-хулқий талабларни асослаш ва амалга ошириш йўл ва усулларда ифодаланган. Бу талаблар халқимиз томонидан бир тартибга солилмаган бўлса-да, одат ва анъаналар кишиларнинг ўзаро муомаласи, муносабатларида фаолиятни тартибга солувчи, уларни назорат қилувчи талаблар бўлиб келган.

Халқимизнинг минглаб йиллар давомида оилада, жамоат жойларида, турмушда риоя қилиб келинган ва унинг олтин фондани ташкил этган жуда кўплаб элементар одоб меъёрлари, юриш-туриш одоблари мавжудки, улар жамоатчилик орасида яшовчанлиги, ўзининг ўта таъсирчан кучи туфайли ҳозиргача ахлоқ тарбияси мазмунининг негизини ташкил этиб келмоқда. Инсон фаолиятида, муносабати ва муомаласида унинг табиати, жамиятга, кишиларга, воқеа ва ҳодисаларга қарашлари, ахлоқий сифатлари юзага келади.

Муомала ҳар қандай фаолиятга кириб боради, бу ахлоқий компонент фақат шахсга тааллуқли бўлгани учун ҳамма жойда: ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда ҳамкорлик қилади.

Ахлоқий тарбия вазифалари инсоннинг жамиятдаги ўрнидан, вазифасидан келиб чиқади. Шунга кўра, ахлоқий тарбиянинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Болалар ва ёшларни жамиятдаги ахлоқий меъёрларга изчиллик билан ўргатиб бориш:

2. Болаларнинг ижобий-ахлоқий тажрибаларини шакллантира бориш:

3. Уларнинг онги, ҳис-туйғусини, хулқини умуминсоний ва миллий одоб нормаларини ўзлаштиришга қараб йўналтириб бориш.

4. Жамият аъзоси, шахснинг ахлоқий қиёфасини шакллантириш.

Ахлоқий тарбиянинг мазмуни: узлуксиз таълим тизимида болалар ва ёшларнинг ахлоқий сифатларини шакллантиришнинг жуда кенг дастури мавжуд. Бу катта ва мураккаб дастурнинг асосий йўналиши ахлоқ-одоб меъёрлари билан белгиланган. Бунга ўқувчиларни жамиятга, меҳнатга, инсонларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатларини шакллантириш киради.

Жамиятга муносабатни белгиловчи ахлоқий сифатлар: ватанпарварлик, дўстлик, ўртоқлик, фуқаропарварлик.

Меҳнатга муносабатни белгиловчи етакчи омиллар: юқори меҳнат онглилиги, меҳнатнинг ҳаётий зарурат эканлигини тушуниб етиш, меҳнатсеварлик, меҳнатда жамоа бўлиб иштирок этиш, меҳнат аҳлини хурматлаш.

Инсонларча ахлоқий муносабатларни шакллантириш: инсонпарварлик, жамоада яшаш.

Ўзига ва ўзининг ҳулқига ахлоқий муносабатни шакллантириш: ўз фаолияти ва хатти-ҳаракатига онгли муносабат, интизомлилик, маданий ҳулқ меъёрларига қатъий амал қилиш. Ҳалоллик ва ростгўйлик, хушмуомалалик, камтарлик, самимийлик ва б.қ.

II. Ахлоқий тарбия ҳамда уни амалга ошириш шакл ва методлари

Ахлоқий тарбия барча кўринишдаги ўқув юртлари фаолиятининг ажралмас, ҳаётий зарур қисмидир. Ҳамма нарса - дарс, танаффус, йиғилиш, меҳнат фаолияти, муомала ва муносабатларнинг барча кўринишлари ёшларни ахлоқий тарбиялашга қаратилган.

Ўқув юртларида ўтиладиган дарслардан ташқари, турли факультатив машғулотлар, семинар, суҳбатлар, экскурсия, учрашувлар, баҳс, мунозара, клублар, лекторийлар, давра столи атрофида фикр алмашувлар, савол-жавоб кечалари

кабилар тарбияни ҳаёт билан, янгилаш, бозор иқтисодиёти шароитидаги муносабатлар билан боғлаш имкониятини беради. Ахлоқий тарбияни амалга оширишнинг фронтал ва умуммактаб, умумсинф шаклларида ташқари, гуруҳ ва индивидуал шакллари ҳам фойдаланиладики, булар ахлоқий тарбияни амалга оширишда шу гуруҳ ёки айрим шахс ўзига хослигини, имкониятларини, шароитни ҳисобга олиб ташкил этилса, самараси юқори бўлади.

Ахлоқий тарбия методларидан суҳбатлар, ҳикоялар, мунозаралар, юқори синф ўқувчилари учун маърузалардан фойдаланилади. Бу методлар шахснинг, жамоанинг тарбияланганлик даражасига кўра турлича қўлланилиши мумкин.

31-боб. МЕҲНАТ ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ

I. Меҳнат тарбиясининг мақсади ва вазифалари ҳамда асосий шартлари

Меҳнатга эҳтиёж сезиш, меҳнатсеварлик, ижтимоий меҳнат фаоллиги, меҳнат интизоми ва бошқа инсоний хислатлар умумманфаат йўлида шахс меҳнат фаолияти учун зарур ҳисобланиб, ушбу сифатлар меҳнат тарбияси вазифаларини ҳал этишда ижтимоий-ахлоқий йўналишни ифодалайди. Ҳозирги тараққиёт даври ўқувчиларнинг меҳнат тарбиясига юқори талаблар қўяди.

Шулардан асосийлари: ўқувчилар меҳнат фаолиятининг ижтимоий йўналишини кучайтириш; янги технологиялар билан жиҳозланган меҳнат жамоаларида ишлашга ахлоқий, психологик тайёр туришни шакллантириш; ўқувчилар меҳнатининг кўриниши, мазмуни ва шаклларида мувофиқлик ва ўзгаришларни назарда тутиш (халқ хўжалигининг турли соҳалардаги ўрни жиҳатдан); жуда ёшлиқдан бошлаб болаларни техник ижодкорликка жалб этиш ва унинг ўқув машғулотларнинг, дарсдан ташқари вақтларининг самара-

дорлигини ошириш; ўқувчиларда ақлий ва жисмоний меҳнат маданиятини тарбиялашга эътиборни кучайтириш; ўқувчиларда иқтисодий тафаккурни шакллантириш; меҳнатга вақт ва имконият юзасидан баҳо беришга ўргатиш; меҳнат фаолиятига ихчам, ўзгарувчан кайфиятни тарбиялаб бориш.

Меҳнат тарбиясининг мақсади: ўқувчиларда меҳнатга муҳаббатни тарбиялаш; ўқувчиларни ҳозирги замон саноат ва қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, хизмат соҳасининг барча турлари билан яқиндан таништириш; ўқув ва ижтимоий фойдали ишларга зарур кўникма ва малакаларни шакллантириш; онгли равишда касб танлашга ўргатиш ва дастлабки касбий тайёргарликка эга бўлишни таъминлаш. Бу умумий мақсад бир қатор вазифаларни белгилаш билан конкретлаштирилади.

1. Биринчи ҳаётий эҳтиёж сифатида меҳнатга онгли, ижодий ва масъул муносабатни, меҳнат аҳлига чуқур ҳурматни шакллантириш, ҳар қандай ижтимоий меҳнатни бажаришга тайёр туришни ўргатиш.

2. Ақлий ва жисмоний меҳнат маданиятини, ижтимоий меҳнат фаоллиги, кўникма ва малакаларини шакллантириш.

3. Зарур ва мақбул касбий фаолиятни бажаришга тайёрлаш.

4. Ишқмас, дангаса, бировлар ҳисобига яшайдиганларга қарши муросасиз бўлишга ўргатиш.

Республикамиз таълим муассасаларида меҳнат тарбиясининг вазифалари - инсонни яратувчи, ижодкор, жамият истиқболи, келажаги учун фаолият кўрсатувчилар қилиб тарбиялашдан иборат.

Асосий фанларни ўқитиш жараёнида имкон қадар меҳнат тарбиясининг асосий вазифалари ҳал этиб борилиши керак. Барча дарсларда меҳнат тарбиясини амалга оширишнинг учта энг муҳим йўналиши назарда тутилиши зарур.

1. Тушунчавий-мантикий йўналиш - меҳнатнинг роли, ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш муносабатлари тўғрисида тушунчаларни шакллантириш.

2. Хиссий образли йўналиш - меҳнат қаҳрамонларининг ахлоқий интилишлари, мотивлари ва бошқаларни очиб бериш.

3. Таъсирли-амалий йўналиш - умуммеҳнат кўникмалари (бўлажак фаолиятни режалаштириш, иш жойи ва меҳнат объектини ташкил этиш ва ўз-ўзини назорат), малакаларини, касб танлаш мотивларини шакллантиришдан иборат.

Умумтаълим фанлари ўқувчиларга ҳозирги замон ишлаб чиқариши, унинг технологик жараёнлари, уни жадаллаштиришдаги етакчи звено, меҳнат фаолиятидаги асосий йўналишлар тўғрисида билимлар тизимини мунтазам эгаллаш имконини беради.

Меҳнат тарбияси бўйича ишлар асосий фанларни ўрганиш жараёнида ўқувчилар ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Кичик мактаб ёшидаги болаларда интизомлилик, жамоа билан ишлаш ва бошқа ижтимоий аҳамиятга молик сифатларни тарбиялашга эътибор берилди. Ўсмир ёшидаги болаларда ўз меҳнати билан доимий фойда келтириш, меҳнатда эҳтиёжни белгилаб берувчи нарса ва воситаларга онгли муносабат, барча моддий ва маънавий бойликларни кўз қорачиғидай сақлай олиш мотивлари шакллантирилади. Катта мактаб ёшидаги болаларда халқ хўжалигидаги меҳнатга ахлоқий-психологик, амалий тайёргарликни белгилаб берувчи шахс сифатларини шакллантиришга эътибор қаратилади. Энг муҳими, меҳнат тарбияси барча дарсларда системали ва изчил амалга оширилиши зарур.

II. Иқтисодий тарбиянинг тарбия тизимидаги ўрни ва вазифалари

Иқтисодий тарбия бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ёшларни баркамол қилиб тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади. Шунингдек, хўжалик фаолиятини йўлга қўйиш ва бошқаришда, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар доирасида муҳим ўрин эгаллайди. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълимнинг барча босқичларида таълим олувчиларнинг ҳуқуқий, иқтисодий, экологик ва санитария-гигиеник таълим ҳамда тарбиясини такомиллаштириш мамлакатимизда узлуксиз таълимни ислоҳ қилишнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида кўрсатиб ўтилган. Бу йўналиш кадрлар тайёрлашнинг кейинги босқичларида мазмун ва сифат жиҳатидан аҳамият касб этиб ва бойиб бориши зарур. Шунга кўра, таълим муассасалари болалар ва ёшларнинг иқтисодий тафаккурини қўйидаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда ривожлантириши керак:

1. Ҳозирги шароитнинг объектив иқтисодий қонуниятлари тўғрисидаги билимларни, давлат ва нодавлат ишлаб чиқаришининг ҳаракат механизмини белгилаб берувчи қонуниятларни ўзлаштириш.

2. Иқтисодий назарияни, янги-янги ишлаб чиқариш линияларини тезкор ривожлантириш, амалий ҳал этишнинг йўл ва усулларини яхши биладиган шахсни шакллантириш.

3. Ўзининг ўқув-ишлаб чиқариш фаолиятида юксак натижаларга эриша оладиган, ўз соҳасининг ҳақиқий хўжайини бўла оладиган, келажак учун тўла куч ва қувват билан ишлайдиган, тадбиркор ва иш юрита олиш қобилиятига эга бўлган ёшларни тарбиялаш.

4. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий фаолиятида зарур бўлган, янги илғор технологияларни тез ўзлаштиришга ёрдам бера оладиган дастлабки билим, кўникмаларни эгаллаш.

5. Иқтисодий муносабатларда, фаолиятда, мунозара ва муҳокамаларда пухта, ҳар томонлама тайёргарликка эга бў-

лиш ҳамда енгиб чиқиш қобилиятини намоён этишга ўргатиш.

Иқтисодий тарбияни барча фанларни ўқитиш орқали амалга ошириш имконияти мавжуд. Шунингдек, ҳозирда турли кўринишдаги таълим муассасалари ўқув режаларига иқтисодий тарбия ва иқтисодий таълим бўйича жуда кўплаб фанларнинг ўқитишни йўлга қўйилиши болалар ва ёшларда ушбу масалани атрофлича ҳал этишга тўла имконият беради.

Шунингдек, дарсдан ташқари вақтларда турли кўринишлардаги танловлар, турли грант-совринлар учун ўтказиладиган мусобақаларда, олимпиадаларда ҳамда бошқа тадбирларда турли лойиҳа ва маърузалар билан иштирок этиш ва бошқалар ҳам иқтисодий тарбияни амалга оширишда муҳим рол ўйнайди.

Иқтисодий тарбияни амалга ошириш шакллари ўз мазмунига кўра суҳбат, маъруза, семинарлар, ишлаб чиқаришга экскурсия, амалий мулоқотлар, учрашувлар кўринишида бўлиши мумкин. Болаларни турли вариантлардаги ҳисобкитобларни ўзлари мустақил ечишга жалб этиш ҳам мумкин.

Масалан, бирон эшик, ром, асбоб-ускуна, кичикроқ комплексни тайёрлаш учун кетадиган сарф-харажатларни мустақил ҳисоблашни топшириш: бирон бир иқтисодий кўрсаткични - вақт меъёрини, ишлаб чиқариш меъёрини, ишлаб чиқариш меҳнати, сарф-харажат ва бошқаларни ҳисоблаш. Оддий озиқ-овқат, емак-ичмак калькуляциясини ишлаб чиқиш, кам сарф қилган ҳолда юқори самарадорликка эришиш йўлларини ўргатиш.

32-боб. ЭСТЕТИК, ЖИСМОНИЙ ВА ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ

I. Эстетик тарбиянинг моҳияти ва тизими

Эстетик тарбия санъат ва борликдаги гўзалликни қабул қилиш ва тўғри тушуна билиш қобилиятини тарбиялайди. У

эстетик мезонларни ишлаб чиқишга ёрдам берадиган бадий тасаввур, қараш ва эътиқодлар тизимини шакллантиришдан иборат.

Шу билан бирга, эстетик тарбия ўқувчиларда ўз ҳаётига гўзаллик элементларини олиб кира олишга интилиш, бунга гайёр туриш кўникмаларини ривожлантиради ва дидсизлик, хунуклик ва пасткашлик каби иллатларга қарши курашга ўргатади.

Эстетик тарбия нафақат ўқиган китоблар, кўрилган спектакл ёки кинофильмлар, мусиқа асарлари рўйхати билангина бадий дунёқарашни кенгайтиришни эмас, шунингдек, инсон ҳиссиётини, шахс ғоявий ўсишини, хулқини бошқариш ва коррекциялашни ҳам тақозо этади. Агар ўқувчи ижодий хатти-ҳаракатлар гўзаллигини, ижодий меҳнат поэзиясини ҳис этиш қобилиятига эга бўлса, бу унинг юқори эстетик, шу билан бирга, ахлоқий ривожланганлигидан далолат беради. Агар одамлар роман, шеърлар ўқиса-ю, кўргазмалар ва концертларга борса-ю, лекин ўзи ижтимоий, ахлоқий меъёрга риоя қилмаса, уни бузса, у ҳолда бундай кишилар ҳақиқий эстетик маданиятдан анча узоқда эканлигини кўрсатади. Эстетик қарашлар ва дид одамларнинг ички бойлигига айлангандагина ҳақиқий ҳисобланади.

Эстетиканинг фалсафий, психологик ва ижтимоий томонларини таҳлил қилиш, эстетик тарбияни амалга ошириш масалаларини мукамал қараб чиқиш зарур. Чунки педагогиканинг ўқувчидаги мавжуд ҳис-туйғу, кайфият, дид-фаросат ва маънавий дунёнинг яна бошқа томонларини кенг қараб чиқишини унинг асосий вазифаларидан деб ҳисоблаш ҳам ўринлидир.

Эстетик ривожланишнинг ёш жихатидан ўзига хослиги ўқувчиларнинг маълум таъсирларга сезгирлиги, ҳиссий таъсирчанлиги билан боғлиқ. Бундай таъсирларнинг кичик мактаб ёшидан катта мактаб ёшигача даври тахминан шундай ифодаланган:

ранг; айрим предметлар, гуллар, хайвонлар; табиат кўринишлари; санъат предметлари; инсон.

Энди ўқувчилар эстетик тарбияси ва ривожланишининг ёш жихатидан ўзига хос томонларини кенгроқ кўриб ўта-миз.

Мақтабгача ёш. Икки ёшга тўлган болаларда образ-гасаввурлар, кейинчалик, умумий тушунчалар пайдо бўлади. Идрок этиш аста-секин кузатишга қараб боради. Болаларни расм чизиш, лепка, мусиқага жалб этиш орқали уларда ранглар жилоси, шакл, чизиқлар, контурларни ажратиш, оҳангларни англаш ва қабул қилиш қобилияти шаклланади. Ҳали бу ёшда бола мақсадни ҳаракат қилиш усули билан боғламайди, предметларнинг чиройли томонига қизиқиши туфайли унга муносабатда бўлади. Ушбу ёш охирига бориб шаклни мазмун билан биргаликда қабул қилиш қобилияти кўзга ташланади.

Кичик мактаб ёши. Бола учун мактабдаги янгича шароит унинг бадиий фаолиятни тушунишга интилишига туртки беради. Лекин унинг қизиқишлари қисқа муддатли, юзаки ва тарқоқ ҳолда бўлиб қолаверади. Ушбу ёшда бола расмни кўраётганда ундаги тасвирга эътибор беради, холос. Аста-секин унинг эътиборини расмдаги деталлар жалб эта боради. Эмоционал ҳис-ҳаяжон, асосан, тасвирдагини идрок этишдан қониқиш ва қониқмаслик кайфиятида бўлади.

Ўсмир ёши. Ўсмир ёшида ўзига хосликни ифодаловчи ҳолат - ўз-ўзини англаб этиш, шу билан бирга, исботлаш ва ифодалашга эҳтиёжнинг юзага келишидир. Ўсмир баъзан ҳиссий-эстетик тажрибага, ўраб турган дунёдаги ходисаларни умумлаштириш қобилиятига эга бўлади. Шунинг учун санъат асарини идрок этишда, кичик ёшдагиларга қараганда, санъат асари мазмунига кириб боришга ҳаракат қилади. Бу ёшда бола у ёки бу санъат соҳасини мустақил эгаллаш мақсадини кўя олади.

Катта мактаб ёши. Бу ёш объектив эстетик баҳолашга асос бўладиган тугал дунёқараш тизими билан характерланади. Шу муносабат билан турмушнинг эстетик томонларини идрок этиш катта мактаб ёшидагиларда ўсмир ёшидагига қараганда танлаш хусусиятига эга. Бошқа ўзига хос хусусияти ушбу ёшдагиларда ўзининг ҳаётий ўрнини белгилаш ва ифодалашда намоён бўлади. Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг эмоционал-ҳиссий дунёсида марказий ўринни инсон эстетикаси ва унинг хулқи эгаллаган бўлади.

Эстетик тарбия тизими. Болалар ҳаёти эстетикаси, табиатни эстетик идрок этиш санъат воситасида, эстетик тарбия орқали амалга оширилади. Бу ўринда дарс ва дарсдан ташқари вақтларда эстетик тарбияни амалга ошириш йўллари ҳақида батафсил тушунча бериш мумкин.

II. Жисмоний тарбиянинг вазифалари ва мазмуни

Жамиятимизда ўсаётган ёш авлод жисмоний соғлом, ҳар томонлама ривожланган бўлиши учун меҳнатга ва Ватан ҳимоясига тайёрлик сифатларига эга бўлиши учун жисмоний тарбияга доимо катта эътибор бериб келинмоқда. Жисмоний тарбия баркамол авлод ривожланишининг ва уни тарбиялашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Жисмоний тарбиянинг мақсади жамиятимизга ҳар томонлама жисмоний ривожланган, Ватан мудофааси учун доим тайёр турган шахсни вояга етказишдан иборат. Ушбу мақсад табиатнинг табиий кучи, гигиеник омиллар ва махсус ташкил этилган жисмоний машқлар тизими орқали амалга оширилади. Жисмоний тарбия тарбия тизимидаги бошқа компонентлар билан, ахлоқий, ақлий, эстетик, меҳнат тарбиялари билан узвий олиб борилади.

Жисмоний тарбия тарбиянинг умумий мақсадларидан келиб чиқиб, кўп қиррали ва мураккаб вазифаларни илгари суради:

1. Ўқувчилар соғлиғини мустаҳкамлаш ва организмни чиниқтириб бориш уларнинг тўғри жисмоний ривожланишига ва иш қобилиятини оширишга ёрдам беради.

2. Ҳаракат кўникма ва малакаларини шакллантириш ва такомиллаштириш билан бирга улар билан боғлиқ билимларни етказиш.

3. Асосий ҳаракат сифатларини ривожлантириш. Жисмоний қобилиятларнинг рўёбга чиқиши билан боғлиқ кўплаб амалий ҳаракатларни амалга ошириш. Жисмоний қобилиятлар: куч, тезлик, чидамлилиқ, чаққонлик.

4. Жисмоний машқларни системали бажаришга одатлантириш ва доимий қизиқишни шакллантириш.

5. Гигиеник кўникмаларни тарбиялаш, жисмоний машқлар ва чиниқиш соҳасидаги билимларни етказиш.

6. Ташкилотчилик кўникмаларини шакллантириш, ижтимоий фаол жисмоний маданият фаолларини тайёрлаш.

Жисмоний тарбия воситалари: жисмоний машқлар, гимнастика, турли ҳаракатли ўйинлар, туризм, спорт, табиатнинг соғломлаштирувчи кучи, махсус гигиеник шароитларни яратиш.

Жисмоний тарбия шакллари: жисмоний маданият дарслари, тўғри ташкил этилган кундалиқ режим, дарсгача жисмоний машқлар, гимнастика, физкультура минутлари, катта танаффусларда ўйинлар, турли спорт мусобақалари, аттракционлар, синфдан ва мактабдан ташқари жисмоний тарбия ишлари, оммавий мусобақалар, спорт байрамлари, турли меъёрларни бажариш ва бошқалар.

Жисмоний тарбияни амалга оширишда ёзги соғломлаштириш лагерларида олиб бориладиган турли мусобақалар, секциялар, турнирлар, спорт ўйинлари, алпинизм, походлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

III. Экологик тарбия ва унинг тарбия тизимидаги ўрни

Инсон табиатнинг бир бўлаги ҳисобланиб, унингсиз яшай олмайди. Шунинг учун табиатга муносабат чуқур инсонпарварлик маъносини касб этади. У инсоннинг ўзига ахлоқий муносабат даражасига кўтарилиши зарур. Республикада табиатни авайлаб-асраб сақлаш, уни янада бойитиш, ёшларни унга нисбатан меҳр-шафқат руҳида тарбиялашга катта эътибор берилиб келинмоқда. Лекин имконият ва ҳақиқат доимо ҳам бир-бирига мос тушмаяпти ва, бу ўринда, кўп нарса субъектив омил - инсон омили билан бевосита боғланиб қолмоқда. Инсоннинг экологик муаммони аниқ ва тўғри ҳал этишида роявий-ахлоқий эътиқод катта рол ўйнайди. Бундай эътиқод ва тайёргарлик инсонга жуда ёшлиқдан, оила ва мактабдан бошлаб сингдирилиши лозим.

Болаларнинг табиатга меҳр билан муносабати уларда ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсига бўлган муносабатидан бошланади.

Айниқса, турли гулларга, жониворларга қараш, уларни парваришлаш болаларга маълум қувонч баришлайди. Болаларда уларни сақлаш, химоясиз жониворларга ёрдам бериш ҳисси юзага келади. Турли ҳашаротлар, кўнғиз, капалаклар, чумолиларни кузатиш уларни эҳтиётлашга истак, хоҳишни юзага келтиради.

Болаларни ўраб турган табиат оламига олиб кириш орқали турли ҳодиса ва гўзалликларни сезиш, қабул қилиш, ҳис этишга одатлантириш мумкин. Дарахтларда дастлабки куртак, барглар пайдо бўлиши, ўсиши, баҳор ва кузнинг ёрқин бўёқлари, ажойиб кўринишдаги булутлар, момақалдирак, чакмоқ, шаррос ёққан ёмғир, ариқчадаги шўх оқаётган сувлар, ойнадаги қиш манзаралари, дарахтлардаги оппоқ қировлар - буларнинг бари болаларда олам-олам қувонч, ҳайратни юзага келтириши билан бирга, уларга

мехр-муҳаббатни уйғотади, уларни эъзозлаш, эҳтиёт қилиш ҳиссини юзага келтиради.

Болалар дала-боғларда дарахтларни, ўсимликларни мехр қўйиб парваришлаш, уларга сув-ўғит бериш, ўстиришда қатнашадилар. Бундай меҳнат болаларнинг экологик тарбиясига бевосита, жонли таъсир кўрсатади, эгалланган билимларни экологик эътиқодга айлантиришга ёрдам беради.

Бошланғич синфларда экологик тарбия мақсади аста-секин табиатга, унинг объектларига, барча жониворларга қизиқиш уйғотиш орқали-барча жониворларга ҳурмат билан қарашни ҳам уйғотишдан иборат.

Масалан, турли сув ҳавзаларини, ариқларни, боғ, кўкаламзорлаштирилган жойларни кузатиш, ўрганиш, қушлар куни, гуллар байрами, ҳосил байрами, табиатга саёҳат ва бошқа тадбирларни ўтказиш орқали ўқувчиларда табиатга тўғри муносабатни тарбиялаш мумкин.

Ўрта умумтаълим мактабларида турли фанларни ўрганиш орқали ўсимликларнинг озикланиши, сув, ҳаво, ер инсон доирасидаги муаммолар асосида турли фан намояндалари билан учрашувлар, маърузалар ташкил этиш, ҳужжатли фильмлар томоша қилиш ва уни таҳлил этиш, кимёвий моддалар, ўғитлардан қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликда оқилона фойдаланиш тўғрисида суҳбатлар, машғулотлар ўтказиш орқали ўқувчиларни экологик тарбиялашни йўлга қўйиш мумкин.

Республикада кўкаламзорлаштириш, боғлар, тоғ ва водийларни ўзлаштириш, санитария - соғломлаштириш юзасидан турли юқумли касалликларга қарши олиб борилаётган тадбирлар, бошқа мамлакатлар билан экологик муаммолар ечими юзасидан тузилган шартномалар, ўтказилаётган халқаро анжуманлар ёшларнинг экологик таълим ва тарбиясида алоҳида қимматга эга эканлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Умуман олганда, экологик тарбия нафақат мактаб ўқувчилари таълим-тарбия тизимида, балки республикада

халқининг олдида турган энг катта муаммо бўлиб қолаётганлигини ҳисобга олганда бу ишда барчанинг фаол иштирокини таъминлаш муҳимдир.

33-боб. СИНФ РАҲБАРИ ВА ГУРУХ МУРАББИЙСИ

I. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийсининг асосий вазифалари

Барча таълим муассасаларининг ўқувчи-талабалар билан ишлай олиш қобилиятини кўреата олган тажрибали, ташкилотчи ўқитувчиларидан мактабларда синф раҳбари, академик лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида гуруҳ мураббийлари буйруқ билан тайинланади.

Синф раҳбари ёки гуруҳ мураббийсининг ташкилий-тарбиявий вазифалари кўп қиррали ва масъулиятли ҳисобланади.

Синф раҳбари (гуруҳ мураббийси) синф, гуруҳларда барча синфдан ташқари тарбиявий, маънавий-маърифий ишларни ташкил этади ва ўтказади. У республикамизнинг ташқи ва ички сиёсати, иқтисодиёти, маънавияти ва бошқа ижтимоий муносабатларига оид Президентимиз фармонлари, ҳукумат қарорларини, турли идораларнинг кўрсатмаларини ўқувчи ва талабаларга етказиш ва буларга амал қилиш борасида системали тадбирлар уюштиради. У синф ва гуруҳларда жамоага асосланган ишларни мақсадга мувофиқ йўналтириши ва бу борада қайтариқлар, узилишлар бўлмаслиги учун уларни мувофиқлаштириши керак. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийларининг вазифаси ўқувчи-талаба ёшларга йўналтирилган барча таъсирларни ташкил этиш, рағбатлантириш, марказлаштиришдан иборат. Ушбу синфда, гуруҳда машғулотлар олиб боровчи ўқитувчилар, касб усталари фаолияти бўйича ягона талаблар тизимини ишлаб

чиқиш, йўналтириш, мувофиқлаштириш, ташки дунё билан ўқувчи-талаба ёшларни бевосита боғлашдан иборат.

Ушбу соҳа кишилари турли жамоат ташкилотлари ва ота-оналар комитетлари фаолиятларини бирлаштиришга эришади. Турли синфлар, гуруҳ жамоалари, кенгашлар билан алоқани мустахкамлайди.

II. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийсига касбий талаблар

Кўп томонлама фаолият синф раҳбари ва гуруҳ мураббийсидан юқори маданият ва яхши психологик-педагогик тайёргарликни талаб этади. Синф ва гуруҳ мураббийсининг вазифаси президент ва ҳукумат фармон ҳамда қарорларидаги асосий роҳларни маърифий-маънавий тадбирлар асосида ўқувчи-талаба ёшларга сингдириш ва улар ўрта сида кенг тарғиб этишдан иборат.

Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийси энг янги воқеа ва ходисаларни, республикамиздаги ва жаҳондаги ўзгаришларни биринчи бўлиб ёшларга етказувчи ҳисобланади. Яхши тарбиячи - аввало, юқори инсоний фазилатли, тўғрисиўз, ҳалол ва барча ҳаракатлари ҳамда фикри билан маданиятли инсондир. У тарбияланувчиларининг маънавий дунёсини, қарашларини билиши, уларнинг қувончи ва қайғусига доимо шерик бўлиши, уларнинг ишончига қира олиши, чидамлилиқ ва камтарлик сифатларига эга бўлиши лозим.

Замонавий синф раҳбари ва гуруҳ тарбиячиси ҳозирги давр назарий билимлари билан қуролланган, педагогик интуицияга эга бўлган, ўқитувчи ва болалар билан тез муоамалага кириша оладиган, ўқувчиларнинг ҳиссиёти ва иродасини усталик билан бошқара оладиган мутахассисдир.

У тадқиқотчи ва ташкилотчи, жамоатчи сифатида ўзининг бутун қалбини ўқувчи талабаларга бағишлай олади. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийсининг юксак касбий сифатларидан бири тарбияланувчиларнинг маънавий шакллани-

шини олдиндан белгилай олиш ва бутун жамоа ривожланишини режалаштиришдан иборат. Буни қисқа қилиб қуйидаги схемада бериш мумкин: мақсад-режа-тизим.

III. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийси ишлари тизими

Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийсининг фаолиятини мазкур таълим муассасаларидаги барча маънавий-ахлоқий тарбиявий ишларнинг ажралмас қисми сифатида тушуниш керак. Шунинг учун улар ўзларининг бутун фаолиятини ишлаётган таълим муассасасидаги бошқа ташкилотлар, жамоалар билан келишиб, мувофиқлаштириб йўлга қўймоғи лозим.

Синф раҳбари, гуруҳ мураббийсининг ташкилий-педагогик ишлари ўқувчиларни доимий ўрганиш, синф, гуруҳ жамоаларини ташкиллаштириш ва шакллантириш, турли ёшлар ташкилотлари билан биргаликда ишлаш, оналар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатишдан иборат.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, ҳозиргача ёш синф раҳбарлари, гуруҳ мураббийларига услубий ёрдам берувчи намунавий тарбиявий ишлар дастури, яқин келажакка мўлжалланган тадбирлар тизимининг йўқлиги, ишлаб чиқилмагани бу ишда маълум қийинчиликларни келтириб чиқармоқда.

Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийси ишлари тизимида ёшларнинг маънавий-маърифий ишларини ташкиллаштиришнинг самарали метод ва шаклларини мақсадга мувофиқ йўлга қўйиш ва уларнинг таъсирчанлигига эришиш алоҳида ўрин эгаллайди. Бу эса барча тарбиявий таъсирларни яхлит ақлли, ташкилий кучда: ўқувчилар, касб усталари, тарбиячилар, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари, мактабдан ташқари муассасалар, ўқувчи ёшлар, ота-оналарда бирлаштиради.

IV. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийсининг ташкилий-педагогик ишлари

1. «Агар педагогика инсонни ҳар томонлама тарбияламоқчи бўлса, у ҳолда уни ҳар томонлама билиши ҳам зарур». Рус педагоги К.Д.Ушинскийнинг ушбу фикри ҳар бир синф раҳбари ва гуруҳ мураббийси учун ҳам дастуриламал бўлиб хизмат қилиши керак.

Муваффақиятли ишлаш учун тарбияланувчини доимо ўрганиб бориш зарур. Ўқувчиларни ўрганиш педагогдан ҳар бир шахс психологик хусусиятлари тўғрисидаги билимларни эгаллашни, бунинг учун педагогик тадқиқотлар принциплари ва методларини ўзлаштиришни талаб этади.

Муайян шахс тўғрисида, унинг характери, қобилияти, соғлиғи ва бошқа хусусиятлари тўғрисида маълумотларга эга бўлиш учун уни табиий шароитда, унинг ҳаётий фаолияти шароитлари билан боғлиқ ҳолда ўрганиш муҳимдир. Доимий қонуният - ўргана бориб тарбиялаш, тарбиялай бориб ўрганишга эътиборни қаратмоқ лозим.

Ўқувчини ўрганиш дастури, аввало, боланинг оила шароити, оила таркиби, унинг моддий шароити, анъаналари ва оилавий муносабатлар, ўқувчига яратилган шароит, шунингдек, ота-оналар соғлиғи, уйдаги муҳит ва бошқаларни ҳам ҳисобга олади. Боланинг ота-онасига, ўқитувчиларга, синфдаги ўртоқларига муносабати, меҳнат ва ижтимоий ишлардаги иштироки, ўзаро ёрдам муносабатларидаги ўрни, шахс қобилияти ва таланти, унинг хотираси, диққати, фикрлаш қуввати, қанчалик тез ёки секин ўзлаштириши, дарсдан ташқари машғулотлари, қайси спорт турига қизиқиши ва бошқаларни ўрганиш керак.

Болани ўрганиш асосий мақсад эмас, балки бу билан тарбияланувчи ривожланиш динамикасини, унинг келажагини ўрганиш, ўқиш ва тарбиясидаги қийинчиликларни кўра билиш ва олдини олиш, унинг кейинги ривожланиши учун керакли шароитлар яратишдан иборат.

2. Ота-оналар билан ишлаш синф раҳбарининг асосий вазифаларидан ҳисобланади. Бу иш агар системали тарзда ва илмий асосланган ҳолда, синф раҳбарининг умумий фаолияти билан бирга қўшиб олиб борилса, муваффақият келтиради.

Ота-оналар билан ишлаш тизимининг асосий элементлари оилани ўрганиш, унинг урф-одатлари, анъаналари, оилада ота-она ҳамда катталарнинг ўрни, микроклим, ундаги тарбия характери, бола тарбиясида ота ёки онанинг ўрни, бола тарбиясида оилавий ҳамкорлик, мактаб ва ота-оналар ўртасидаги ягона талабларга риоя қилиш, ота-оналар ўртасида кундалик янгиликлар муҳокамаси, мактаб ва оила ўртасида бола ривожланиши тўғрисида ўзаро ахборот алмашиб туриш, биргаликда қарорлар қабул қилиш, зарур педагогик ёрдам, маслаҳатларни уюштириб туриш, ота-оналарни синф ва мактабдаги турли тарбия мавзусидаги тадбирларга таклиф этиш, жамоатчиликни оила ва мактаб ҳамкорлигига кенг жалб этишдан иборат.

Синф раҳбарининг ота-оналар билан олиб борадиган ишлари ягона талаблар асосида ўзаро ишонч, ҳурмат, ишчан муносабатларга таяниб йўлга қўйилиши керак.

Мураббийлар, гуруҳ раҳбарларининг талаба ёшларнинг ота-оналари билан ишлаши ўзига хос хусусиятга эга. Бундай шароитда талаба ёшларнинг ота-оналари билан телефон орқали сўзлашувлар, хат ёзишувлар, уларни ўқув юртига таклиф этиш орқали келишиб олиш, маслаҳатли ишларни биргаликда бажариш, бошқа талабалар ёрдамида ота-оналар билан системали алоқалар ўрнатиш фойдалидир.

Айниқса, бундай ишлар синф ёки гуруҳ ота-оналар фаоллари қўмиталари орқали муваффақиятли ҳал этилиши мумкин. Шунинг учун синф раҳбари шундай фаоллар, қўмиталар фаолиятини бирлаштириш ва йўналтиришга алоҳида эътибор бериши лозим.

V. Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийси ишларини режалаштириш ва ҳисобга олиш

Синф ёки гуруҳ тарбияланувчилари билан ишлашнинг муваффақияти ишларни қанчалик тўғри ва оқилона режалаштиришга боғлиқ. Синф раҳбари, гуруҳ мураббийси фаолияти келажакни мўлжаллаб йўлга қўйилади. Шу маънода унинг вазифаси жамоанинг ҳар бир аъзоси, ўқувчи ёшлар келажagini тўғри режалаштиришдан иборат. Тарбиявий ишларни лойиҳалаштириш тарбиянинг мақсад ва вазифаларини аниқ тасаввур этишдан бошланади.

Синф раҳбари ўз иш режасини тузишда қуйидаги қатор талабларга риоя қилиши керак:

- а) тарбия вазифаларининг тўғрилиги ва аниқлиги;
- б) режанинг қисқалиги ва деталлаштиришда меъёрга риоя қилиш;
- в) ўқувчилар фаолиятини ташкил этишнинг энг маъқул вариантларини танлаш;
- г) мўлжалланган ишларни режалаштиришда унинг кундалик аҳамияти ва узоқни мўлжаллаб тузилганлиги;
- д) педагогик раҳбарлик ва ўқувчи-талабалар фаоллигининг бирлиги;
- е) мазкур таълим муассасаси ички ишларининг ташқаридаги ишлар билан узвийлиги;
- ж) ўқувчи-талабанинг тарбияланганлик даражаси билан уларнинг ҳаёт тарзи ўртасида боғлиқлик;
- з) ёш ва ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олиш;
- к) шахс тарбияланганлик даражасини назарда тутиш;
- л) таълим муассасасининг турли тадбир ва режалари билан келишилганлиги;

Синф раҳбари иш режасининг тузилиши:

1. Синфга умумий тавсия, тарбия вазифалари, тарбиявий фаолият тизими.

2. Тарбиявий ишлар мазмуни - ўқувчилар умумий дунёқарашини кенгайтириш, сиёсий, маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий-иқтисодий ва бошқа сифатларни шакллантириш.

3. Тарбия методларида тушунтиришдан у ёки бу ишларни мустақил бажаришга ўтиш.

4. Тарбиявий ишлар шакллари - яқка тартибдаги суҳбатдан кўпчилик иштирокидаги мунозарага, назарий анжуманларга ўттиз, оддий ижрочиликдан катта жамоат ишларини мустақил бажаришга ўтиш.

Синф раҳбари ва гуруҳ раҳбари белгиланган муддатларда директорнинг ёки ректорнинг маънавият бўйича ўринбосари билан келишилган ҳолда ишнинг бажарилишини режалаштиради ва улар олдида ҳисобот бериб туради.

V. ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ БОШҚАРИШ

34-боб. ПЕДАГОГИК ЖАМОАНИ БОШҚАРИШ ТИЗИМИ

I. Халқ таълими тизими ҳақида умумий тушунча

Президентимиз Ислон Каримов 1995 йил февраль ойидаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида қилган маърузасида: «Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборат. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бўлиб қолади», деган эди.

Ушбу вазифаларнинг ҳал этилишида ҳам, баркамол авлод тарбиясини амалга оширишда ҳам мактабшунослик фани асосий ва бош масала, энг муҳим омиллардан бири бўлиб, педагогиканинг ажралмас қисмидир.

Ўзбекистон Республикасидаги таълим тизими таълим муассасалари олдида турган энг муҳим вазифаларни, иш фаолиятининг мазмун ва методларини белгилаб беради, ҳозирги замон ўрта умумтаълим мактабларига раҳбарлик қилиш тартибини баён қилади. Миллий тарбиянинг мақсад ва вазифалари тўғрисидаги ҳукумат қарорлари, «Таълим тўғрисида»ги Қонун, Президентимиз асарлари ва республикамиз тараққиётининг асосий тамойиллари «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдево-

ри» комусий дастур ва мактабни бошқаришнинг методологик асосидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 6 октябрдаги «Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизimini тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни тарбиялаш тўғрисида»ги фармони таълим-тарбия тизimini ислоҳ қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мавжуд таълим-тарбия тизimini тубдан ислоҳ қилиш, уни замон талаблари даражасига кўтариш, миллий кадрлар тайёрлашнинг янги тизimini барпо этиш келажак учун баркамол, салоҳиятли авлодни тарбиялашнинг мақсад қилиб қўяди.

Ўзбекистон Республикасидаги таълим тизimini «Таълим тўғрисида»ги Қонун билан тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим, оиладаги таълим ва мустақил равишда таълим олиш.

Таълим тизimini бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш эл-юртимизнинг фаровон ва бахтли келажagini таъминлаш вазифасини муваффақиятли адо этишга замин яратади. Бу эса «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг тўртинчи банди 25-26-27-28-29-моддаларида ўз аксини топган. Жумладан, унда шундай қоидалар белгилаб қўйилган:

«26-модда. Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органларининг ҳуқуқ доирасига қуйидагилар кирди: таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини рўёбга чиқариш; таълим муассасалари фаолиятини муво-

фиклаштириш ва услуб масалаларида уларга раҳбарлик қилиш; давлат таълим стандартлари, мутахассисларнинг билим савияси ва касб тайёргарлигига бўлган талаблар бажарилишини таъминлаш;

- ўқитишнинг илғор шакллари ва ягона педагогик технологияларини, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш;

- ўқув ва ўқув-услубий адабиётларни яратиш ва нашр этишни ташкил этиш: таълим олувчиларнинг якуний давлат аттестацияси ва давлат таълими муассасаларида экстернат тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш; конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар».

Узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш қоидалари кадрлар тайёрлаш миллий моделида ифодаланган. Узлуксиз таълимнинг фаолият кўрсатиш принциплари қуйидагилардан иборат:

- таълимнинг устуворлиги, унинг ривожланишининг биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги, билим, таълим ва юксак интеллектнинг нуфузи, таълимнинг демократлашуви - таълим ва тарбия услубларини танлашда ўқув юртлари мустақиллигининг кенгайиши, таълимни бошқаришнинг давлат-жамият тизимига ўтилиши; таълимнинг инсонпарварлашуви, инсон қобилиятларининг очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли-туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий қадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф-муҳит ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви; таълимнинг ижтимоийлашуви, таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлаш-ни шакллантириш; таълим ва тарбиянинг узвий

борлиқлиги, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирилганлиги;

- иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларга таълимнинг энг юқори даражасидан изчил равишда фундаментал ва махсус билимлар олиш учун шарт-шароитлар яратиш.

Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 13 майдаги 203-сон қарорининг 1-иловасида: «Мактабда иқтидорли болаларни излаш, танлаб олиш ва ўқитиш бўйича аниқ мақсадли ишлар амалга оширилади. Улар учун махсус ўқув дастурлари ишлаб чиқилади ҳамда уларга қўшимча илмий-услубий адабиётлар берилди. Иқтидорли ва истеъдодли болалар таълим дастурларини ўзлаштиришнинг яқка тартибдаги жадвалига эга бўлишлари мумкин», деб таъкидланган.

35-боб. МАКТАБ ҲУЖЖАТЛАРИ

I. Ўқув-педагогик ҳужжатлар

Узлуксиз таълимнинг фаолият олиб бориши давлат стандартлари асосида турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади. Умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларига раҳбарликнинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан ушбу таълим муассасаларидаги ҳужжатларни тўғри юритишга, дастлабки ахборотларни ўз вақтида ҳисобга олиш, маълумотларнинг тушунарли бўлиши ҳамда такомиллашиш принципларига риоя қилинишига боғлиқ.

Мактабнинг ўзига юкланган вазифаларни бажариши, унинг фаолияти натижалари ўқув-тарбия ишларини режалаштириш ҳамда хўжалик тадбирларини амалга оши-

риш билан, ўқув педагогик ишлар ҳисобини юритишга мактаб ишларини бошқаришни ташкил этишга, дастлабки бухгалтерия ҳисобини таъминлашга доир статистик ишлар билан боғлиқ бўлган махсус ҳужжатларда акс эттирилади.

Умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг асосий кўпчилигига марказлаштирилган бухгалтериялар хизмат кўрсатади. Бу бухгалтериялар Вазирлар Маҳкамасининг кўрсатмалари ва услубий йўл-йўриқлари ҳамда махсус идораларнинг кўрсатмаларида белгиланган шакллар ва қайдлар бўйича харажатлар таркибини ҳисобга олиб борадилар.

Турли ҳужжатлар учун ҳар хил сақлаш муддатлари белгиланган. Сақлаш муддатини кўрсатиш қулай бўлиши учун қисқартмалар жорий этилган. ДС-доимий сақлашга, ВС-3 вақтинча сақлашга. Сақлаш муддати 3 йил ва ҳ.

Мактаб ҳужжатлари ўз вақтида, аниқ, тушунарли қилиб расмийлаштирилиши, уларда келтирилган маълумотларнинг тўғрилигига ишончсизлик туғдирадиган доғ ва бўёқлар бўлмаслиги керак. Ҳужжатлардаги ёзувлар сиёҳ ёки ёзув машинасида ёзилади. Ҳужжатдаги текстда ёки рақам маълумотларида йўл қўйилган хатолар қуйидагича тузатилади: хато ёзилган сўз ёки рақам ўқиш мумкин бўладиган тарзда чизилиб ўчирилади, устига эса тўғри маълумотлар ёзилади. Барча киритилган тузатишлар келишилган ва ҳужжатни расмийлаштирган шахслар томонидан имзо билан тасдиқланган бўлиши лозим. Ҳужжатдаги маълумотларнинг тўғрилиги ва уларнинг яхши расмийлаштирилганлиги учун ҳужжатга имзо чеққан мансабдорлар жавоб берадилар.

1. Мактабнинг ўқув-педагогик ҳужжатларига: ўқувчиларни рўйхатга олиш алфавит дафтари,

Ўқувчиларнинг шахсий хужжатлари, синф журналлари, факультатив машғулотлар журналлари ва бошқа журналлар, ўрта маълумот тўғрисидаги бланкалари ва бериладиган аттестатлари ҳисобга олиш дафтари, «Аъло даражадаги муваффақиятлари ва намунали хулқи учун» бериладиган мақтов қоғозларини ҳисобга олиш дафтари, педагоглар кенгашининг баённомалари дафтари, мактаб бўйича буйруқлар дафтари, мактабнинг педагог ходимлари шахсий таркибини ҳисобга олиш дафтари, қолдирилган ва бошқа ўқитувчи ўтган дарсларни ҳисобга олиш журналлари киради.

2. Ўқувчиларни ҳисобга олиш дафтари(ДС)га мактабнинг барча ўқувчилари ёзилади. Бу дафтарга ҳар йилги янги қабул қилинган ўқувчилар тўғрисидаги маълумотлар киритиб борилади. Ўқувчилар қайси синфда ўқишларидан қатъи назар рўйхатга алфавит тартибда ёзиб борилади. Алфавитнинг ҳар бир ҳарфи учун алоҳида варақлар ажратилади ва ҳар қайси ҳарф юзасидан ўз тартиб номери олиб борилади. Ўқувчининг мактабдан кетиши директор буйруғи билан кетиш сабаби кўрсатилган ҳолда расмийлаштирилади. Агар олдин мактабдан кетган ва кетиши буйруқ билан расмийлаштирилган ўқувчи мактабга яна қайтиб келса, у тўғрисидаги маълумотлар мактабга янги келган ўқувчи каби ёзилади. «Мактабга кирган вақти» графасида эса ўқувчининг мактабга қайтиб келган вақти кўрсатилиб, «қайтиб келди» деб ёзилади. Ўқувчиларнинг шахсий делоси (ВС-3) ҳар бир мактабда ҳар қайси ўқувчи учун унинг мактабга келган вақтидан бошлаб мактабни битириб чиққанига қадар олиб борилади.

3. Синф журнали (ВС-5) давлат ҳужжати бўлиб, уни юритиш ҳар бир ўқитувчи ва синф раҳбари учун мажбурийдир.

Синф журналларининг икки тури: I-IV ва V-XI синфлар учун синф журналлари белгиланган. Мактаб директори ва унинг таълим-тарбия ишлари бўйича ўринбосарлари синф журналларининг сақланишини таъминлайдилар ва бу журналлар ўқитувчилар томонидан тўғри юритилишини мунтазам равишда назорат қилиб борадилар.

II. Мактабнинг иш юритиш қоғозлари

Умумий ўрта таълим фаолиятини ҳужжатлар асосида бошқариш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг иш юритиш қоғозларига доир таълим тўғрисидаги кўргазмасига мувофиқ олиб борилади. Бу кўргазма ҳужжатлар мактабга келиб тушиши ва мактабнинг ўзида тузилишидан бошлаб то архивга топширилгунига қадар мактаб иш юритиш қоғозларига доир тартиблар, меъёрий ҳужжатлар ва тавсияларда баён қилинган бўлади.

Мактаб маъмурияти қайд этиш дафтари орқали вақт-вақти билан кириш ва чиқиш ҳужжатларининг ижроси қандай олиб борилаётганлигини текшириб туради. Ҳужжатларнинг ўз вақтида юритилиши ҳамда уларнинг сақланиши жавобгарлиги мактаб директори ва масъул ходим зиммасига юкланади. Мактабларда иш юритиш қоғозларининг тўғри юритилишини халқ таълими бўлимлари назорат қиладилар.

III. Молия-хўжалик ҳужжатлари

Молия-хўжалик ҳужжатларига: мактабнинг техник паспорти, махсус сақланишдаги инвентар қайдномаси, ташкилот зарурияти учун сарф қилинган материаллар қайдномаси киради.

36-БОБ. ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ИШЛАРИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

I. Педагогик кенгаш

Мактаб ишларини режалаштириш ва йўналтириш Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ амалга оширилади.

Мактаб ишларини режалаштириш «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалга оширишнинг асоси бўлиб, у қуйидагича устувор йўналишларда кўрсатилган:

- Таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш.
- Педагогик, илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш.
- Таълим жараёнини мазмунан ҳимоя қилиш.
- Маънавий-ахлоқий ва маърифий ишлар.
- Иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшлар.
- Таълим тизимини бошқариш.
- Касб-ҳунар таълими сифатини назорат қилиш тизимини шакллантириш.
- Таълим тизимини молиялаш.
- Моддий-техника таъминоти.
- Таълим тизимининг яхлит ахборот майдонини вужудга келтириш.

- Таълим хизмати кўрсатиш бозорини ривожлантириш.

- Таълим соҳасидаги ижтимоий кафолатларни таъминлаш ҳамда бу соҳани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш.

- Фан билан таълим жараёни алоқаларини ривожлантириш.

- Ишлаб чиқариш ва таълим тизими интеграциялашувини ривожлантириш.

- Таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасининг халқаро ҳамкорлиги.

Таълим муассасасини таълим тўғрисидаги қонунга мувофиқ унинг раҳбари бошқаради. Мактабни директор бошқаради.

Педагогик кенгаш мактаб директори қошидаги маслаҳат органи бўлиб, мактабнинг ўқув-тарбия ишларини муҳокама қилиш учун тузилади. Педагоглар кенгаши мактаб раҳбарларининг мактаб олдида турган вазифаларини амалга оширишга ёрдам берадиган ташкилотдир.

Педагоглар кенгаши мактабда мустаҳкам бириккан педагоглар жамоасини яратишга, мактаб ишида ягона бир услуб, бир хил таълим-тарбиявий талабларни ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Педагоглар кенгаши ўз ишини мактаб директори раҳбарлигида касаба уюшмаси, ота-оналар қўмитаси билан бирга олиб боради.

Педагоглар кенгашига мактаб директори, ўқув, маънавият ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосари, тарбиячилар, барча ўқитувчилар, кутубхоначи, мактаб врачлари, «Камолот» ёшлар ташкилотининг раҳбари ва ота-оналар қўмитасининг раиси аъзо бўлиб киради.

Педагоглар кенгашининг котиблигига ўқитувчилардан бири бутун ўқув йилига сайлаб қўйилади.

Кенгаш мажлислари директор томонидан ҳар ойда камида бир марта чақирилади. Зарур бўлганда директор педагогик кенгашнинг навбатдан ташқари мажлисини чақиришга ҳақлидир. Педагогик кенгашнинг қарори педагогик кенгаш аъзоларининг учдан икки қисми қатнашгандагина қонуний ҳисобланади. Овозлар тенг бўлганда раиснинг овози ҳал қилувчи кучга эга бўлади.

Педагогик кенгаш аъзоларининг ҳуқуқ ва вазифалари. Педагогик кенгашнинг ҳамма аъзолари ҳал қилувчи овозга эгадирлар. Ҳар бир кенгаш аъзоси мактабнинг таълим-тарбия ишларини яхшилашга қаратилган масалаларни ўз ташаббуси билан педагогик кенгаш муҳокама-сига қўя олади. Педагогик кенгаш қарори директор томонидан тасдиқланади ва у ҳамма аъзолар учун мажбурийдир.

Педагогик кенгаш Ўзбекистон Республикаси халқ таълими низомига мувофиқ мактабнинг фаолиятига тааллуқли жуда кўплаб муҳим масалалар билан шуғулланади. Педагогик кенгашнинг иши бир йилга ёки ярим йилга мўлжаллаб режалаштирилади.

II. Мактабда услубий ишлар

Мактаб услубий ишлари таълим-тарбия ишларининг сифатини оширувчи энг муҳим воситалардан биридир. Услубий ишларнинг мақсади ўқитувчиларнинг ғоявий-сиёсий-ижтимоий фаолият даражасини ва замонавий педагогик технология, ахборот технологияси ва педагогик маҳоратни ошириб боришдан иборат.

Педагогик кенгаш фаолияти билан мактабдаги услубий ишлар биргаликда олиб борилади. Услубий бирлашмаларга педагогик кенгашда фақат кўргазмалар берилади. Услубий бирлашмалар мажлисларида белгиланган масалани чуқурроқ ўрганиб, зарур тавсиялар ишлаб чиқилади ва кундалик иш фаолиятига татбиқ қилинади.

Мактабдаги услубий ишлар мактабнинг умумий режасида ва предмет ўқитувчиларининг, бирлашма раисларининг иш режасида ифодаланади. Бу режада қуйидагилар акс этиши мумкин:

- ўқув йилининг 1- ва 2-ярмида синфлар бўйича ўтказиладиган очиқ дарслар мавзуси;

- ҳар ой мобайнида ўқитувчилар кузатадиган дарслар;

- ушбу фан методикасига оид маърузалар матни;

- ўқитувчиларга бериладиган айрим топшириқлар мавзулари;

- назорат ишларини ўтказиш ва таҳлил қилиш;

- ўқитувчиларнинг дафтарлари, синф ҳужжатларини ўрганиб чиқиш;

- ўқитувчилар кузатган дарслар таҳлилининг тинглаш ва бошқалар.

Услубий ишларга мактаб директорининг ўқув ишлари бўйича ўринбосари умумий раҳбарлик қилади ва кузатиб боради. Ҳар бир мактабда методика хоналари ташкил қилиниб, унда турли предметларнинг методикасига оид матнлар, янги адабиётлар, илғор ўқитувчилар ва синф раҳбарларининг иш тажрибалари ёритилган матнлар сақланади.

Мактабнинг ота-оналар билан олиб борадиган ишлари «Таълим тўғрисида»ги Қонун билан мустаҳкамланган бўлиб, мактаб маъмурияти ўқитувчи ва синф раҳбарла-

рининг энг яхши ишларини ҳисобга олиб бориши, лозим топилса, ушбу ишни вилоят, республика педагогик ўқишларига тавсия қилиши керак. Бу билан илғор педагогик тажрибалар кенг оммалаштирилади, ўқитувчилар ўз устларида унумли ишлашга, самарали усулларни қидириб топишга илҳомлантирилади.

III. Илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш

Илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, мактаб ва ўқитувчиларнинг таълим-тарбия соҳасидаги энг яхши тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш ва ёйиш, ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш ишларини яхшилашда, янги педагогик технологияни ривожлантириш ва ижодий қўллашда катта аҳамиятга эга. Энг яхши тажрибани ўрганиш, умумлаштириш ва тарғиб этиш «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини ислоҳ қилиш бўйича меъёрий ҳужжатлар»да (Тошкент, 1998 йил, 1-қисм), «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим тўғрисидаги қарорлари»да ўз аксини топган. Педагоглар тажрибасини ўрганиш ва ёйиш ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаларидан бирига айланди. Шу сабабли ўқитувчилар ва халқ таълими соҳасида ишловчи бошқа ходимларнинг бу масалани тўла тушуниб олиши, назарий жиҳатдан англаши, барча кўринишдаги мактаб ва ўқитувчиларнинг илғор тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш ишини тўғри уюштириш йўлларини белгилаш талаблари тамомила қонуний бир воқелиқдир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, айрим ўқитувчилар ва халқ таълими соҳасида ишловчи ходимлар илғор тажри-

бани ўрганишни, ноанъанавий дарсларни уюштиришни ҳалигача нотўғри тушуниб келмоқдалар.

Илғор педагогик тажрибаларни ўрганишнинг мақсад ва объектлари

Тажрибани ўрганиш ва умумлаштиришга киришишдан аввал бу ишдан кузатилган мақсадни аниқ - равшан билиб олиб ва нималарни ўрганиш кераклигини белгилаб чиқиш ва қуйидагиларга амал қилиш керак:

Илғор педагогларнинг ижодий ишини ўрганиш жуда муҳимдир. Уларнинг амалда синалган қимматли методлари ва усулларидан «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури»ни рўёбга чиқаришда, асосий муаммоларни ҳал қилишда ва услубий кўрсатмалар ва маслаҳатлар беришда фойдаланиш зарур.

Адабиёт, она тили, тарих, биология дарсларида ва бошқа фанларни ўқитишда, ўқувчиларни ғоявий-сиёсий жиҳатдан тарбиялашда ҳосил қилинган илғор тажрибаларни умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида қўллаш жуда муҳимдир.

Биринчи синф болаларига савод ўргатишда аналитик товуш методини қўллаб яхши натижаларга эришаётган ва бошланғич синфларда болаларда ўқиш, чиройли ёзишни намунали тарзда мустаҳкамлаётган моҳир педагогларни аниқлаб, уларнинг тажрибаларини ўрганишга алоҳида эътибор бериш керак.

Энг яхши тажрибаларни ўрганишда маълум бир ўқитувчининг бутун иш тартиби, яъни дарсларга тайёрланишини, янги билимларни ўқувчиларга сифатли етказиш усулларини, синфни қай даражада фаоллаштира олаётганлиги, болаларнинг билимларини қай даражада мустаҳкамлаш усулларини, ўтилган дарсларни такрорлаш методлари ва хоказоларни ёритиш муҳимдир. Педа-

гог фаолиятидаги болаларнинг мустақил билиш жараёнини ўзига хос йўлга қўйиш тажрибаларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Энг яхши тажрибаларни оммалаштиришнинг бошқа турлари ҳам бўлиб, улар қуйидагилардир:

- давомли ва қисқа муддатли семинарлар;
- ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари томонидан ўқитувчилар учун курслар ташкил қилиш ва энг яхши педагогларни лектор сифатида жалб этиш;
- ҳудуд, вилоят ва республика матбуотидан, шунинг-дек, радио, телевидениедан унумли фойдаланиш. Вилоят ва республикамиздаги энг яхши тажрибаларни ўрганиш иши халқ таълими бўлимлари, махсус институтлар, касаба уюшмалари ва ҳ.к. томонидан амалга оширилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Тошкент, «Шарқ» нашриёти. 1997 йил.
2. Давлат таълим стандартлари тўғрисида «Низом». «Ўзбекистон овози» газетаси, 1998 йил 5 январ сони.
3. И.А.Каримов. «Ватан туйғуси». «Ўзбекистон» нашр., Тош.1996 й.
4. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида». Т., 1997 й.
5. Абдулла Авлоний. «Гулистон ёки ахлоқ». Тош., 1986 й.
6. Кайковус. «Қобуснома». Т., «Ўқитувчи» нашр. 1986 й.
7. А.Бобохонов. «Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти тарихидан». Т., «Ўқитувчи», 1990 й.
8. Х.Аликулов. «Шарқ мутафаккирлари ахлоқ ҳақида». Т. «Фан», 1997 й.
9. Ахлоқ-одобга доир ҳадис намуналари. Тош., «Фан», 1990 й.
10. Б.Қосимов. «Маорифимиз дарғалари». Тош., 1990 й.
11. З.Ф.Миртурсунов. «Ўзбек халқ педагогикаси». Тош., «Фан», 1973 й.
12. «Ўзбек педагогикаси антологияси» икки жилдли. Хошимов К, Очиллов С.лар таҳрири остида. Тош. «Ўзбекистон», 1995 й.
13. «Ўзбек педагогикаси тарихи». Қўлланма. Тош. «Ўқитувчи», 1997 й.
14. Б.Кадиров. «Формирование узбекской народной педагогики». Тош., «Мехнат», 1992 г.
15. Н.И.Болидрев. «Синф раҳбари». Тош., «Ўқитувчи», 1975 й.
16. Ю.К.Бабанский. «Ҳозирги замон мактабларида ўқитиш методлари». Т. «Ўқитувчи», 1990 й.

17. А.С.Макаренко. «Мактабда тарбиявий ишларни ташкил этиш ва бошқалар». Тош., «Ўқитувчи», 1978 й.
18. М.И.Махмудов. «Современный урок». М. 1985 й.
19. «Педагогик изланиш». Тош., «Ўқитувчи», 1990 й.
20. «Педагогика». Қўлланма. Минавваров К.А. таҳрири остида. Тош., «Ўқитувчи», 1996 й.
21. Й. Турсунов ва б. Педагогика курси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1997 й.
22. Р.А.Мавлонова. О.Тўраева ва б. «Педагогика». Тош., 2000 й.
23. Р.А.Мавлонова. О.Тўраева ва б. «Педагогика». Тош., 2002 й.
24. Н. Саидахмедов. Замонавийлик. Методология. Педагогика. «Узлуксиз таълим» журнали. 2004 йил 1-, 2-сонлари.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
I. Педагогика фанининг умумий асослари.	
Ўқитувчи ва унинг жамиятда тутган ўрни	4
Педагогика фанининг баҳс мавзуси ва унинг асосий тушунчалари.....	12
Яхлит педагогик жараён.....	17
Педагогика фанининг методологик асослари.....	22
Шахс тарбия предмети сифатида.....	27
«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури».....	35
II. Педагогика тарихи	
Педагогика тарихининг предмети ва вазифалари.....	39
Энг қадимги ёзма маърифий ёдгорликлар ва туркий халқлар ахлоқ-одоб тизимининг ўзига хос анъанавий хусусиятлари.....	45
Ислом дини ғояларининг таълим-тарбияга таъсири.....	47
Ҳадис илмининг пайдо бўлиши. Имом Исмоил ал-Бухорий ва имом ат-Термизийнинг ҳадис илми ривожига хизматлари.....	50
Шарқ уйғониш даври ва унда таълим-тарбия масалалари.....	57
Юсуф Хос Ҳожиб тарбиянинг шакл ва усуллари ҳақида.....	60
Соҳибқирон Амир Темур (1336-1405) қарашларида тарбия масалалари.....	67

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср охирларида Туркистон ўлкасида таълим-тарбия ва педагогик фикрлар.....	70
III. Таълим назарияси	
Ўқитиш жараёни ва унинг моҳияти.....	72
Ўқитиш принциплари.....	88
Таълимнинг мазмуни.....	98
Ўқитиш методлари.....	106
Таълимни ташкил этиш шакллари.....	117
IV. Тарбия назарияси	
Тарбия жараёни ва унинг моҳияти.....	132
Тарбия принциплари.....	139
Тарбия методлари.....	148
Шахс онгини шакллантириш методлари.....	154
Фаолиятни ташкил этиш ва ижтимоий хулқни шакллантириш методлари.....	162
Фаолиятни рағбатлантирувчи (стимулловчи) методлар.....	169
Тарбияда назорат, ўз-ўзини назорат ва ўз-ўзини баҳолаш методлари.....	173
Ўқувчилар жамоасида шахс тарбияси.....	178
Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар.....	187
Тарбияда оила, мактаб, жамоатчилик ҳамкорлиги.....	192
Комплекс тарбия тизими.....	197
Меҳнат ва иқтисодий тарбия.....	202
Эстетик, жисмоний ва экологик тарбия.....	206
Синф раҳбари ва гуруҳ мураббийси.....	213

V. Таълим тизимини бошқариш	
Педагогик жамоани бошқариш тизими.....	220
Мактаб ҳужжатлари.....	223
Таълим муассасалари ишларини режалаштириш.....	227
Фойдаланилган адабиётлар.....	234

Илмий-методик нашр
Педагогика назарияси ва тарихи. Муаллифлар.

Мухаррирлар: М. Худоёров,
Х. Турсунматов.
Тех. муҳаррир: М. Мирзакаримова.
Компьютер
дастурчиси: А. Исмонов.
Мусахҳихлар: Н. Тожиматова,
Р. Қобулова.

Муқовани Ўзбекистон халқ рассоми Низомиддин
Холиқов беаган.